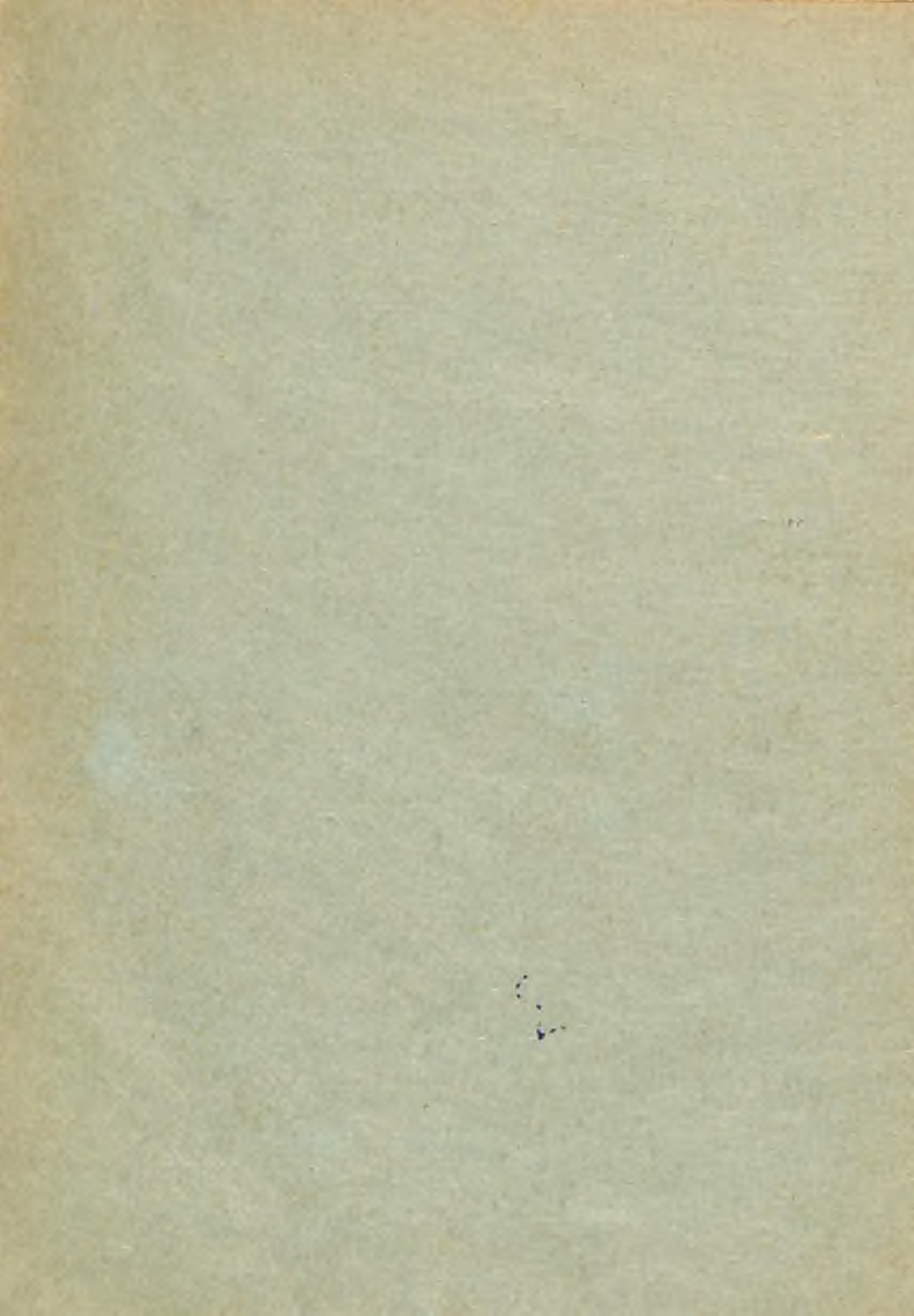

84/2:632.1/6
7.435

БОРИС УКАЧИН
ЭЛҮҮ ТУУЛАР

185105

Б. УКАЧИН

ТҮҮЛҮ ТУУЛАР

ПОВЕСТЬТЕР
ЛЕ
КУУЧЫНДАР

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

Алтайдыг бичиктер чыгарар издательствоынын
Туулу Алтайдагы бөлүгү
1971

84/22632.1) 6-4

4425 С(алт.) 2
К-59

5-454-ЭТ

П О В Е С Т Ъ Т Е Р

ЭЭЛҮ ТУУЛАРДЫН СЫГЫНДАРЫ

I.

— Аба жаан оору дежет.

— Токтыр¹ келип жүрген беди?

— А бу бир Эштегнин кызы желепендеп² ийерде, өзөктөн өнөтийин жаан токтыр келип жүрген дежет не.

— Ба-таа! Алтайдын-эштин сынына чыгып, алкыш-мүргүү-лин Аба айткан беди?

— Аржаанды Мөңкүш жеени экелген, ичкен, јунунган да дежет...

— Аай болбогон јат. Айла Мөңкүшти не ийер... Жаан, тоом-јылу кнжи табылбаган ба?

— Курсак ажырып болбос дежет. Ичкени јангыс ла чай, койу неме ажырып болбос. «Атанып јатканым бу туру» — деп, бойы айткан дежет.

— Бооро, јайгыда, ол бир армыйада описер болуп турган Эрден деп жеени келеле, ура-токто деген сёсти укпай, сыгын адып ийген деген...

— Қайра-ко-о-он, баш ла бол! Аба жаан байлу кнжи ине... Ол кайткан уул болор. Ээлү јердин анын не адар...

— Аба больницага бойы баратам деген бе?

— Је Абаны бойы не барар деер оны. Эштегнин кызы желепендеп ийерде, сёзөктөн жаан токтыр келген дежет.

— Јок, ол Эрден деп уулдын кылыгын дезеер... Төс таайын сыгынга толып ийген дебейдар...

...Бачиматов Караны Куулгы јурттын улузы ончолоры байлап, онын чын адын айтпай, «Аба» дежетен. Је кем билбейтен эди, бистин алтай улус, анчадала Кан-Јабаан, Урсул ичинде јаткандар, туку бұдер чагынан бери байланкай. Қарган өбөгөндөргө лө эмегендерге бай аттарды олордон ок таркаган јеен-

¹ Токтыр — доктор дегени.

² Желепен — телефон дегени.

дери, ачылары адагылап жат. Жазы жаанай берген алтай өбө-
гөндөр дө, эмегендер де адынын үстине, орустар чылап, өбөкө-
зиле аданар эмес. Онын да учун туш-туура да улус каргандар-
ды олордын бала-барказыла, төрсөн-тугандарыла кожо байла-
гылап жүрөр. Кезик улус андый байлу каргандардын чып ла чын
ады-жолун качан да укпаган, билбес... Же бу ла Бачиматов Ка-
раны көп улус Кара деп билбес, укпаган. Онын чып ла чын
адын Аба деп бодогылап жат.

Бүгүн де уксагар, Куулгы журттын ичиле бир айылдан бир
айылга, куудан селонинг ортозыла, чычкан чылап шылырап,
араайынан таркай берген куучынды:

— Абаны больницага алып барган тийт.

— Ба-таа! Кандый да описер болзо, ол Эрденнинг кылыгын.
Албатынын жанын не жандабас. Ээлү туулардын сыгынын адып...

Куулгы журтта эн ле жаан жашту кижн — Бачиматов Кара.
Оны карган улус жарлык кижн дежер. А жиит улус бу «жарлык»
деген сөскө жаан ла аяру эдип турганы жок. Кезиги ого чек те-
мигип калган, кезигине анайда айтканда бүтпес, каткырыжар...
Же андый да болзо, өбөгөнди Кара деп кем де айтпас. Ончолоры
Аба дежер. Чындап та алза, ак тижи түжүп, койон чылап бажы
кажайып калган жаан кижинин адын билер де болзо, ксстинг
көскө шоктоп турган неме чилеп, кезе-быча кем адаар? Орус
улус канайып тоомжылу кижини «Василий Иванович», «Иван
Васильевич» дежет. Бу байлаш база ого жүзүндеш. Албатынын
озодон бери жагжыгып калган бу жакшынак кылык-жагы эмдиге
үзүлбей турганы жакшы...

Аба сөбөгөн оорыган. Эмди больницада. Оны эмди аймактын
тсс јеринде врачтар шиндеп, эмдегилеп јат. А ол Куулгы журт-
тын ичинде бойы чала врач аайлу кижн болгон ине. Кижинин
колы-буды, сөк-тайагы сынза, оны јик алыштыра тудуп, шак-
шактай тагып берер. Кижинин үје-сөөгн чыкса, Абага ол тен
не де эмес. Колы-будын сыймап, тижик болзо, оны сендире изү-
леп, јик јогынан кийдире тудуп салар. Онын да учун Абанын
билбес немези јок дежетен ошкош. Туку ла алдынан, бүткүл
аймакта врачтар, больница да јок сјдсн бери, сынык-бычыкла
уружып келген кижн билбей де кайтсын.

«Ссстинг аайын, сөктинг үјезин билбес тагмалар!» — деп,
ол арбанып отурар.

— Аба, слер трактордын үје-сөөгн билереер бе? — деп бу
сбөгөнгө короны курыйла, онон Мснкүш деп тракторист јеени
сураарда, карган сүрекеј ачынган дежет:

— Сенин тракторыңды кудај јайаган тынду-јашту мал эмес.
Ол... Ол темир ине...

— А мен трактордын «үйе-сөөгин» билерим...

— Састың туруйназы мактанза, тытка конотон эди...

Абаның айылында ол күн өскө улус отурган. Бу экүнің кеп-чеш эрмек-куучынын оноң ары өткүрбей, үзе согуп ийгендер:

— Же болор, Мөңкүш, жаан, төс таайыңла андыжып отурган немең не!

Алтай ичинде албаты Ак-Бырканга бүдери башталып турар-да, бу ла Аба өбөгөн жалы-жиит жаш уул болгон. Ол өткөн ыраак өйлөр керегинде эмди Аба бойы жылбиркеп куучындайтан. Анча-дала жердин жети кадынын алдында журтаган эрлик керегинде, олорло тил алышкан камдарды өртөгөн керегинде көөрөп айдаган.

— Камдарды өртөгөн слерди көргөн дежет, чын ба, Аба?

— Бу неме дийт! — деп, Аба, чочый берген чилеп, өнөтийин ле сертес эделе, оноң ойто танкызын күйдүрүп, ачу ышты чор-гудып, удаан болгон кийининде, эрмектенер:—Көргөн эмес! Өртөшкөн деп айт.

— А камдарды чын ла өртөгөн бө, Аба?

— Жыргаткан болор деп пе... Олорды Ак жаңың туку алдын-да өртөп баштаган. Ак жаң — ару жаң. А камдар Ак-Бырканга бүткен эмес. Быяр танмалар болушты туку эрлик жеринен басып бедреген болбозын ба...

Аба өбөгөн жебрен Алтайдын чын историясын озогы улустың укканыла колбоп, оны чөрчөк аяасту эдип куучындаар. Ол кезикте Ойрот-Каан, Амыр-Санаа, Калдан-Серен керегинде де куучындап, көөрөп отурза күүни. Бойынын кейине бойы бүдүп, эди-каны изип, эрмек-сөзи көптөп келгенде, «Амыр-Санааны да, Калдан-Серенди де мен бу ла көзимле көргөм, балдар!» — деп айтканын бойы да билбей калар. А эмдиги улус олордын историясын, эткен керегин билер эмес, Абадан тургуза ла жылбиркеп сураар:

— Же олордын бүдүш-бадыжы, кийген кийими кандый улус, Аба?

— Же кандый деер оны... Ончозы ла баатыр сөөктү улус болгой. Бистин ирkit улустың сөөк-тайагы тегин де жаан ине. Ол Амыр-Санаа деп кижини тай ат ксдүрүп те болбос, тар эжиктен ол бадып та болбос. Казан ошкош көө-кара көстү, кырлаң ошкош тумчукту. Кийиминде не болзын, торко болгой, киш-камду болгой.

— А Калдан-Серен кандый кижини?

— Ол монгол укту кижини. Көрүп ле жүрген эрлер болгон эди...

Аба өбөгөн бойы эмди ле: «Мен сегизен беш жашту болдым» — деп отураар. А сегизен беш жашту кижини туку он жети чактын

улузын та кайдан көргөн? Же Абаны канайдар база... Кейде кемју бар эмес, куучындап ла отургай.

— Агару Ойрот-Кааннын ойто јер-алтайына јанып келерине белетенип, ол камдарды Амыр-Санаа өртөткөн туру — деп, карсайышкан сабарларлу кату алаканыла буурыл бажын сыймай тудуп, Аба чөрчөк ошкош «чын» куучынын улалтат. — Же мен бойым Терен-Кобы деп јерде камдарды өртөөрдө турушкам.

— Кезиктери тунүктен учуп чыга берген дежет, чын ба, Аба?

— Бу Пупуйлан уязынаң чыккан мундус сөөктү Калпас деп кам једеген күрен таш болуп кубулала, оттын өзөгине јада берген... Көргөм, бу ла көзимле көргөм... Же камдардын да ортозында јаан ээлү камдар болуп јат.

— Ба-таа! Же болор! — деп, өбөгөненин мындый куучынын канча ла катап угуп жүрген Тарый эмеген кыскачак тулугын сыймай тудуп токтодор. А олордын тракторист јеени Мөңкүш та чын ла јилбиркеп туратан, та Абаны счсп туратан, база ла сураар:

— А камнын учуп чыкканын көрдигер бе, Аба?

— Бу ла көзимле көрбөдим. Терен-Кобыда өртөгөн камдардан ол тушта бир де кам учуп чыкпаган ошкош эди. Же андый да болзо, бу ла кулагымла бойым угуп жүргем, бистин ирkitтерден таркаган Тостогош деп камды өртөөрдө, бойынын Качы деп кам јеенин колтугына кыстап алала, тунүктен учуп чыгала, јерлик куу болуп кедер берген дежет. Ирkitтерден андый улус бүтсе, бүдер! Бистин ирkitтер коркушту улус ине...

— Ирkitтин будын ийттин де будына толып јигени бар бе-ди? — деп, Мөңкүш айдала, бойы талганча каткыра берди.

Аба өбөгөн айдар ссзин таппай, булут кебин тартынып, чала јөдүлдөп, тымый берзе, онын ачына бергенин Мөңкүш сезип, ойто јымжак ла јалакай униле катап сурайтан:

— Айдарда, слер јангыс ла Ак-Бырканга эмес, камдардын кезигине база бүдүп турганаар ба, Аба?

Аба өбөгөн унчукпай, нени де сезип, нени де тындаланып, озогы јебрен ойгорлор чылап, көзин јумуп, узак отурала, учында уур тынып, Мөңкүшке кезем айдар:

— Канча да кире комсомол мен дезенг, је билип жүр, кудайы јок неме јер үстинде јок.

— А чойлошкон база кудайлу ба, Аба?

— Јангыс чойлошкон ло сенде кудай јок болор, а өскө немелер үзе кудайлу! — деп ачынып, Аба күрт эдер. — Кижиден болгой, бсрү де кудайлу. Оны сен не санг өрө көрүп алала, улып турган болор деп? Ол кудайдан курсак сурап јат. Кудай берзе, алтайдын ан-кужын тудуп јиир, албаты азыраган ак малды да

ала койор. Кинчекке де түшсөң, кудайым де, килтиреп те жүрзөң, кудайым де...

— Андый болзо, кудай жуу-чакты не жоголтып койбой жат? Улуска килеп турган болзо, оморды эштөштиребес керек...

Аба бу тушта Мөңкүшти жаза көмөлсөгөн:

— Көрсөңг учканды... Мени кезе чаап отурганын.— Бир кезек ойгө туткуланып, колдору тыркырап, эриндери кыймыкта-жып отурала, Аба табынча токунап, кудай керегинде шүүлтезин катап ла улалтар:— Кудай кижини өлтүрөргө жайаган эмес, кижини өлгөн дө кийининде, сүнези түнөй ле тирүү жүрүп жат...

Аба сөбөсүннүн оорыганы бир айга 'еде берген. Калганчы күндөрдө чек чучурап, курсак та жип болбос болгон.

— Аба оорып жат, барып көр — деп, Эштең эмегеннин кызына бир де кижини келип айтпаган. Медицинский школдын кийининде бу Куулгы журтка келип иштегели эки жыл боло берген. Кымыска өскө кандый бир кижини ооруй берген болзо, туку ла не жерде жүргүрүлөп келер эди:

— Кымыс, балам ооруй берт, барып көрсөңг...

— Кымыс, сенде жсдүлдин эми бар ба?

— Кымыс, жалудуктын¹ эми бар эмеш пе?

— Кымыс, справка бичип берзөң...

Кымыс бу ла Куулгы деп журтта чыккан. Кымыстын омогы коркушту кыс. Ачык-жарык, куучынчы да бала. Ол бир ле кичине-нек жылбулу эрмекке, кезикте улусла куучындажып турала, та-нинин де учун бодоп ло каткырып турар. Онын учун кезик улус Кымысты Каткычы деп адагылап алган.

— Каткычы кайда?

— Каткычы район барып жат па?

— Жалудуктын эмин экелип бер, Каткычым...

Кымыс бого ачынбас. Там ары каткырат.

— Каткычы деп айтпас болзогор, жалудугаарды эмдеп бере-рим... Ха-ха-ха.

— Кымызым, Кымызым дейин, жангыс ла жалудугымды жазып берзөң...

Кымыс ойто ло көзинин жажы акканча каткырат. Онын каткызы кандый да ару, сыгырууш, сыраңай ла таштардын орто-зыла агып жаткан суучактын табыжы ошкош...

Бу жерде жипт уулдар ла кыстар көп. Комсомольский органи-зация да жаан. Онын учун кажы ла байрамда жиптер концерт-ойун тургузар, бийелеер, кожондогылаар. Кымыс омордон база артпас. Артып та база канайып артсын. Ол мында жангыс ла ме-

¹ Жалудуктын — ич оорунун.

дик эмес, колхозтын комсомольский организациязынын качызы. Онын учун ииттерле колбулу кандый ла керек болзо, колхоз-тын бригадирлеринен, сегисылдык үредүлү школдын директоруна ала туку комсомолдын райкомына жетире база ла Кымыс дежер. Жаскыда, кой төрөп баштаар сйдс, турлуларга сакмандар ийер керек. Оны Кымыс жогынага база шүүшпес. Школго одын кезер ле жарар воскресник эдерге турган болзо, школдын директору бу ла көрзөн, Кымыска келген турар. Жаскыда журттын оромдорун жалмап, жолдорго таш-кумак тгср керек. Бригадир Кымысты конторага алдырып жат.

Куулгы журтта комсомольский организация бүгүнгизинен чик жок жаан, уулдар, кыстардын да тоозы чик жок көп болор эди. Же канайдар, анчадала бу калганчы жылдарда аймактын төс жериндеги предприятиелерге, городко иштеерге көп уулдар ла кыстар салгылай берет. Олорды кем токтодор, канайып токтодор?.. А бу ок өйдс колхозто улус жедишпей жат. Кезиктери он классты божодоло, институттарга, техникумдарга киргилеп, үредүзин божоткылап алала, ойто жери-журтына келгилебей жат. Уренбе деп айдар закон жок. Уренип алган ииттерди ончозын ойто жууп алар арга база жок. Онын да учун, «Бу бис, озогы бойынча арка-тууны айланып, мал кабырган улус, ишке күчис жетпей карып, өлүп калзаас, слер мал азырабайтан, курсак жибейтен улус па?» деп, жери-журтын чачып, баргылап турган жашөскүримди көрүп, каргандар сураар болгон.

— Өскөн-чыккан алтайаарды өлсн-баргаа базарга жаткан белге бу ине, балдар, — деп, Аба өбөгөн Мөңкүшке ле онын нажыларына жагыс катап айткан эмес. — Эмдиги ач-үрен эмискен энем де, азыраган адам да деп, кайа көрөр жагы жокто, канайдар! Айса, Советке мал керек жок по? — деп счөлгөндү сурап, ойто каруу сакып отурала, чыдал-кадалы чыгып калган каткак колыла күүн-күч жок жагып ийер. — Жон журтаган жереерден жонжолдой эзөр, мал шактаган тебеелер маргаага бастыраар...

Куулгыны эбире турган тайгаларды ээлү деп байлагылап та турза, же бу журт өскө өзск-жиктердеги журттарга көрс, бойынын «советский историязыла» анылу жер. Жок, Куулгынын өткөн жолу жагыс ла жуук жаында журттардан аныланып турган эмес. Бастыра Ондой аймактын ичинде бойынын историязыла мындый байлык ченемелдү журт табылбас. Онын да учун Октябрьдын байрамынын кажы ла жылдыгында Куулгы журттын ады ададар. Туулу Алтайда Совет жан ла мында автономный областын тс-зөлгөниле колбой куучын-эрмек башталза, база ла Куулгы журт ундылбас.

Андый болоры жолду. Кандый да болзо, Туулу Алтайда эн

баштапкы коммуналардын бирүзи мында, бу ла Аба өбөгөннүн чыккан-ёскөн төрөл жеринде тээлгөн. Ол коммунанын баштапкы председатели Көйлүк өбөгөн эмди де тирү. Айылы ол туку, журттын чала жаказында, кажунын эдегинде чанкыр ыжы чоргуу туру.

Бу ла жуукта, өлөн ижине чыгар алдында, «Журт ла онын жаш-ёскүрими» деген тема аайынча ачык комсомольский жуун болгон. Андый жуунды Кымыс та, Куулгынын ёскө дө жашёскүрими мынын алдында качан да көрбөгөн. Ол жуун керегинде эрмек эмдиге түнгелек. Анда көдүрилген сурактар керегинде блаштаргышту куучындар бүгүн де өлөн белетеп турган бригадаларда, ыраак тайгалардагы малчылардын содойышкан айылдарында ла одуларда өдүп жат.

Ол эмдиге ундылбас кандый куучын болгон, оны кем баштаган?

Мында колхозтын клубы жаан. Уч-төрт жүс кижиге отурар жерлү. Жуун башталардан озо, Кымыс эки-үч катап Ондой барып жүргөн. Бир күн эртен тура клубтын, колхозтын конторазынын эжиктеринде Кымыстын колыла бичип койгон жар турган. Жарды бичиген чаазын да, онын буквалары да алдындагызынан жаан ла жаркынду. Бичилген сөстөри де азыйдагызынан эмеш башка. Комсомольский жууннын жарына түнөй эмес, а сырагай ла Жаңы жылдын байрамына кычырып жатканы ошкош:

ЖАР!

Ончогорго, ончогорго, ончогорго! «Журт ла онын жашёскүрими» деген тема аайынча ачык комсомольский жуун болор. Мынды сурактар шүүжерис:

1. *«Аймактын жашёскүрими малга азырал белетеер кампанияда туружары». (Докладты комсомолдын райкомынын качызы нөк. Аргучинов эдер).*

2. *«Куулгынын коммунисттери ле комсомолдоры 20-чи жылдарда» (Бу сурак аайынча куучынды бистин Куулгыда тээлгөн «Ленин чедиргени» деп коммунанын баштапкы председатели нөк. Майчиков Көйлүк айдар).*

Ончогорды, ончогорды, ончогорды — каргандарды ла ишттерди жуунга кычырып турус!

Комсомольский организациянын бюрозы.

Мыны кычырала, кезик улус айдышкан:

— Бистин анда не керегис бар. Ары ла жадала, амырап алзаторт. Жуундап жыргаардан...

— Комсомолдын жууны деп, кобы-жиктерден тўшкўлеп келе-
ле, база тайныс-майныс эдерге турган эмей база.

— Эм ол бир кижинин кулагы тунар мылжындууш музыка-
зын чынгырткылаар ине.

— Қойлўк једўшке балдарла кожо балдар болорго турган
ба? Қорзўр, улус ўредижи јетпеген, эмди де укаркаар кўўндў.

— Қсйлўктин кўбрўгўнин укпаган кижи бар ба мында...

— Кине болор деп анда айтпайтыр ба?— деп, магазинде тур-
ган эмеендердин бирўзи сонуркаган.

— Андый ла неме јарда бичибейтир, блар.

— Кинези јогынан жуун база болуп туратан туру не! — деп,
ол ок эмеен кайкаган.

Кўн кырга отура берген кийининде, аттарынын туйгактары
јерге тибиреп, арка-тууга кожондоры, чур-чуманагы јайылып,
комсомолдор ло јашўскўрим туш-башка кобы-жиктерден тўшкен.

Јайдын тўни база удаар эмес. Куулгы јурттын клубына улус
ол кўн чек кўн чарчап тийгенче отурган. Озо баштап сўсти ком-
сомолдын райкомынын качызы Аргучинов алып, «Нўкўрлўр,
районнын комсомольский организациязынын алдында јаан за-
дача туруп јат ла» — деерде, жуулган улус бу темигип калган
сўстўрди угуп, «Башталып ла јатканы бу» — дешкен. «Эмди база
ла план, база ла ўзўлбес-тўгенбес тоолорын тоолоор — деп, эрик
јокто шымырашкан.—Оны айтпаза да, улус бойы билер...»

Аргучинов кўренг будукла будып койгон трибунага чыгып,
ўдўни ўниле аймактын комсомольский организациязынын бўдў-
ретен ўлсгнин текши планын, колхозтордо ло совхозтордо тў-
зўлгўн јашўскўримнин звенолорынын, механизированный отряд-
тардын тоолорын адайт. Онон јанында турган жукачак стаканда-
гы суудаг ичип, узун ла суйук чачын сол колыла сыймай тудуп,
куучынын улалтат:

— Куулгы јурт тўрўл Коммунистический партиянын килем-
јизинин шылтузында Советский ўйдин туркунына...

Бу ла тушта оны кем де кезем ўниле ўзе согуп ийди:

— Билерис-билерис, нўкўр Аргучинов!..

Байа жуун башталгалактаг озо школдон алып келген кўзў-
гизин шыгырадып, отурган јеринен Кымыс ўрў турды:

— Бу не, нўкўрлўр?

— А не?! — деп, улустын ортозынан удур Мўнгўш туруп
чыкты.— Бис билерис, нўкўр Аргучинов эмди Куулгы јуртта
клуб, магазиндер, школ, ясля, библиотека бар деп айдар. Оны
јаантайын угуп јадыс.

— Чын-чын, Мўнгўш! — дежи, оныла коштой отурган уул-
дардын кыыраг ўндери угулды.

— Же болор, уулдар! Кижн бойынын шўўлтезин айтсын—деп, Кара-Сууда кой кабырып турган Рамазан деп уул Кымыска жўмўшти.

— Эненнин эткен ижи учун Москвага барып, колхозный съездке отурала, коркуштана бердин а, уул?! — деп, кем де каткырды.

— Сен оозым ла бар дейле, бодоп ло ўрдўрбе, Атраш! Онон башка тен эмди ле улдамангы берип ийерим — деп, Рамазан каткы угулган жер жаар тап эдип жадарда, Кымыстын кўзўнгизн ойто ло шыгырай берди:

— Бу слер уялзаар. Мында слер экўнин кернжеерди угарга келген улус жок.

— Перекур эдер керек!..

— Нўкўр Аргучиновтын докладын учына жетире угуп ийектер — деп, Кымыс айдып, бўслў жаап койгон столды кечире эки колын суна салып, токтодып турды.

Зал табыштанбай барарда, комсомолдын райкомынын качызы тегин де сырсап жўзин чырчыйтып, очказын тўзедип, Куулгы журттын жашўскўриминин былтыргы жылда бўдўрген жакшынак керектерин тоолоп, озочыл комсомолдордын ады-жолдорын адап, алдында жаткан ак чаазындардын бир канча страницаларын кычырбай божодып ийеле, куучынын Маяковскийдин сўстўриле омок божодып, президиум жаар басты:

— Коммунизм — ол телекейдин жаш тужы, оны жашўскўрим тўзўр учурлу!

Перерывтын кийининде жниттер кўн-кўч жогынан ойто ло клубка кирип, бойларынын жерине отургылайт. Тышкартынан кирген улусла кожо ачык эжиктен жайгы салкыннын ла ыраак эмес жалангарда ўскўн чечектердин жыды клубка капсалып кирет.

— «Бистин Куулгы журттын коммунисттери ле комсомолдоры жирмезинчи жылдарда» деген сурак аайынча сўсти мында тўзўлгўн баштапкы коммунанын председатели болгон нўкўр Майчиков Кўйлўкке берип турум — деп, Кымыс жарлайла, бойы каткырып, эки апагаш кўўле ошкош колдорула чабынып ийерде, залда отургандар анан-мынан жўмўжип ийдилер.

Кўйлўк жетен жашка жеде берген кижн. Же андый да болзо, онын базыды тўрген, алтамы жнит ле эмдиге жетире жеп-жежилчек. Ол эмди бойынын бўрўнкий колдорын уужанып, сценанын сырагай ла кырына чыга базап келген турды. Кўйлўктын сыны кичинек. Оны ыраактан кижн чек ле 12—15 жашту уулчак деп кўрўр.

Оббөгөн бир кезек ыйгө унчукпай, эки колын уужанып, эмеш көнкөрө көрүп турала, оного камчылап ийген ат чылап, кенете бажын седег көдүрүп ийди:

— Же мен слерге, эмдиги жаш-үйеге, нени айдарым?— деп, зал жаар көрүп, чала тунгак үниле сурайла, ойто бойы каруу берди: — А бот айдатан неме бар...Бар дейдим, ас эмес! Бот бу жагы ла мынаар Абаның жеени Мснкүш кыйгырып отурган: «Бистинг Куулгыда клуб бар, магазиндер, школ, библиежа, жасла бар, билерис» — деп... Анайып кыйгырган бедиг, уул? Кыйгырган! А оны сеге кем тудуп берген, сен билеринг бе, уул? А бот мен, карган коммунист, карган колхозчы, слерге мынайда айдып турум: чын, оны ончозын биске Ленининг партиязы берген. А мен тындап отурзам, слерге «Партия», «Төрөл» деген сөстөр чала кыйык угулып жат. Ол жараар ба? Жарабас! Сыраңай жарабас! — деп тунгак үниле кыйгырып, жуунак колдорыла кейди кезе согуп ийди.— Же слер меге айдып береер, эмди ле айдып береер, слердинг ортогордо кышкыда соок чадырдын ичинде ороның түбине кемеер жадып чыдаган, а?.. Мснкүш, Жаманжык, Арамазан, слер ксрдсөр бс, уулдар, койдын терезине оройло, ачу-корон сооктың ойинде орого салала, сскурсип жаткан баланы?.. Ксрбсгснс-ср, ксрбсзсср дс! А бот бисти ада-энебис ороның түбине салып сскурсип.

— Же бистинг ойс сскс ине, блар — деп, залдаг кемнинг де табыжы угулды.

— Чын, Жаманжык, чын. Эмди ой башка. Же бу оиди кем экелген, ол кайдаг келген, а? Мындый ой болзын деп, мындый жүрүм болзын деп, кызыл канын кемдер тсксн, а?

Жирмезинчи жылдар.

Эмди ол ыраак жылдар Ксйлсктин кксинде катап ла оидсйсип, жүрегине анан-мынан сайып ийген чилеп, чымылдажа берди.

— Бот слер эмди бу жедеген, жараш клубта отуруп жадаар—деп, Ксйлск эки колын жайа салып, залды жагы ла көрүп ийгендий аяктайт.— А бис жуунды кайда ссксргенис? Же эмди ле турала, айдып береер, бис... бу ла турган мен жуунды кайда ссксргем, а? Улусты кайда жуугам? Бисте жуун ссксрер конторадан, клубтан болгой, жакшы жаан чадыр айыл да жок болгон, уулдар. Бис партийный ячейканың ла комсомолдын жуунын аяс күнде ак жаланга чыгала, ссксрип туратаныс. Чын беги, Ксндсбей?— деп, ол улустың ортозында бажы буурайып отурган шыйык сагалду оббсгсн жаар ксрди.

— Чын... Андый болгон.

Зал шымыртка күлсрп, анан-мынан каткы угулат.

— Күндүбей өбөгөн нени айтты, а, уктыгар ба?— деп, Көйлүк катап ла сурайт.— А слерге дезе, арай ла болзо, курсакты чайнайла, оозоорго салып бербей турарда, каткырыжып та отурбай...

— Менде бир сурак бар? — деп, кыс кижининг үни угулды.

— Жок, нөкөрлөр, жок, бисти критикалап туру дешпегер, нөкөрлөр. Мени бери келзин деп алдырган болзоор, эмди угуп алыгар. Сёс меге берилген. Матрите, матрите, бойоордо, ачына-тан болзогор, ачынып отурлагар.

— Бис ачынбай жадыс—деп, байагы ла кыстын үни угулды.— Жагыс ла сурап угарга санангам...

— Же, Жакарай, же... Анда не болды, нени сурайын деп, сура, — Көйлүк өбөгөн учетчик болуп турган Жакарайга бурылып, сакый берди.

— Слер озо ло баштап кемдер коммунисттер болгонун, комуна канайып төзөлгөнүн айтпадаар ошкош ине...

— Жакарай чын сурап жат па? Чын. Ол райком партиянын ла обком партиянын болужыла төзөлгөн. Озо ло баштап бистинг жердег кемдер коммунисттер, кемдер комсомолдор болгон деп сурадың ба? Жирме жылда бистинг жерде жаткан алтай улустын ортозынан озо ло баштап Мандаев Адар деп кижипартияга кирген. Оны ээчий Кайбашев Транг, Адардын ийини Мандаев Аду, менин карындажым Майчиков Кырлу баштаган улус кирген, — баштапкы коммунанын председатели коммунарлардын, бойынын нөкөрлөрүнүн ады-жолдорун тоолоп турала, кенетийн тили туктурылып, үни тунгак угулып, токтой берди.

...Октябрьдын оды тууларга кату жолдорло сүрекей уур ла күч айалгада келген. Көп учуралдарда онын жолы изү октыг ортозыла, мылтыктын соок ло курч жыдаларынын бажыла, бштүнин кынында кыймыгы жок каран-туйук жаткан курч бычактын мизин кырлай базып өткөн.

Одузынчы жылдарда бу Куулгы сзөктө «Кызыл мааны» деп колхоз төзөлгөн.

База ла мындый жайдын жажыл өлөңгипайканып, Уч-Сүмер тайганын жал мөңкүлери жалтыражып турган. Көйлүктин карындажы Кырлу жалтанбас та, чыйрак та кижиполгон. Ол комуна да төзөлип турар өйдө, кийининде колхоз то төзөлип турар тушта, Совет жаң учун тартыжып, партийный ячейканын жакылтазыла байлардын ла кулактардын жөөжөзин конфисковать эдер иштерде эрчимдү турушкан.

Бир катап Куулгы журтта той болгон. Той бистин алтай жеристе — көргөн жагыс жыргал. Бастыра өзөк-жиктерден улус ойынга жуулар. Мында жарыш, мында күреш. Кур-курынан тудуныжып

ийеле, жаңы айылдын жанына жайканыжып туруп, улус таң атканча кожондожор.

Ай эжиктү айылыга
Алтын торко чүмделгей.
Амадап алган эжине
Алтын санаа эбелгей.

Жаңы айылдын жанынан башталган кожоннын жаңылгазы ыраак жаңыланып, бийик тенгеридеги жылдыстарга једип тургандый билдиретен.

Кырлу ол тушта колхозтын жылкы малынын заведующийн болуп, Оңдой ичинде эң јаан Аргымай байдан конфисковать эткен малла кожо келген боро айгырды минип туратан.

Ол күн Кырлу бойынын јеринде калганчы тойдо туружып јатканын, калганчы катап алтай аракыны амзап, алтай кожоннын кожондоп јатканын билбеген.

Түдүскөктү кан Алтай,
Түдүскөктү кан Алтай,
Түлкүзинен кеп эдек,
Түлкүзинен кеп эдек,
Түнүктү айылыска,
Түнүктү айылыска,
Тулун өрүп, келин јөөк.
Тулун өрүп, келин јөөк.

Тойдын кожонгы айдын түнде ак јаландардын үстиле, ажулардын белиле учуп, шыгырап турган. Жаңы айылду болгон эки јиит кижини алкап, бу кожонды баштаган кижини Майчиков Кырлу болгон. Кожоннын экинчи эжерин ол тушта Кырлу баштаардын кажы ла јанында, айылдан јаан ыраак јокто, кажаганнын толугында буулап койгон боро айгырдын ачу-корон киштегени, анда кемнин де камчызынын «шыйт-шыйт, сыйт-сыйт» эткен табыжы угулган.

«Адымла не болды?» — деп, ол тушта одус та јашка јеткелек јиит коммунист Майчиков Кырлу анаар тап эдип јүгүрбеген болзо, баштаган кожоннын экинчи бөлүгин кожондоп алар эди.

Қара суулу кан Алтай,
Қара суулу кан Алтай,
Қамдузынан кеп эдек,
Қамдузынан кеп эдек,
Қарачылу айылыска,

Карачылу айымыска,
Казан азып, келин жөөк,
Казан азып, келин жөөк,

Ол эмезе бүгүн Кырлу аказы Көйлүккө кожо партия, комсомол, баштапкы коммуна, колхозтор төзөлгөнү керегинде ол ыраак ла кайкамчылу жылдарды эске алынып, төрөл жеринин жаш-өскүрминин алдында база турар эди.

Онын кожоңы ол айас, жылдысту ла жайгы айдын түнде тал ортозынан үзүлүп калган...

Кырлу ак-боро адына жаба жүгүрүп келерде, кандый да кара көлөткө кажакканын карангуй толугуна чыга конуп, курч бычакла ач мыкынын өткүрө кадап ийген. Онон ак-боро айгырдын туйгактарынын табыжы тибиреп, жаңы айылдын жанында алтай кожонун жынтыгы сыгырап, карангуйда кайдаар да кайылып калган...

— Бат андый улус болгон — деп, Көйлүк жашкайакты берген көстөрүн он колынын сыртыла жыжа тартып, угулар-угулбас жобош үниле эрмектенди. — Эмди база бир неме айдайын. Слердин көп сабагар бу ла Куулгы журтта үрөнгөн. А билерее бер, ол үрөнгөн школоор качан төзөлгөн, онын агажын кем кескен, кемдер жандаган? Школ мында бирме сегиз жылда төзөлгөн школ эди. Эйе, бирме сегиз жылда төзөлгөн. Андый бед, мен чын айдып турум ба, Күндүбей? — Ол эки будынын бажына туруп, ойто ло Күндүбей өбөгөн жар көрдү.

— Чын, Көйлүк. Менен незин сурап туруң, айт ла...

— Айдарым, бат эмди ле ончозын айдарым. Матрите, нөкөрлөр, угуп алаар дейдим. Эликпут деп үредү болгон, нөкөрлөр, эмди де ундыбагам. Бис ол тушта букваны слер чилеп чаазынга эмес, жалбак агашка корголжынла бичип үрөнгөн.

— Корголжынла?! — деп, залдан кем де чыдажып болбой, удур сонуркады.

— А не? Төгүн деп не? Же меге бүтпегер, бойсын, бүтпегер. Ол жанаарда отуру, айт, айдып бер, Тадыл, бирмезинчи, одузынчы жылдарда кол саларга неле бичип үрөнгөн эдин, айдып бер! — деп, Көйлүк өбөгөн сценада токтоныгып болбой, ары-бери чатпаңдап, чала чөйбөк чырайлу, узун сынду Тадыл эмеен жар кыскачак колын уулап алган турды.

— Корголжынла да, көмүрле де бичип туратаныс — деп, отурган жеринен өрө турбай, Тадыл айтты.

— Уктаар ба, бат кандый ой болгон, бат слердин ада-энегер кандый жүрүм көргөн — деп Көйлүк токунай берди. Онон көн-көрө көрүп, база эмес сананат. — А эмди жаңы школ тударга жат. Онжылдык үредүлү школ керек болуп жат.

— Ойдинг некелтези — деп, Ромазан деп уул кенетийин айда салды.

— Чын, ойдинг некелтези, чын — деп, Көйлүк жөпсинет. — А бот сен жаан энеңди, Бачым эмеенди, көрүп жүргөн бединг, Арамазан, а? — Ромазан каруун жандыраарга жеткелекте, Көйлүк өбөгөн сагыбай, оноң ары куучындады: — «Алтай-Буучай» деп чөрчөкти слер ончогор билереер. Жакшы чөрчөк, жараш чөрчөк. Ончогор кычырганаар, эмди балдараар кычырып жат. А бот темдектеп алза, бис оны кычырар аргабыс жок болгон. Карануйда, бичик билбесте... Бат оның да учун, Арамазан, сенин жаан энең, Бачым эмеген, мынаар бу отурган Күндүбейдин та кажы уулына болбогой, же мынайда айткан дежет: «Алтай-Буучайды кычырып берсенг, армакчынды катап берерим». Сен билеринг бе, Арамазан, армакчы эдерге малдын эки-үч желеграмм кату кылын кадатаны кирелүү керек эмес!..

Улус Ромазан жаар көрүп, каткырыжат:

— Армакчы кадатаны Москва дөөн самолетло жуундап учатаны эмес ине, Ромазан...

Залды токтодоп, Кымыс байагы ла күзүңүзин шыгырадып, күлүмзиренип турды. Улустың табыжы жабызай берерде, Көйлүк айтты:

— Же калганчыда айдарга турган немем мындый, нөкөрлөр. Эмди бистинг «Кызыл мааны» колхоз жаандагап, жаранган. Бис баштап биригип турарыста, канча кыра аш салганыс, а? Жүк ле алты кыра жерге арба, алты кыра жерге сула чачып туратаныс.

— Пү... Ол канчийан, — кем де каткырды.

— Бир ле частың ижи!

— Бир де часка жетпес.

Катап ла президиумның столында Кымыстың күзүңгизи шыгырайт.

— Бат-бат, слердин «пү» дежереер чын — деп, Көйлүк жөпсинет. — Ол тушта бис бастыра ишти жаңыс кызыл колдың, бу ла эки колыстың күчиле эткенис. — Обөгөн ишке кадып калган эки колының алакандарын жайа тудуп, зал жаар ичкери сунды. — Бисте ол тушта жүзүн-жүүр трактор, стогомет деп неме жок болгон. Улус ас — иш көп. Жайына эки жүс, үч жүс бугул тургузып алзаас, жакшы деп сүүнип, болорзынып отуратаныс.

— А улус эмди де жетпей жат. Улус артык болгон ой бар ба? — деп, байа ла жуун башталардаң бейи унчукпай угуп отурган бригадир Жайканаровтың үни күлүредди.

— Бат-бат, Жажнай Жайканаров — деп, Көйлүк тургуза ла, оның сөзин жерге түжүрбеске турган чылап, ала койды. — Бат мен шак ол керегинде айдарга турум. Улус качан да болзо, кай-

да да болзо керек. Же бис иштеп турарыста, Жажнай Лайкана-
ров, улус төрөл колхозынан, чыккан-Эскөн жеринен качып бар-
байтан. Ол тушта эт деген немени эдер, бар деген жерге барар.
Улуста жаан жисциплине болгон, нөкөрлөр, улус сөстөн чыкпай-
тан. Ол өйлөрдө мениле, же бу ла турган мениле керижип көри-
гер, же көригер! Колхозтын ижинен мойножып көригер, же көри-
гер дейдим, кандый болор эмеш?!

— Сельхоз устав, нарушение! — деп, залдаг кем де билеер-
кеди.

— Чын, нөкөрлөр, чын. Нарушение — деп, Көйлүк сүүне бер-
ген чилеп, капшай ла жеспинди. — Тен көрбөс тө, сурабас та дей-
дим; аткаратан жер дөөн байлабас, аткарып ийер. Бат кандый
болгон. А эмди...

Бу ла өйдө зал бир уула күүлөп чыккан.

— Ол өйлөр өткөн!

— А эмди биске ол не керек?..

— Көзрөөр, уулдар, эски закондорды эмди ойто тургузар
күүндү!

— Жок туру.

— Бис өскө үйенин улузы.

Кымыстын күзүнизи шыгырайт, зал күүлейт. Кем де тал-
табышты токтодорго жөмөжин, ончозынан тын кыйгырат:

— Арайаар, нөкөрлөр!

— Бу слер үркиген мал ба, айса улус па?!

Райком комсомолдын качызы Аргучинов чыдажып болбой,
отурган жеринен туруп, Көйлүк Эбөгөннин жанында келген турды.

— Эски закондор экелерим деп, слерге кем айтты, а, же кем
айтты?! — деп, Көйлүк кыйгырып, күүлөп турган зал жаар көрөт.

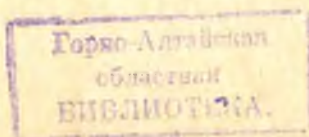
— Матрите, нөкөрлөр, озо баштап ондоп алар керек.

Зал эмеш тымый түшти.

— Мен слерге иштин жисциплинези керегинде айдадым — деп,
Көйлүк жартайт. — А слер эски закон... Иш, кандый, матрите...
Көп жиптер ары үренбей де, бери колхозына да иштебей, Он-
дой ло Куулгынын ортозында ойногон кептү баскылап жүргүле-
ри... Олорды ай-уй, ура-токто деп айдар кижиге бар ба айса жок по,
а?.. Же меге эмди ле айдып береер, мен сурап турум, же-же айдып
береер? Бот, Жаманжык, сен тракторист, чын ба? Чын. Колхозн-
да иштеп жадын ба? Иштеп жадын. А сенин сыйынын...

— А менин анда не керегим бар! — деп, Жаманжык артаңдап
чыкты. — Колында паспортту. Колхозко иштейтен бедиге, горько
баратан бедиге — бойында.

— Жок туру, Жаманжык. Сенин сыйыныгды кем он класска
чыгара үрөткен? Кеминг интернадында жадып үренген, а?

кыжыранг ла соок ўниле айдала, оног ары куучындады: — Эмдиги ойди теренжиде билип, ырада көрөр керек, нөкөрлөр! Бүгүн бисте газ жок, телевизор жок. Оны слерден кем де жажырбай јат. Бу јаңы ла нөкөр Майчиков оның ойинде трактор, машина, школ, клуб жок болгонын слерге айткан.

— Је барганы ла ол — деп, кемизи де мыжылдады.

Аргучинов оны укпаган кижиге болуп, эрмегин оног ары улалтты:

— А бот удабас ла, көрүп ле тураар: бу ла слердинг Куулгы журтта телевизор до болор, газ та болор.

Кенетийин ончо улустың ортозынан карарып, Күндүбей өбөгөн туруп чыгарда, Аргучинов куучынын улалтпай, токтой түшти.

— Эмди јииттер нениң учун деремнеден капшай ла качарга албаданып јат, оның тос шылтагы кайда? — деп, Күндүбей табылу ўниле сурайла, јаан буурыл бажын араай айландырып, Багырова Сүден ле оның өбөгөни Магыш јаар көрди. — Мен бодоп жүрзем, бу керектинг бастыра шылтагы ўредүде... Андый ба, айса андый эмес пе, Магыш?.. Бот слердинг балдараар ончозы ўредүлү, ончозы өскөн-чыккан јерин таштап, тил-оозын ундыгылап, жүргүлөп калган.

Кончына чок түже берген чилеп, Магыш өбөгөнниң эмегени Сүденг тура жүгүрди.

— Куда-ай, улустар! Слер уктаар ба? Бу једүшке неме дийт, а?.. Мыны кижиге не деп угар, айтсаар, улустар?! — деп, төрт ло ары-бери айлана согуп, болчондоп, эки колын јааа салып, ойто тэжине јаба тудуп турды. — Ўренип алган кижиге база јаман... Оны Советтинг кажы законында чийген, а?! Улусты ўретпезин деп Ленин айткан ба айса Сталин айткан ба, слер меге јартап берер, улустар! Көрзөөр, је ле деген кижиге, айла ўстине комујнист, кандый тескери неме айдып јат.

Күндүбей өбөгөн Сүденди угуп чыдабай, күрек ошкош јаан кара алаканыла јаңып ийеле, ойто содойып отура берерде, колын өрө кедүрип, табышты токтодып, Көйлүк өбөгөн чатпас-чутпас туруп чыкты.

Кымыстың күзүңгизи шыгырайт, залда кезик улус каткырыжат.

— Је, Көйлүк, јаан кижиге, слер ого јазап туруп јартап берер. Мен угайын — дейле, Сүденг өкпөөргөнине тынастап, бөрүңге јүзиниң терин арчып, ойто јерине отура берди.

— Күндүбейдинг сөзинде чын шүүлте бар ба, нөкөрлөр? — деп, Көйлүк сурады. Улус оның нени адарын сагып, унчукпаста, оног ары улалтты: — Мен сананып отурзам, бир... Је јаңыс ла.

— Кудай-ай, улустар! Бу улус бүгүн жүөле берген болбой — Сүдөң катап ла туруп чыгарда, Көйлүк оны токтодот:— Угуп ал, Сүдөң, озо баштап угуп ал дийдим, Сүдөң. Балдарыңды үрөткениге баш болзын, Сүдөң. Жок, бу сен тен кайткан кижилорың дийдим... Отур, отур дийдим, озо баштап угуп ал, матри, матри ле матри. Өлөңнөң озо жалбырак чыгатан деген. Ол сен болбойың, ол чын болбой... Же болор дийдим, же-же... Матри, келин...

Улустың каткызына, Кымыстың күзүңгизиниң табыжына, Көйлүктин токтодыжына чыдажып болбой, Сүдөң эмеен арга жокто ло бойының јерине отура түшти.

— Же шүүжип көрөктөр, Күндүбейдин айтканының нези чын, нези тсгүн — деп, Көйлүк үнин кенгидип, төмөн көрди.— Мында школды, үредүни јектеп турган кижилор жок. Сыраңай да жок, чын ба, Күндүбей?— Онызы тырс та деп учукпаста, Көйлүк бойына бойы јөпсинди.— Чын. А бот балдарды айылда ла школдо үредип турганында јастыра бар ба? Же эмди ле меге агын-чегин айдып береер... Матрите, кошпой до, коротпой до айдып береер. Же не отураар, айдып береер дийдим. Бу слердин, јылаңаш кижилорүп ийген немелер чилеп, бодоп ло оостороорды ачыкылап ала-ла, каткырыжып, «Хи-хи-хи, ха-ха-ха» — дешкилеп отурган немегер не дийдим, а, же не болгон?! «Хи-хи-хи, ха-ха-ха». Мында бир де кижилор сүүнер, кижилор каткыраар неме жок. Чын жок. Попрос чын туруп јат. Каткырбай, ыйлаар керек, а слер: хи-хи-хи, ха-ха-ха.— Оноң Көйлүк улустың каткызы, тал-табыжы токтоорын сакый берди.

— Ох, баш ла болзын, торт ло буурым көжий берди.

— Же болор.

Кымыс залда улусты токтодорын ундып, күзүңгизин де шыгыратпай, кызыл бос јайып койгон столдың үстине бажын көңкөрө салып алала, көкси селендежип, база каткырып јатты.

— Же бот сен качы кижилор меге айдып бер, Айана Байрамовна, — деп, Көйлүк өбөгөн алдында отурган јиит үредүчиден сурады.— Мениң тургускан сурагым чын ба айса тсгүн бе? Сен бодозон, балдар үредер, балдар таскадар керекте тутак бар ба?

Ады-јолын адап ийерде, Айана Байрамовна айдар сөзин таппай, сыраңай ла урогын бүдүрбеген үренчик чилеп, бастыра бойы кызарып, Көйлүк өбөгөн јаар көрди.

— А бот, мен бодозом, бар! — деп, Көйлүк тунгак үниле тыңыда айтты.— Баланы јер сүрерге, бу эбире турган талай болгон јажыл агашту тайгаларды сүүрге јаштан ала үрөтпей јат. Же кем, кем балдарды кураан-кулун телчидерине, оны эркеледип, оны кичеерине үредип јат, а? Андый качы бар болзо, меге эмди

анылар ла колбулар, бүгүңги ле Совет жан Туулу Алтайда башталып турар Өйдөги комсомолдордын ла жашөскүримниң ижи, жүрүми керегинде блааш-тартышту куучын узак болгон.

— Бистин өй кибернетиканын, химиянын ла физиканын, атомнын ла космостын өйи — деп, кезиктери айдышкан. — Бис өйдөң артпас учурлу.

— А не, торбоктын куйругын толгойтон, койдын-малдын тегин арчып жүретен улус бис болгоныс па?! — деп, кезиктери Кертешова Нинанын адаанын алган.

— Жок, уулдар, бистин өй темир кижинин — роботтын өйи — деп, Мөңкүш шоктогон кептү кокурлаган.

— Бот бистин өйдин жашөскүрими аракы ичип, он беш сутка алып, Ондойго барып, одын жарбаган! — деп, Күндүбей атыланат. — Слердин үйе — он беш конокко жаргыладып койгон ине...

— Тоой, уулдар, Күндүбейди уктаар ба, неме дейт?!

— Карган тен тоң өткүрө өйинен өдө берди ошкош...

— Жуун божогон бо?.. Божогон! — деп, Көйлүк өбөгөн жакпаңдайт. — Бой-бойоордон бодоп ло сөс блаашпай, ары жангылар... Ол темир кижигеер де, айламастын түбине де, айга-күнге де учуп турганаар, — ол тезек арчыштан ла мынаар бу Куулгы-Оозынын жаландарында өскөн ашла колбулу неме болор, көөркийлер. Болор, болор дедим ине, болор...

Өткөн жуунда көдүрилген куучын-эрмектер Куулгынын жиитеринин алдына кандый да учы жок узун сурактарлу да артса, оlorдын кажызы ла айылына жүрүмнин тургузып турган эн төс сурактарынын учы-түбине чыгып алгандый, омок ло көдүринилү күүндү жангандар.

Чындап та, көп уулдар ла кыстар бу калганчы жылдарда, Горно-Алтайсктаң болгой, Туулу Алтайды чек артырып, туку Алма-Ата, Фрунзе, Ташкент ле өскө дө городтор ло республикалар жаар жүргүлей берген.

— «Бу не? Байла, романтика деп неме бу болор — деп, Кымыс уйуктап болбой, ары-бери аңданып, көзнөк өткүрө ыраак жылдыстарла куучындашкандый жадат. — Бу Куулгы журттын үстинде бозырайышкан кызыл жылдыстарды, ол туку барып жаткан жаан ак айды эмди ле бистин жерден сала берген кыстар көрүп тургулайт не?.. Айса болзо, ол ыраак городтордо жылдыстар да, ай да мындый эмес, башка? — Бу ла өйдө художественный самодеятельностьто кычырган үлгерлеринен онын санаазына танинин де учун Михаил Светловтын сөстөри кире конды: «И Меркурий плыл над нами — иностранная звезда»... Бистин жерде чыккан бастыра уулдар ла кыстар ончозы мында арткан болзо — деп, Кымыс сананат. — Ол тушта художественный самодея-

тельностьтын кружогынын члендери кандый жаан болгой не... Ол Эльзадый, Светадый, Марадый кыстар кандый жакшы кожондогылап жат. Олор Москвада, Казаньда үренген. Артисттер... Же олор ончозы Куулгыдан болгой, Горно-Алтайскты да таштап, јер сайын жүргүлеп калган...»

Ол Эльза, Света, Мара деген кыстар база ла бу Куулгынын школында үренгилеген. Олор школды Кымыстаг үч-төрт жыл озо до божоткылаган болзо, түнгей ле онын үүре-јелелери.

Бу ла јуукта јангы Мара келип барган. Ол тушта Кымыс оног сураган:

— А сен хакас тилди эмди, байла, жакшы билер болбойын?..

— Хакас тилле калаш сурап јиирин билерим ле — дейле, каткырған. — Же андый да болзо, хакастап кожондоп болбой јадым.

— А олордын театрына канайып иштеп турган?

— Менин номерлерим алтай ла орус тилдерле өдүп јат.

— Бистин городко келип, не иштебей турган?

— Јерим санаама кирип јат — деп, ол улу тынып, учында кунукчылду айткан:—Јан келер эдим, је јангыс ла бистин областьта театр јок ине, көөркий.

«Онын учун театральныйды божоткон өскө дө уулдар ла кыстардын кезиги бойынын городаына келгилебей турган болбайсын — деп, Кымыс сананала, поэтин сөзин эмеш өскөртип, катап ла шымыранды: — «И Меркурий плывет над ними — иностранная звезда».

Куулгы јурттын јииттери та ненин де учун јаантайын кокурчы, јаантайын ойынзак. Бир катап олордын художественный самодельнозые керек дезе концерт-ойын көргүзип, Новосибирске јетире барып жүрген. Олордын клубында художественный самодельностьтын кружогы эмди де иштеп јат. Же јангыс ла јаан эмес.

Кымыс театральный институттаг болгой, андый училищенин јанында да болбогон болзо, је түнгей ле кожондоп јат.

«Мен комсомольский организациянын качызы эмес болзом, бодоп ло албаданып кожондобос то эдим — деп, Кымыс шымыранат. Та ненин де учун онын үни улуска јарап турганы керегинде эске алынып, күлүмзиренип ийди. Бу калганчы өйдө кайда ла барзан, орус та, алтай да јииттер «Чаңкыр Алтай» деп кожонды кожондошконе угулар. Бу орус кожон јангы табылган. Онын сөстөрин де, музыкаын да бичиген улусты Кымыс билбес. Областной радиодон ло угуп, онын сөстөрин ле мотивин бойы үренип алган:

Синева, синева,

Где найти мне слова,

Чтобы вам описать синеву...
Свой маршрут выбирай,
Приезжай на Алтай,
Повидать синеву на яву...

Кымыстың өдүни үни узада чөйилип, кайдаар да ырада уча бергендий, шынырап калза, зал колчабыжуга жызырап турар. Кезиктери колдорын чабышкандарыла коштой, буттарыла полды тизиредип, Кымысты сценадан божотпой, «Ладаны» кожондо, Кымыс, «Ладаны»! — деп, кыйгырыжар.

Эмдиги ӱйгө келишкедий алтай кожондор ас. «Бу мынын поэттери ле композиторлары жаңы кожондор бичибесте, та пени эткилеп туратан?..» Канайдар база, журттын жашӱскүриминин сурагын бӱдүрүп, Кымыс «Ладаны» да болзо кожондоп беретен:

Хмуриться не надо, Лада,
Хмуриться не надо, Лада,
Если станешь бабушкой,
Для меня ты будешь Ладушкой,
Лада...

«Лада, Лада» — деп, залда отурган кыстар кожоннын кӱӱзине аптадып, кыйалтазы жогынан Кымыска жӱмӱжӱр.

Мӱнкӱш та жаңыс ла Кымыстың кожонун угуп аларга клубка келетен, та кандый... Медик кыстың орус кожондоры ла токтогон кийининде, ӱскӱ номерлерди учына жетире кӱрбӱй, жана беретен...

«Ол медик, интеллигент, а мек... — деп, ол ичинде кызып, бодоп ло та кемге де кӱнӱркеп, жылдысту тенеринин алдыла, тӱрӱл журтынын содон айылдарынын ортозыла жаңы барадатан. Ол тен сезет не, бу кижинин жӱреги сыстап жӱргенин — деп, ичинде сананатан. — Бу улус кижини канайып сӱстӱйт не? Озогы улус саң башка болгон дежет. Кӱзи тийип, кӱӱни ле жеткен болзо, ол баланың бойынан жӱпти сурабас та, тудуп-каап, уурдап экелеле, айылду-журтту эткилеп койор. Анайып албан-кӱчле бириктирген улус та канайып журтагылайтан — деп, Мӱнкӱш сананат. — А бот жаңы ла чыккан жаш балдарды чыдап келзе, айылду-журтту эдери керегинде ада-энелери эрмектежип, аракызын озолодо ичкилеп койотон деерде. — Кенетийин Мӱнкӱштин санаазына саң башка шӱӱлте кире конды. — Кымыс ла мени анайып озолодо кудалап койгон болзо... Эх, Мӱнкӱш, Мӱнкӱш...

Тенериде бир жылдыс,
Кӱс жеткежин, кол жетпес.

Телекейде бир ле кыс,
Санаанг жетсе, салым жок.

Ол, кандый да болзо, медик, бичикчи, кожончы, а мен»—деп, Мөңкүш та ненинг де учун туйуксынып, жаңыскан бойыла куучындажып, журттын чедендерининг ле кажаан-чуландарынын ортозыла өткөн жолло табыжы жоктон карагдап браадатан.

Кымыс медшколды божодоло, жаңы ла баштап иштеерге келерде, улус ого ала-тарый чек бүткүлебес болгон.

— Же Кымыстың неме билетени анда ла турзын.

— Ол жаңыс кежири тунганча кожондоорын, кейленип каткыраын билер болбой.

— Толгожондоп ло туратан бала турган.

— Эштең бойы кайтпаза, а Кымыс...

— Андый-андый. Кей-кебизин ле кыс болгодый...

Мындый эрмектер жаан удабай ла жап эдип калган. Оны келиндер бойлоры баштаган, олор бойлоры ок оны табынча токтоткылап койгон.

Бу жердин улузы оорый бергенде, бу ла жуукта ончолоры ла «Аба, Аба» дежетен. Эмди чала «Кымыс, Кымыс» дежери көптөгөн. Кымыс медицинский школды божодоло, бери иштеп келген де кийининде, бир канча өйлөргө Куулгы журттын келиндери бала табар айы-күни једе берзе, сыймучы эмегендер айылына алдырып, олордын болужыла жеңилденгилейтен. Андый «сыймучы» эмеендердин бирүзи айла Кымыстың энези — Эштең болгон ине. Онын да учун «Эштең бойы нени-нени билердең башка. Кымыс — ол жаш бала ине» — деп, келиндердин керјендегилеп баштаганы ол... А Кымыс медицинский школды акушер болуп божоткон. Городтын больницаларында практика өдүп, ченемелдү медиктерден көпти көрүп ле үренип алган. Экинчи курстан бери практика өдүп, Кымыс канча баланын «кин-энези» болуп калганын улус озо баштап билбеген ине. А билзе де, эмеендердин бойынын жагдаган жаңы, бойынын ээжизи бар. Олорды канайдарын?

Жай болзо, чадыр айылдын эпши жаныла кечире, тизеленип отурып алган кижининг эки колы једип турар эдип буудаг кере тарткылап, Куулгынын карган эмеендери жаңы јакшы болорго турган келинди ууй туткулап ийген турар. А кыш болзо, мындый ок бууны туранын ичин кечире тарткылаар. Барлу келин ол буудаг эки колыла тудунып, онтоп-шыралап отуратанын ончолоры билер. Кин-эне болотон эмеен курч бычакла келиннинг кийип алган тонынын эки колтугын јара кезип, үсле былјырада сүркүштеп койгон колдорын анаар сугуп, бала капшай чыксын деп, сыймаар ла сыймаар.

Қымыс бойының медик ижи аайынча бир катап малчылардыг турлулары сайын жоруктап жүреле, бир койчының айылына келзе, оның эмеени бойының ооружынан оорып отурган. А өбөгөни дезе тургуза ла өзөк түжүп, Қымыстың энези Эштегди бе айса база кандый бир өскө эмеенди айбылап экелерге шыйдынып алган эмтир.

Қымыс эрмек те айтпай, колын јунуп, ак халадын кийип, байагы койчының эмегенине медицинский болуш јетирип, бала эзен-амыр чыккан кийининде, ого ат адап, тайгадан түжүн ийген.

— Мының алдында үч кызымды Эштег эмеен тудуп, кинин кескен. Төртинчи уулымды Эштегнин кызы тутты — деп, койчы келин келген ле үй улуска куучындап, учында кыйалтазы јогынан мынайда сүүнетен: — Ба-ча-а, база колы ырысту ла бала эмтир ол, Эштегнин кызы... Канча јылга уул күзеп жүргенис. Уул табылды! Балдардың адазы торт ло билинбес — сүүнбей база. Айла көөркийдин, ол Қымыстың, тудуш-кабыжының эптүзин, колының јымжагын не деп айдазың...

Алтай албатыда кижинин тиштери ле тили керегинде, «Одус ак ат, ортозында ойлок јеерен ат» — деп, табышкак бар. Је бат Қымыс төрөл јуртында баштапкы ла баланың «кин-энези» болгон кийининде, «ойлок јеерен ат» јобожыган.

— Қымыс, үйим бойының ооружынан оорыган — деп, јиит уулдар чала кызарып, медиктин айылына да, ижине де база көп ло катап келип јат.

— Энези андый да, балазы арјанынан јайалганду бүткен туру — деп, карган эмегендер анда да бүтпей, јиит эмчинин једини оның энезине көчүрер болгон.

— Мениң ле үредүм эмей база — деп, Эштег карган эмегендер јуулганда тыңзынып та отурганын көп улус уккан. — Јайалгазы јок неме кайдаң келген болор деп...

...Је Аба өбөгөн айдаң ажыра ооруза да, Қымыска бойы келбеген. Қымыс деп атту эмчи бар деп, Абаның эмегени Тарый да эске алынбаган. Је Аба өбөгөн Эштегнин кызы мында эмчи болуп турган деп билер. Қымыстың једимдери де керегинде уккан. Уккан, је ол бүтпеген.

Бир күн эртен тура Қымыс медицинский пункттың јанына базып келерде, оның эжигинде Мөңкүш турган.

— Мөңкүш, «жалудок оорыган, што ли?» — деп Қымыс бир кезек эмеендерди өткөнип, омок каткырған.

— Јок, мениң «жалудогым» тормозной жидкость то ичкемде, оорыбайтан.

— Ха-ха... Ха-ха...

— Керектү келдим, Каткычы.

— А, бүгүнче «тормозной жидкость ичерге» справка керек пе? Ха-ха-ха...

— Жок, Кымыс, чындап та уксаң — деп, Мөңкүш соогын тартынып, тоомжылу эрмектенди. — Аба-једүшке оорыган. Айга једе берди, курсак та ичип болбос.

— А өрөкөңгө Алтайдың ээзи алкыш-быян јетирбей јат па? Айса, болуш сурабаган ба?

— Је болор! Сен карган кижиге не каткырып туруң?! — деп, Мөңкүш чындап та ачына берди...

...Ол ло күн Кымыс аймактын төс јеринен врач алдырып, Аба өбөгөнди аткарып ийген.

— Абаны больницага алып барган тийт.

— Ба-та-а! Кандый да описер болзо, ол Эрденниң кылыгын. Албатынын јанын не јандабас. Ээлү јердин сыгынын адып...

II

Бооро јайгыда, июнь айда, Абанын јаан кызынын уулы Эрден эки балазын, эмеенин ээчиткенче келип, бойынын амыраар ойин мында, бу Куулгы јуртта јаткан төрөөндөрине айылдап өткүрген. Ол — офицер, майор. Он класстын кийининде офицерский училище божодып, бир канча јылдарга улай Ыраак Күнчыгышта турган. Артиллерист. Онон Москвада Фрунзенин адыла адалган академияны божодып, кайдаар да гран ары јаны јаар служить эдип барар алдында, билезиле кожо каргандарына келип јүрген.

— Ыйи татар да болзо, алтай келиндер ошкош чүм-чам јок, јакшы келин турган — деп ол тушта Эрденниң ўйин мактагылап туратан.

Мактаары да јолду болгон. Олор келип турарда, Куулгы јурт айрууш-тырмуушка сайылгадый ой болгон. Ончо ло улус өлөң ижинде. Јуртта јаныс ла карган-тижеңдер. Јаш балдарлу келиндер де балдарын ясляга артырып, «домохозяйкалардын бригадазына» баргылап туратан.

Эрден алтай аракыдаң ичип, јанындагы јаан эмес суудаң балыктап, эки-үч күн амыраган. Онон бир күн эмеениле кожо Мөңкүштин өлөң чаап турган бригадазына келген.

Јай, өлөң жүзүн-башка јытла јарзып јадар. Кей ару. Чалгы деп неменин табыжы шыйт ла шыйт... Аркада кожон, каткы... Эрденниң эмеени келиндерле кожо өлөң јуушкан, Эрден бойи десе эр улусла кожо кере ле тўжине өлөң обоолошкон. Өлөң обоолоп турган уулдарда «суузынга ичетен» ачу неме де болгон.

Ол кўн је не керегинде куучын болбогон деер: јурттың улузы армия, эмдиги ракеталар, телекейлик айалгалар керегинде Эрденнен сонуркап сураган.

— Јангыс ла јуучак ла болбойтон болзо...

— Оны айтпагар да.

— Өткөн јууга јангыс бистин Куулгы јурттаң јетен кижии атанган.

— А ойто јүк ле он үч кижии јер-алтайына бурылган.

— Анда да кезигинде сабар, кезигинде кол-бут јок болбос по...

— Је эмди колхоз байыган, јадын-јүрүм јакшы. Јангыс ла јуу болбойтон болзо...

— Таң эдин ји, ол уулдар ончозы эзен јүрген болзо, эмди кандый јакшы болбос эди. Бистин улус ыйды да, шыраны да база көп лө көргөн ине.

А Эрден көп лө сабазында бойынын јаш тужын эске алынган: бу кырландарла, кобыларла өркөлөп, момондоп басканын, үренгенин, јажыт уулдарла јаш тушта согушканын — ончозын эске алынган.

Кўн кырга јууктап, серүүн түжүп, томоноктор там ла көптөн турган. Айруушчылар јаны ла бажаган јаан обоонын көлөткөзинде таңкылагылап отурган.

— Бис, ылгый ла оок уулдар, кышкыда койонго тузак буулап туратаныс — деп, Эрден эске алынат. — Бу ла келзеес, неме јок, бу ла келзеес, неме јок. Бир катап менин буулаган тузагыма јууктап келеделе, көрөк лө дезеес, тузакка түжүп калган койон кут јок, ары-бери секирип турды.

— Бат макалу! — деп, кем де унчукты. — Канча кире ырыс...

— Сүүнчи эрте болгон — деп, Эрден каткырат. — «Койон!» — деп, кыйгырала, бис тап ла эдеристе, шүткер чочыган бойынча, тың тартынарда, тузак үзүлө берген.. А бис койоннын јүк ле куйругын көрүп калганыс...

— А, калак де... Корондузын онын...

Өлөн ижи тужында мынайып ла арыганча иштейле, јалан-дардан билер-билдирбестен келип турган эзинге сергиде соктырып, бүрүнкийде элбиреген отты эбуре отурып, чайлап, куучында жарга сүрекей јакшы. Кандый бир учуралды бир кижии баштап ла ийзе, онон ары түгенбес — улала берер.

— А сен Мөңкүштин андаганын уккан бедин, Эрден?

— А ол мылтык тудуп билер бе?

— А билер учун андап турбай... Карындажың канайып андаган эмеш, уксаң ла...

— Мөңкүш, бойың куучында. Агаң уксын.

— Же ары кедереткер, уулдар.

— Мөңкүш баштаган уулдар мынаар бу Ойбокты агырткан болтыр...

— Же-же...

— Мөңкүште мылтык «күч» ле эткен. «Же не болды, уул?»— деп, улус једип келерде, Мөңкүш «Мынаар ол тоолонуп калган јадыры, барып сойып алаак» — деген. Көрзө, чындап та, элик өлөңнинг ортозында тскпиленип јаткан. Онон барып тудардын кажы ла јанында, элик турала, кырланды ажыра кан-кадык немедий мантай берген...

— Чын беги, Мөңкүш?

А Мөңкүште үн де јок.

Јуук јанында карасуу коркурап аккан јуукадан, өлөңдөрдиг ле койу агаштардын ортозынан эгирдин серүүн ле јылу салкыны согот. Чапкан өлөңнинг ле чечектин јыды јытанат. Бүгүн јаны ла салган обоолор ачык тегеринин алдында нени де санангылап тургандый, анда-мында карарыжат. Кайда да анда, бой-бойлорын көкидижип, јайгы семис бөднөлөр бойтылдагылайт. Өлөң јапаштын иргезинде бой-бойлорын сүрүшкен чычкандар сыгырыжып, шылырт эткилейт.

Бир кезек өйгө тымый берген улустын ортозында Эрден кызарып јаткан от јаар көрүп алган нени де сананып отурды.

— Өскө јерлерде жүрүп, бу Куулгыны сананып турадаар ба? — деп, мында ок отурган Кертешова Нина кенетийин Эрденнен сурады.

Кыстын сурагына каруу берер ордына, Эрден «Акыр, бу сен кемнин балазы эдинг?»—деп, удура сурайла, онон ары айтты:

— Эм оок өскүримди кижиге бачым танып та болбос; ада-энезин сурап укпайынча...

— Кертеш Айдунын кызы ине бу — деп, казан азып турган Карас эмеген јартады.

— А-а, сен Айдунын кызы ба? — деп, Эрден Нина јаар суракту ла кайкаганду көрди. — Адазын төзөгөн эмтир. Айду база јаан сөөк-тайакту кижиге ине. Адаг кандый жүри, нени эдип јат?..

— Торбокто — дейле, Нина кызарып, төмөн көрди.

— Бис оок, же канчийан деер, он бо, он бир бе јашту тужыста, мынаар бу өбөгөннунг бригадазына жүрүп, кожо буул тартып туратаныс — деп, Эрден эске алынып, Күндүбей өбөгөн јаар бажыла кекиди. — Та-ай, ол тушта күн ле аяскан кийининде, бис амыр деп неме билбейтенис. Арайдан јадып чаап алган өлөңди јыдытпас деп, айдын болгондо, түниле ле обоолоп туратан.

— А эмди — деп, Күндүбей өбөгөн јаан агаш аяктагы чайынан кылт этире ажырып, чала ачынып калган үниле эрмектең...

ди.—Эмди бу ла үстинге кара булуттар салактагылап, эмди ле жанмыр уруп ийерге де турза, күн кырга ла отурган болзо, бистинг уулдар час жеткен дежер. Обоозын да жетире бажабай, таштап ийзе табы...

— Күндүбей једүшкегердинг байагызы база ла туда берт — деп, казанчы Карас эмеген каткырып, ыштанг сол колыла эки көзин тагдактай тудуп, турундарды ичкери салып, оттынг јанында уур тынып, тегерийип калган отурды.

— Ол туштагы ойди адазы айтсын. Јуу-чак јагы ла токтогон туш эмес беди, Эрден?..

— А эмдиги улус малга ёлөн, аш бербей, кейле азырап турган туру — деп, Күндүбей өбөгөн күрт этти.

— Слер јагыс ла бойоордынг жүрүмеерди мактап, өскө нени де көрбөй јадаар — деп, Нина тудунып болбой салды.

— Бойындыы бойсу, кижидийи кирсү деген неме ол туру — деп, Карас бастыра бойы уур селендеп каткырала, ононг ары Эрденнен сурады: — Је чындап та, Эрден, анда жүреринге, јери-јуртын санаанга кирип турат па, бу Абаны эшти тўженип туралдыг ба?

— А сананып турган учун јылдын ла келип турбай...

— Кижиденг болгой, малды да өскө јердег минип келеле, агыдып ийгенде, јана берет ине — деп, Күндүбей билееркеди.

— Кожондо до бар дезеер — деп, Эрден Күндүбейге јэмешти.— Кижининг ады ат болбос, киштеп-киштеп јанеерер, кижининг эжи эш болбос, ыйлап-ыйлап, јанеерер.— Ононг үйи јаар көрөлө, каткырып ийди. — Бот сенин аданг — деп, ол ойто Нина јаар бурылды.— Бу ла Ак-Кобыга тўниле бугул тартып турала, кенетийин ле табылбай калган. «Бу кайдөөн барган болотон» — деп улус бедреген ле бедреген. Ононг көрөр болзо, ады бугулын сүүртеп алып, арканын ортозында отоп жүрген. А сенин аданг дезе ээрдинг кажынаг јырс ла этире тудунып алала, ат үстине уйуктап калган..

— Эйе, андый болгон — деп, Күндүбей јөпсинет.— Түндү-түштү иштеп турганда. Карын аттанг јыгылып, јеткер болбогону јакшы дезен...

«Мен јаш тужымда, арай ла болзо, ийттинг айагынаг аш ичпеем деп, Нинанын адазы Айду јуунын јылдарын эске алынып, сүрекей ачымчылу айдатан.— Адам јууда ёлтүрткен. Энем ишке күчи једер кжи эмес, оору». Нинага эмди ле адазынын кунукчылду ла коронду үни кайдан да угулып келгендий билдирди. Ол бойынын јаан ла кату алакандарыла мындый ёйлөрдө кызынын бажын эрке сыймап, аданын јылу үниле айдатан:—«Менин бажым тирү тушта јагыс кызымды шыралатпазым. Менин

де шырам канганы болор, јеткен! Ұрензин, Кертеш уйазынан јаан үредүлү кижі чыкпас деп кем айткан, чын ба, балам? — дейле, омок ло иженчилү, түбинде кандый да жарык от чагыла бергендий жаркынду көстөриле көрөтөн. — Күйүнбектең күйүңгилезин, мен балама торко до садып берерим, киш-камду да кийдирерим.»

«А мен адамның ижемјизине турбаганым бу туру — деп, эмди Нинаның ичи чым эдип, бастыра бойы изий берди.— Эки жылга улай институтка кирип болбодым; акыр ла болзын, эзенде... Медицинскийге кирип болбогойым, тоң каларда Горно-Алтайскта педтинг алтай факультетине база кирип албазым ба».

— Бис узак ла айас күндер тура бергенде — деп, Нинаның санаазын Эрден үзүп ийди.— Качан јааш јаар деп, Ұч-Сүмердин бажынаң көзисти албайтан эдис.— Эрден сигаредин күйдүрип, кандый да јалакай күлүмзиренип отурала, «Бу бистин јерде аң көптөгөн дежет, чын ба?» — деп, куучынын эскөртти.

— Аң кажы барар ол, толтыра... Бистин јердин улузы жаңыс оныла урушпайтан — деп, Карас эмеген јартаарга мендеди.

— Егерлерден коркып јат па? — деп, Эрден тагкызының ыжын буркурадып, бозом тегериннің алдыла сын куустыра чөйиллип барган койу агашту туулар јаар ајыктап отурала сурады.— Менде аң адар јөн бичик бар. Служить эдип турган јериме барып, аңның мүүзиле нөкөрлөримди кайкадайын деп...

— А сен ологго алтын тазыл да экелеечи болгон, Эрден, — деп, келиндердин ортозында отурган үйи эрмекке киришти.

— Алтын тазылды апарбай а, је аңды бистин јердин улузы атпай јат — деп, бригадага волокуша эдип, чалгы таптап турган Күндүбей өбөгөн айтты.— Алтын тазыл ичкен кижинің су-кадыгы бек болор. Ол көп ооруларды јазып јат. Јүрүмнің тазылы ине. Қыдаттардың женишенинең де адак эмес!

— А не? Менде аң адар јсп бар, уулдар, — деп, Эрден эбире отурган улуска көрди.

— Аңды адарын-атпазын Аба таайаардан сурагар, Эрден...

* * *

Эрден айас күндерде колхозчыларла кожо өлөң обоолоп, кезикте чыккан-өскөн јеринің кеен тайгаларын көргүзерге аттан ээртеп алала, јуугындагы малчылардың турлуларына айылдап, бойының јеринің туулары, суулары керегинде јүзүн-башка солун чөрчөк-куучындар билгенинче айдып, үйин кайкадат.

— Јок, мындый јараш мөшкө бүркеткен тайгаларды мен качан да көрбөгөм! — деп, үйи акту ла јүрегинең кайкайт. — Мен

городто өскөм. Айса болзо, бистин жерде мындый бийик, тенгери-ге сүскен карлу туулар бар... билбезим.

— Мындый туулар керек десе Ыраак Күнчыгышта да жок. Бойун билерин — деп, Эртең жерин мактайт. — Ол туку тенгери-ге сүскен ак карлу тайганы көрүп туруң ба? Бат онын ады — Уч-Эңмек... Кыжы-жайы жылым тош жадар. Жаан байлу, ээлү тайга...

— А сен онын андыйына чын ла бүдүп жадын ба, Эрден?

— Бүтпей, а-а! — деп, Эрден арканын агаш-тажын торгулта каткырат. — Канайып бүтпес... Уч-Эңмек — бу жердин метеостан-циясы. Жаңмырдын жаарын, күннин айазарын улуска ол эртеле-де ле белгелеп берер. Көрүп ле турзан, бойун ого бүдөрин: жаң-мыр ла жаарга турза, Уч-Эңмектин бажы тумантып, борорып, кайнап чыгар. А күн узак айас туратан болзо, онын үч сүүризи жалтыражып, күнге мызылдажып жадар...

— Кар, жаңмыр качан да болзо бийик тайгаларга озо түжүп жат. Ол кайда ла андый — деп, үйи мойножот.

— Озо ол тайганын колтугында — деп, Эрден каткырынып, чичкечек орук жолло базып брааткан адынын терлеп калган мойнына апагаш алакадарыла таптап, куучындап баштады, — Аба дедушканын айтканыла болзо, Быймандык, Тадалык, Тартыгаш деп үч анчы уулду Казыраш деп кижиге журтаган.

— Чөрчөк пө, Эрден?

— Же оноң ары уксан ла. Бот ол уулдар бир катап андагы-лап барала, бир кыйралу сыгын көргөн эмтир. Оны адып аларга Уч-Эңмекти эбире сүрүжип, чат ла өлтүрүп болбогон. А ол уул-дардын мингилеп жүргөн аттары кандый болгон дейзин! Торт ло тийин чилеп жадыкты кырлай мантап, өтпөс жерден өдө конор, кечпес жерден кече конор.

— Солун чөрчөк! Жорторго жеңил болзын, куучында ла, Эрден.

— Арт-учында ол үч анчы уулдын аттары да арыган, окторы да түгөнгөн, же кыйралу сыгынды адып болбогон. Оноң айылыни келеле, не болгонын, кандый кайкамчылу сыгын көргөнин — он-чозын ла адазына куучындаган. А озордын адазы Казыраш жаан кам кижиге болгон. Уулдарынын куучынын угала, үч күнге кам-дап, туулардын ээзинен ол сыгынды сураган болтыр. Эртезинде уулдары андагылап барала, ол сыгынды аткылап алган.

— Чын ла кыйралу сыгын болгон бо, Эрден?

— Онызын мен көрбөгөм. Же бистин Аба дедушка «Бу ла ку-лагымла угуп жүргөм» — деп айдат.

— Бистин дедушка сан башка дезен, Эрден. «Бу ла көзим-ле көргөм» — деер, «Бу ла кулагымла уккам» — деер.

— О, сен Аба дедушканы билбезин, кѳѳркий. Је мен ого, кѳрүп ле ал, чындыкты кѳргүзерим!.. Је оноң ары ук. Ол сыгынды аткан кийининде не болгон? Қазыраштын ак-малы кырылып, ѳлүп баштаган. Бала-барказы оорып, ѳлгилеп турар болгон.

— Кандый коркумчылу!

— Қазыраш чат ла кайкаган. Учы-учында коркыганына камның манјагын чечип, тўнғурин бойы ѳртѳп, торт жарлык болуп, канча јаан боочыларга, кечўлерге кыйра буулап, сўт ўрўстеп, арчынла аластап та турза, неме ле болуп турган кирези јок. Оноң угуп јатса, туку Чойдын јыжында ѳртѳзѳ—кўйбес, чѳнғўрзе—чѳнбѳс, коркушту јаан айлаткыш кам бар деп угулган. Ого эн кичў уулын Тартыгашты ийген эмтир. Кам тўндў-тўштў јети конокко камдап, «Слер ээлў туулардын энчилў сыгынын аткан улус болтыраар — деген. Јаткан јуртаардан јурт артпас, азыраган малаардан мал артпас» — деген.

— Коркушту чѳрчѳк болтыр, Эрден! Оноң ол камның айтканы чын болды не?

— Бистин Аба дедушканың бойының ла тилиле меге айтканыла болзо, Қазыраштын уйазы бу Уч-Энмектин колтугында какталган. Оның кийининде, азыйда алтайдын камдарын ѳртѳгѳн бистин дедушка Аба баштаган жарлыктар бу Уч-Энмекти байлап, такып койгон: Уч-Энмекке кижѳ чыкпас, эдегине кыйгырып табыштанбас, мылтык атпас, сууда јўрген кара камдузын да ѳлтўрбес, тууда јўрген алтын мўўстў сыгындарын да атпас. Байлу!..

— А бистин дедушка Аба жарлык па, Эрден?! Мен билбегем...

— О, сен Аба дедушканы билбезин деп, бу јаңы ла сеге айттым ине...

— Эрден, а сен ээлў туулардын сыгынын адарга коркыбай, јѳпти не алган, а?

Эрден ўйине чокум каруу бербей, ойто ло арка-тууны јаңылта каткырып, адының оозын силке тартып, камчылап ийеле, јажыл тѳстѳктин ўстинде ыжы чоргуп турган койчының чадыр айылын кѳстѳп, ичкери јелдиртти.

Қажы ла учурал, қажы ла јолуккан кижѳ Эрденге бойының јеринде ле јўрўминде болгон керектерди эске алындырат. Кезикте сананза, туку ла качан страницаларын шылырада ачып, кычырып койгон бичикти ойто катап кычырып тургандый. Оның јаш тужы бу тѳрѳл јаландарла, тууларла ого јетиртпеске кайдаар да јўғўрип бараткан неме ошкош. Бат эмди де, бу Уч-Энмек тайганың колтугында, јажыл тѳстѳктин ўстинде турган чадыр айылга кирип келеле, Куулгының јўрўмиле колбулу база бир солун учуралды эске алынды.

— Якшы ба, эзен-амыр жадыгар ба, Жаманай! — деп, Эрден колын ичкери сунуп, айылдын ээзи үй кижинин чырышту ла кичинек колдорын, тирүү кушкаш тудуп алган чылап, чебер силкип, оноң көзин албай, күлүмзиренип турды.— Бу слер эмди койдо тураар ине?..

— Эйе, койго көчкөним удай берди — деп, Жаманай айдала, салкынга ла күнге күрере күйүп калган сол колыла та нениң де учун оозын туй тудуп, Эрденди анча-мынча өйгө ксрүп тура калды. Оноң «Уй, бу мен канайып тура калдым!» — деп, бойын бойы кайкап, төрдин бажында турган чегендү күп жаар базып жадала сурады: — Же сен кандый жүрүп туруң, качан келгең?..

Бу өйдө койчынын ийди катап ла үрүп, нени де аай-бажы жок торсыктай берерде, Жаманай күпти быжып жадала арбанды:

— Чык, бу жүүле берген ийт болбой, туку айылга кирип калган кижинин адын торсуктап, канайдат.

— Жок, анда база кижы бар — деп, Эрден эжик жаар басты.

— Же карын — дейле, Жаманай Эрденниң кийининең чыкты.— Чык, Тайгыл — деп, жанында жаткан тыйрык будакты алып, ийдиниң бажын корый базарда, онызы јерге јабыс јада түжүп, эки кулагын кызынып, куйругыла ары-бери булгап, ээзи жаар јылгажактады.

Эрденниң үйи чала тууралап, койчынын эки будынын јанында кызынып жаткан бөрү ошкош көк ийттең көзин албай, ыраагынаң эзендежип өтти.

— Танышкар, Жаманай, бу мениң үйим болор — деп, ойто айылга кирип келеле, Эрден айтты.— Бистин колхозтын баштапкы тракторизи болгон кижы — деп, үйине орустап айдала, Жаманай жаар кекиди.

— База ла јаңы чөрчөк — деп, јиит келин каткырып, апагаш колдорын айыл ээзи үй кижиге берди.

— Трактор эмди ундылып калган неме болбой, Эрден,— деп, Жаманай күлүмзиренип, ойто ло сол колыла оозын туй тудат, а көстөрин эбире көп тоолу оок чырыштар жүгүрүжет.

Жок, Эрден үйине анайда кокурлап айткан эмес. Эмди ле бу казан-айагын азып, ары-бери базып турган узун сынду, каткак бүдүмдү үй кижы чындап та «Кызыл мааны» колхозтын баштапкы тракторизи болгон.

Колхозко трактор баштап ла јуунын учы жаар келген. Онын алдында јерди јаңыс ла аттын күчиле кыралайтан эмей. Баш ла болзын!.. Јаскыда кырачыларга не аайлу шыра болотон эди. Өлөң ас. Аттар арык. Салданың кийининең ылгый ла үй улус, он төрт — он беш јашту уулчактар арыганына ла аштаганына базып ла барадала, јолой јыгылгылап туратан. Јаңыс та

улус эмес, салданы көдүрүп ле тартып болбой, аттар да момон-нын ичeenин ойо базала, жыгылып калатан. Семис мал болзо кайдат, бүдүрилген, жыгылган болзо, ойто ло тура жүгүрер эди. Кыранын ортозына жыгылып, кыйгырзан да, камчылазан да, өрө көдүрилип болбой, күчүлдеде онтоп жаткан жабагаларды куйруктап, бодоныш база болгон ло. Айла, ол тушта жоон, бекем аттар да жок. Ончозы фронтто. Эки жашту тайлар болзын, ылгый ла үй улустар ла уулчактар иштеп жаткан болзын...

Жуунын учы жаар трактористтерге улус үредетен деп табыш угулган. Колхозто ого до барып үренер эр кнжи бар эмес. «Кызыл Мааныдаң» бот бу ла отурган Жаманайды ийгендер. Акыр, ол тушта Жаманай канча жашту? Же, байла, он сегис — он тогус жашту болор. Ол тушта Эрден он бо, он бир бе жашту. Эмеш ле жаан болгон болзо, тракторист болуп үренип алала, Куулгынын улузын эр кайкадар эди.

Баштап ла трактор кыра ижи божоп калган кийининде, колхоз эртен-сонзун өлөңгө чыгарга турган өйдө келген.

Бир күн эзөкти өрө аар-калап күркүрөп, эбире турган тууларга томулып, табыжыла агаш-ташты жайкап, бир ле болчок кара неме келип жаткан. Тышкары жүргөн карган эмеендер ижин таштагылап, ол келип жаткан немедең көс албай тура бергендер. Кезиктери чадырдан ары чыкпай да, ойто бери кирбей де, эжикке кысталган ла бойы алаң кайкагылап, тура калган. Онын табыжына айылдыг ичи селендежип, аяк-казан чайкалыжып тургандый. Керек десе кижининг өкпө-жүреги де, куйкабажы да жимирт эткендий билдирген.

Трактор там ла табыжы жаандап, журтка жууктап келедерде, эмеендердинг кезиги капшай ла эжиктерин жаап, айылга киргендер; кезиктери ары-бери жүгүрүжип, быдан-чадан түшкүлөп, тракторды көрөргө жүгүрүшкөн оок балдарды адылгылап, токто-дып аларга ченешкендер. Же балдарды кайдан токтодотон неме!.. Олор тракторго сүрекей жууктаарынан коркыгылап та турза, же келип жаткан «жеткерге» түңгөй ле удур жүгүрүшкөн.

Аба өбөгөн ол тушта айылдан чыгарынан жалтанып, эки колы тыркырап, чырай-чабы келөткө чилеп бүркөлип, оттын айагында кара ла жерге түжүп калган отуларда, айылга солуктаганча, Эрден кире жүгүрүп келген:

— Аба, трактор... Трактор келген! — деп, ол маңзаарып ла кайкалап, бойынын таайыпа айткан.— Не барып көрбөй отураар, Аба!.. Барак...

— Эйт! — Аба чочый берген чилеп, сертес эдип, Эрденге кандый да саң башка көстөриле узак көрүп отурала, кургак өлөң ошкош шылырууш алаканыла капшык буурыл бажын сыймай

туткан. Оноң эрди билер-билдирбес тыркыражып, курыла берген неме чилеп, тегин де кичинек, бир ле кош ууш болгодый жүзин чырчыйтып отурала, жеенинен жабыс үниле сураган:

— Бу үеткер тенеринин түбиле учуп келди бе айса јерле мантап келди бе?

— Мантап келген, Аба,— деп, Эрден карууна јилбүлү эрмектенген.— Мантап келеле, конторанын јанына токтой түшкен! Барып көрөлик пе, эки кәзи јаан, јалтырап турар; сырагай ла ай ошкош.

— Ай ошкош?! — деп, Аба удур сонуркаган.— А сәни кандый, ай ошкош база ак па айса тандак ошкош кызыл болтыр ба?

— Јо-ок, Аба, бастыра бойы тес ле кара неме. Јаңыс эки көзи јалтырап јат.

— Кара дейзин бе?! — Ол, тиштери оорый берген чилеп, эки јаагын алакадарыла сыймай тудуп отурала, катап ла сураган.— Кандый, кара дедин бе? Је ол ине, бу киж и ажындыра билип отурбай — деп, та ненин де учун шымыранала, унчукпай, алдында кызарып јаткан от јаар кезе көрүп отура берген.

Ол тушта Эрденниң энези эзен болгон. Је јаңыс ла јуртка трактордын келгенин көрбөдөн. Тайгалап чыккан бруцеллезный уйларла кожо туку Ак-Кемнинг бажы јаар көчс берген.

«Энем бруцеллезный уйлар кабырбаан болзо, айса эмди де эзен-амыр жүрер эди — деп, эмди Эрденниң ичинде ачымчылу санаа эреле берди.— Оноң башка ого сөбөктин бруцеллезы деп оору кайдан табылатан эди... Јуу-чак болбогон, адам айылында жүрген болзо, энем андый шыраны көрбөс эди» — деп, Эрденниң ичи чым эдип калды.

Јуунын ойи, кату јылдар эски каалга чылап чыкырап, өдүп ле јат, өдүп ле јат.

Эрденди энези турага јаңыскан бөктөп койоло, уйдын кажаанын арчыырга сала бергенде, ол соок печкенин јанында борорып калган ыйлап отуратан. Ол узун мойынду соок кыш түгенгенче ле јайды сакыыр ла сакыыр. Кандый да уур јылдар болзо, јай онын жүрүмин јенгилтип ийетен. Јай келзе, Эрден энзиле кожо јайлуга көчөр. Туку Ары-Кем деп јерге барар. Анда өлбөн узун, кижинин бажына ажыра өзүп калган. А былтыр уй јайлаган турлунын өтөгинде быжып калган кандыктын баштары болчондожып, јалбырактары изү күндеги ийттин тили чилеп, салактажып турар. Өтсөк јер. Јымжак. Казарга тен макалу. Төстөлип, јуула өскөндөрин талдап, казып ийзен, кижинин сабарлары ошкош јаан ла ак кандыктар күбүр тобрактын ортозынан кажас эдип, чыга конгылаар. Анчадала уй ижинде турган

улустың балдарына јайдан ла јакшы ѳй табылбас: сўт, аарчы-
курут, эјегей-быштак...

Кўсле кожо тайганың кейи сооп, ѳдўк кийер ѳй једип ле кел-
зе, Эрденниң јўреги эрикчилдў сыстай беретен эмей.

Ол јайлуда јаантайын ла јай, кыштуда јаантайын ла кыш
деп бодойтон ошкош. Оның да учун бир катап кышқыда энезине
айткан:

— Эне, бис эртен ле јайлуга ойто не кѳчѳ бербей турга-
ныс, а?

— Анда барала, нени эдетенис, балам?

— Јай анда артып калган ине, энем! Қандык казарыс, эјегей-
быштак эдерис.

Энези катқырып, уулының бажын сыймап, бойына јуук-јуук
кучактай алган:

— Јаш немемди, тенегин, тенегин...

Ол ѳйлѳрдин бир јазын Эрден качан да ундыбас. Ундыйын
да дезен, ол ундылбас.

...Бир катап Эрден ойгонып келеле, угуп јатса, кайда да анда,
јаан ыраак јокто, кўўктин јыңкылдада эткени угулган. Ол тур-
гуза ла айылдан чыга јўгўрген. Агаштардың бўрлери кўўктин
ўнинен улам јайылып, јажарып тургандый болды. Эбире тел-
кем. Устинде чап-чанкыр, каан-айас тенери. Эртен турагы јылу
эзин Эрденниң ѳкпѳ-јўрегине шигип, сын-арказын јенилтет.

— Кўўк эткенде, јайдың јанып келгени бу туру — деп, энези
база сўўнип, тышкары турды. — Баштапкы кўўктин ўнин кажы
кулагыңла озо уктың? — деп, ол уулынаң сурады.

— Оң — деп, Эрден нени де сананбай айткан. — Оң кулагы-
ма озо угулган.

— Озогы улустың сѳзиле болзо, ырысту кижі болотон эшти-
ринг, балам, — деп, ол тушта јалу-јиит, јаш келин Мекечи эрке
ўнденген. — Удабас, карын ырыс болуп, адан јанып келет
эмеш пе...

— Адам јанып келер, адам јанып келер! — деп, уулчак сўў-
нип, энезин эбире јўгўрген.

Мының кийининде јаан да узак ѳй ѳтпѳгѳн. ѳзѳктѳн келген
улусла кожо турлуга солун табыш угулган:

— Деремнеде Кумдус јанып келген. Сыңар да бутту болзо,
кѳѳркийдин јери-јуртына јанып келгени јакшы...

Мекечи ѳбѳгѳнинин суруузын угарга — айса болзо, Кумдус
оныла кожо турган — уулын учкаштырып ийеле, тургуза ла де-
ремне тўшкен.

ѳзѳккѳ тўжўп келеле, ол Эрденди јединиң алып, Кумдус ай-
ылына кирип келзе, улус мында јык ла толо. Фронттоң ло кижі

келзе, керек десе кем-кем письмо до алган болзо, карган эмегендер, буурайган өбөгөндөр ончозы ла кыйыжы жоктон ого жуулар: — Же кандый жүрүп келдин?.. Анда менингу уулыма жолукканын ба? — Фронтко барган улус ончозы ла анда жаныс жерде жуулып калган деп бодогылайтан ошкош. — Жарман-каан, бу жеткерлү шилти, качан антарылар?

Мекечи улустын ортозынан өдүп, төрдө отурган Кумдусла кол тудуп эзендежеле, онынгу бугу жаар жалтанчылу кылчас эдип, үн-табыш жогынан ыйлай берди. Ононгу үлтүрөп калган бос курын чечип, көстөринингу жыкпыктарын онынгу учыла арчып, Эрденди ичкери жединген:

— Бу кижиге адан турган жерден келген. Ичкери бас, балам, адан качан келер, сурап ук.

Эрден солун кижиден ле үйде жуулган көп улустангу уйалып, энезиге ажыра жажынган.

— Сен кемнингу уулы, жакшы бала болорунгу, айдып бер? — деп, Кумдус күлүмзиренип, уулчактангу омок үниле сураган.

Эрден бажын кичинек төжиге көнгөкөрө салып, чимиригин тескери тартынып, кабактарынын алдынангу көстөрин кылайтып, таныш эмес кижиге көргөн.

— Кемнингу уулы эдинг, же айдып ий...

— Учурдынгу — деп, Эрден угулар-угулбас шымыранган.

— Укпай калдым, тынгуа айт — деп, Кумдус там ла оморкоп, уулчакла ангышкан.

— Учурдын!

— Бат кандый малажес!.. А сенингу сөөгингу не?

— Май-ман...

— Көрзөөр кандый жакшы уул, ончозын билер — деп, Кумдус эки жанында улуска сүүнчилү көрүп, Эрденди мактаган. — А сенингу адынгу кем эди?..

— Эрден...

— Же бот, малажес — дейле, Кумдус жанында жаткан кеден таарына түктү колдорын сугуп, бир болчок конфетти Эрденге берип жадала айткан: — Ме, тут. Удабас адан жапып келзе, сеге мынангу көп, бир таар конфет экелип берер.

Өбөгөни эртен ле жапып келетен чилеп, Мекечи каткырып, ончо улуска жылу күлүмзиренип, ол айылдангу Эрденди жединип алала, жаш баладангу да ырысту чыккан.

Эрден энезиле кожо деремнедеги айылы жаар, Аба эшке, жапып келеделе, жолой туштаган ла балдарга мактанган:

— Эртен менингу адам жапып келер.

Ононгу эжиктенгу кирген бе, жок по, Абага ла онынгу эмеени Тарыйга жарлаган:

— Эртен мениң адам јанып келер!..

— Кем айтты, балам? — деп, оттың јанында кыйынынаң изидинип јаткан Аба өрө өңдөйгөн.

— Бу ла јаңы Кумдус бойы айткан. Чын беги, эне?

— Чын эмеш пе, бу! — деп, јаңыс күйүзи келип јат деерде, Тарый эмеген сүйүнгенине торт ло өрө туруп чыккан.

— Јанып келерин бу кижиги билип отурбай! — деп, Аба да оморкоп, бүдүмжилү айткан.

— Оноң Кумдус меге амтанду-у неме берген... комбет. Адам келзе, бир таарды экелер деген — деп, Эрден чотылдада айдып, билинбей турды.

Мекечи өбөгөнни јанып келерине сүрекей тың иженген. Јуу-ның учы јаар улус улай-телей јангылап турарда, ол јаңыс уулын учкаштырып ийеле, Учурдыг сурузын сурап угарга өзөккө јаңыс катап түшпеген. Келген јуучылдардың ортозынаң, «Учурла кожо турдым» — деп, «Оны көрдим, мындыј јерде туштадым, јолуктым» — деп, бир де кижиги айтпаза да, Мекечи өбөгөнниң эртен-бүгүн ле једип келерине иженген; сүрекей тың иженген.

— Мен бүгүн түженип јатсам, Учур кандый да јаан сууны кечип, ыраактаң ла күлүмзиренип, эки көзи карарып, меге удурга базып келетти — деп, турлуга түшкен ле улуска куучындап турар. Мыны угуп отурган Эрден энезиниң сурайтан:

— Сен бу ла түшти јаантайып ла улуска айдып јадыг. Адам дезе эмдиге ле биске једип келбей јат...

— Ыраак јердең качан бого једип келер болор деп... Сакы, балам. Адаң түңей ле јанып келер!

Јуу токтогон. Куулгыдаң барган улустың јанары туку ла качан јанып келген. Кезик келиндер, «Өбөгснөөр јалтанбас керек эдип, төрөли учун јүрүмин берген» — деген бичик алып, ыйлап-сыктап, чөкөөр дө ой јеткен. Је Мекечиге кандый да бичик, кандый да јетирү келбеген. Ол учы-учында улуска да удурга көрбөс, учукпас та боло берген. Энезиниң јаңыскан ыйлап отурганын Эрден канча ла катап көргөн.

— Эне, не болгон, айтсаң, эне?

— Јо-ок, балам, байа будыма бозу баскан...

Уулы мыны чын болор деп бүдүп, энезине килеп, удурга сураар:

— Эне кажы бозу басты? Мен оны бу талла барып чыбыктаарым!

— Бозу сен ошкош база кичинек, јаш ине, балам. Јаңыс туйгагы курч — деп, энези көстөриниң јажын билдирбезинен ар-

чып, ойто бойын бурулайтан — бозуны не соготон; мен будымды онын алдына билбей калала, бойым тургузып бергем.

Мынайып база бир жыл өткөн. Мекечи өбөгөнinin өлгөн-тирүү-зин билип аларга, же не болбогон деп айдар. Жарынчыларга жарын да өртөткөн, туку Ондойдо жазымы жок чын айдатан баражыйчы эмеген бар деп угала, саржу-курут сугуп алып, ого до барып жүрген. Ончозы ла «сакы» дежер, ончозы ла ижендирер.

Мекечи жаңыскаи арка-тууда уй кабырып жүргенде, кунук-чылду үниле ол өйлөрдө арга жокто мынайда кожондойтон:

Јети каан деген жылдыс бар,
Јети айланза, таң адар.
Јер түбинде эжим бар,
Јерине качан јан келер?

Бир катап деремнеге кандый да цыган үй кижн келген, кө-зор салып туру дежерде, Мекечи өзөккө једип келзе, оны јуукта жагы ла сала берди дешкен.

Мекечи ол цыган үй кижини јаба једерге адын олуй-селий камчылап, сырагай ла ого удуга Учур келип јат деген чилеп, өзөкти төмөн кайа да көрбөй мантаткан.

Цыган үй кижини сүрүжеле, јаба једип, тынаастап кара сууга түжүп калган адынаг маң бажына түже секирип, торт онын ла алдына энмектегенче келген. А цыган эмеен јолдын кырында таштын үстине отуруп, кызыл кыйулу кара јикпезинин эдегине көзөрлөрин јайа салып, карыкчылдын карагуы көлөткөзине бастырган јиит келиннин көстөрине бойынын күл ошкош өчө-мик көстөриле узак шыкалап, учында алаканын јайа туткан:

— Озо баштап бери сал, јаражай.

Мекечи мендегенине нени де албаган болгон.

— А мен ончозын чын айтсам, сен ачынбазын ба? — деп, эмеген шылырууш ла аалга үниле шымыранган. — Мен үзе билерим, көөркий. Је сенде сый јок...

— Жагыс ла јажырбай айт: ол тирүү бе, јок по? Мен... Мен билейин деп, угайын деп... Сый болор.

Цыган эмеген шымыранып, кырлайышкан көк тамырларлу арык колдоры тыркыражып, көзөрдн узак ылгап, туш-башка јайа салып, куулы тиштерин көргүзерге турган чылап, јылбындууш каткырып сураган:

— Баранчук бар?

— Бар.

— Вот-вот...

— Сен чабан?

— Уй... Мө-ө, пастыж...

— Вот-вот.

— Ые капшай айт, айтсан, Учур анда көрүнөт пе? — деп, Мекечи көзөрлөргө кекиген.

— Ай, жаражай, ай, мендебе — деп, цыган бажын жайкаган...

— Чычас ла айт, билзен!

— Ай, ай, а-а-й, милая-я!

— Не?! Капшай, не?!

— Жол-дорошка закрыт — бөктү, милая. — Цыган көзөрлөрүн жууп, өрө туруп жадарда, Мекечи кенете өдөш тартынып, тыркырап, нени де айдынып болбой турала, ачу-корон багырып ийеле, торт ло күчүктөрүн анчы апарып жадарда чурап келген бөрү чидеп, эмегенди калып барала, жерге жыга баскан:

— Төгүн, төгүн! Айт, төгүн!

Цыган эмеген коркыганына таарын ычкынып, Мекечини өткөнип кыйгырган дежер:

— Төгүн, төгүн, айт!

— Төгүн, төгүн, айт!...

Мекечи мынайда кыйгырган, цыган эмегенге ачынган да болзо, же ол ло күннен бери онын терең ижемчизи кандый да чичкечек, көскө көрүнбес кылдар чылап, бирден-бирден каранга үзүлгилеп баштаган.

Тулаан айдын база бир жакшы күндеринин бирүзи турган. Мындый күнде анчадала меес эдектей күнөт жерде койлоп жүргөн улуска жакшы; жылу, жер, жалаңдар — эбире ончозы жасла жытанып жадар. Кижинин айылга да отурар күүни келбес. Шак бу ой керегинде бистин алтай улус айдыжатын: «Тулунду улус айылга отурбас, тырмакту неме ичеенге жатпас». Же андый да болзо, Мекечи айылынан чыкпаган. Карын ол күн онын эки-жанында иштеп жаткан пастух келиндер угуп, анан-мынан бери жуулгандар.

Мекечинин болчок туразынын жанында чадырдан ыш ол күн сергеени жок чөйилген. Чөрчөк жериндеги жеерен-жеерен аттардый чедиргендер ышла кожо түнүктөн жарышла сан өрө учуп чыгала, кейде кайылып калат.

Онон бир канча күннин бажында Куулгыга мындый солун табыш жайылган:

— Мекечи бир уулду болгон, уккан бедер?

— Бронтобиктер жанып келгенде...

— Кемге түнөй?

— Эмди эрлер жок эмес. Эр улус тайага чүштеген ийтле түнөй бүткен ине...

— Хи-хи-хи...

— Је кӱӱркий ӱбӱгӱнин сакып чӱкӱгӱн туру.

— Уул дешкен бедеер? Је бир тужында јаактуга айттырбас, жарындуга туттурбас эр болуп чыдап ла калгай база.

— Анчадала тӱлӱстӱрди тӱзӱгӱн болзо...

Ол тушта Мӱнкӱш чыгып, мындый куучын болуп турарда, ак-жарыктын ӱстинде бир мун тогус јӱс бежен јылдын тулаан айы турган. Кызы кедери јӱреле, сурас бала таап алганы керегинде Бачыматов Кара, Аба ӱгӱн, бастыра улустын байлаганыла болзо, јаан адылбаган дежер.

— Балада јаман јок. Сӱрӱ јашту неме ӱзӱп ле калар.

А Тарый эмеген калаптанып чыккан:

— Уйалбай, улуска мыны кижн не деп айдар!.. Удабас Учур, ол јангыс кӱйӱн, јанып келзе...

Аба эмеенин борто ло туй чапкан:

— Је болор! Сен меге бӱтпей турун ба, мен туку качан ырымдап койбой: Учур ол божогон кижн. Эмди сакыш јок.

— Јок, улустар, јок! — деп, Тарый там атыланып чыккан. — Ол канчыкка айдып барлагар: адазы јок ач суразын кучактанып алала, бу айылдын эжигин келип ачпазын дешкилегер.

Онон ло бери Эрден де улустаң эп-јоксынып, энезине ачынып јӱретен. Јайгы каникулдын ӱйинде, Онгдойдон јанын келгенде, ӱзӱктӱ ӱлӱн ижинин бригадазына иштеп, Аба ла Тарыйдын ла ортозында јӱрер.

Мекечи де ӱзӱккӱ кӱп тӱшпес. Кыжы-јайы иште, тайгада. Каа-јангыс Эрденге јолугарга, јаан уулын кӱстин кырыла да болзо, кӱрӱп аларга келетен.

Адазы јууга атанып турарда, Эрден алты јашту болгон.

— Аргалу болзо, балам ойнозын деп, теұеридеги алтын айды да тудуп берер эдим — деп, Учур энгирде иштең јанып келе, оны эки колынаң бажына бийик ӱрӱ чачып, эркеледип туратанын Эрден канча ла катап уккан. Адазынын сӱстӱрин ол ундыбаган. Бойынын балдарын ол эмди онойып эркеледип јат. Је Мӱнкӱшти ол тужында энезинең ӱскӱ кем де онойып эркелетпеген болор. Јымжак бӱӱлезин ойып, кичинек ак тиштери кӱрӱнип келерде, Эрденниң адазы сӱӱнген ле эркелеткен чилеп, Мӱн-кӱшти јажыркадып, кӱчтӱ ле јаан колдорына алып, элбек тӱжине јаба тудуп, кем де келип јымжак ла јелбер чачтарынаң окшобогон. Ол школго барарга јетире јайлудаң кыштуга, кыштудаң јайлуга кӱчӱп јӱрген. Јайгыда узун ӱлӱндӱрдин ортозында, бажы ыраактан карас-карас эдип кӱрӱнип-кӱрӱнбей, бозуларла сӱрӱжип, Мӱнкӱш ойнойтон.

...Ол, Эрденниң карындажы Мӱнкӱш бат кандый ӱйдӱ, бат канайып чыдаган.

А эмди эки канадына јайды коштойло, эне-алтайына јанып келген күүктер селгени јогынанг Уч-Сүмер тайганы эдектей турган агаш-ташты томулта эдип ле јат, эдип ле јат.

Мекечи эзен јүрген болзо, эмди уулдарын көрүп, төрөл Куулгы журтына баштапкы трактордын келгенин ол тушта көрүп болбогон до болзо, «Мөңкүш уулым бойы тракторист!» — деп, сүүнип отурар эди. А ол тушта Куулгынын мыйрык оромын өрс күркүреп ле таркырап трактор келип јадарда, буулап койгон аттар јаан шоокыргылап, үйгендерин үзе тарткылап, шәлјир чедендерди буза табаргылап, бөрүге сүрдүрткенинен ары, јалаң-башка манташкан. Бозулар үркигенине куйруктарын чычайткылап, кирер-барар јерин тапкылабай, арай ла болзо, агаш-ташка ичин јара кадатпай туш-башка быдырт эткилей берген. Эмди ле машинага арай бастыртпай, јолдын ичине кирип, эш-неме керексибей кап-туура јаткылары.

Улус коркып турганда, мал коркыбай база...

— Бу мыны, мындый јеткерди, кандый јүректү кижии мантадат не? — деп, трактор једип келерде, улус бой-бойынанг сурашкан. — Тен кижии эмес кижии болбой ло...

— Ба-та-а! Бу мынынг јыт-таанын! — Кем де кайкап, тонынг јенгиле оозын, тумчугын туй туткан.

— Кажы јерде өскөн-чыккан кижии не?

— Та... Кажы ла орусты кем билер оны.

— Озогы улус эки јүректү кижии бар дежетен, шак андый күлүктинг бойы бу келген эмес пе, улустар.

Онон трактор колхозтын конторазынын јанына келеле тура тўжерде, улус торт ло бойларынын көзине бўтпей, алаң кайкап тура калгандар.

Сүркүшке анаң-мынанг уймалып калган чаңкыр комбинезонду Јаманай кабинадаң чыгып келген.

— Көк јарамас!

— Баш ла бол, бу кижии тирү јүрерде, тен нени ле көрөтсөн туру не!

— Бу сен бе, балам, Јаманай! — деп, энези кызынын јанына јууктай базарынан јалтанып, чала ыраактаң сурайла, ыйлап ийген дежер. — Сенинг јыт-таанынга эмди кижии канайып чыда-жар, балам?!.

— Энем, бери келип, коштойыма отураар — деп, конторадаң чыгып келеле, Јаманай энезине айткан. — Капшай айылга барып, чайлаар керек.

— Ары ла кедери эт, кызым, — деп, энези кызына колыла јангыган. — Ары ла кедери эт, онынгы ла айылдын јанына јуук-татпа.

Оноң Жаманай тракторды ойто таркырадып ийерде, улус чочыганына ла коркыганына туш-башка катап ла жүгүрүшкен. Көмөдүктүн тилирти, жаргак тондордун шылырты. Трактор тиркиреп чыгарда, кем де чочыган бойынча белиндеп, бөрүгүн ушта тартала, ыраак мергедеп ийген дежер. Жаманайдын энези ары болуп тап эдейин дейле, кой терези узун алтай тононын эдегине орололо, жерге жыгылып кыйгырган:

— Калак, балам, калак, энеңди бастырба ла, бастырба. Жеткеринин оозун туура тарт, туура тарт, балам, — трактор тын табыштана берерде, үсти жаар келип жат деп бодогон ошкош.

Жылдар, жылдар... Кайра келбес кайран жылдар.

Жаманай Ондойдогы МТС-ке барып, трактористтин курсун божодоло, ол ло жыл күскиде Куулгы журттын алты жанында солок сүрерге барарда, торт ло жаан байрам ошкош күн болгон. Улус Октябрьдын байрамына чыккан чылап, мааныны тудунып, трактордун кийининен солок сүрүп баштайган жалаңга келгендер. Трактор күркүрөп, турбазынан чыккан ыш көк тенеринин түбине чөйилип, жыт-тааны жалаңдардын үстине жайылып, кырага жеткен. Оноң прицепщик уул салдалардын мистерин жерге жабызада түжүрүп ийерде, кара кыртыш ангданыжып, бой-бойлорун жастаныжып, улай-телей жаткылай берген. Улус трактордун сүргөн жеринин терегин кемжигилеп, күбүр тобракты кажызы ла алаканына алып, та ненин де учун жыткаргылап, ырай берген трактордун кийининен узак көргилеп турган.

— Кара бөкө деп кайракан бу эмес пе, улус!

— Темир аттын тепкен жери тенис болуп артып калды...

Ол газогенераторный трактор болгон. Колхозчылар ого кайын кезип, жайы-кыжы иштегилейтен. Онын кыскачак-кыскачак чуркаларын Эрден де жарган. Ол жылдарда кайдаар ла барзан, аркада бугулдар чылап чогул койгон чуркалар соксойышкан жадар.

Жаманай бойы ак та чырайлу кыс болзо, улус баштапкы трактористи Кара-Бөкө деп адаар болгон.

Жылдар, жылдар...

Оноң ло бери «Кызыл мааны» колхозтын кыразы элбеп, жылдын сайын аштын түжүми бийиктеп турар болгон.

Жуу токтоп, амыр өйлөр башталган. Фронттон эр улус жангылаган. Уулдар, кыстар чыдап, жаңы үйе бутка турган.

Жылдар, жылдар... Кезикте, кенете тирүү неме чилеп, кайдан да анан, жүректин түбинен, ондойижип, ончозын-ончозын эске алындырып ийер.

— Колхозтын Кара-Бөкөзи эмди карыган — деп, Эрденле кожо алтай аракыдан ичип, тумчугунын бажы бодырайа терлеп,

эди-каны изий берген Жаманай каткырып, айылчылары жаар жа-
лакай көрөт.— Бала-барка чыдаган, бастыра уурлар ундылган...

— Мен бери келип жадала, бу Ак-Кемнинг, Сооюктын ичин
сөгө кыралап, аш салып койгонын көрүп кайкадым — деп, Эрден
эмеш кунукчылду айтты.— Энем Ак-Кемде иштеп турарда, бо-
зулар сүрүп, база жүгүргөн ле жаландар эди...

— Эмдиги техника, эмдиги улус нени этпес деп... Ка, сен
мыны ууртап кой — деп, Жаманай кичинек шааың чөбөчөйин кан-
дый да эптү сыймай тудуп, Эрденнинг үйине сунды.

Эрденнинг үйи чөбөчөйдү алала, жукачак эриндерине эмеш тий-
дирип жүреле, «Үлежер керек» — дейле, ойто Жаманайдын бойы-
на кайра берди.

— Бу тен жетире келин турбай — деп, Жаманайга аракыны
ойто бергенине эмес, кандый да болзо өскө укту келин алтай
албатынын жандаган жагын билип жүргенине сүүне берди.

— Тракторго отурбанаар удай берди бе, блар? — деп, Эрден
та ненин де учун сонуркады. — Эм ончозы ундылып калган бол-
бой...

— Удай берди — деп, неге де мендеп турган чылап, Жаманай
тургуза ла жөпсинди. — Бала-баркалу ла болгон кийининде ол
кайраканды таштагам. Онон кой до кабырдым, бригадир де бол-
дым, доярка болуп, уй да саадым. Же нени этпедим дейин... Эмди
ойто жаан кызымла кожо кой кабырып жүргеним бу. — Онон ке-
нетийин каткырып, куучынын божотты: — Бооро жаскыда дерем-
не түжүп отурала, мынаар Сооюкто солоок сүрүп турган уулдар-
дын одузына түшкөм... Слердин Мөңкүштин катузы мынан
эмес, тэонинг бажын жиген төлөстөр ине. «Озо канайып мантат-
канаар, отуруп көрзөөр» — деп айтпазын ба. «Жок» — дезе бол-
бос, торт ло чагана. «Бис көрөргө турус, блар, бу менин «ДТ-54»-
лө мантадып көрзөөр» — деп айландыр ла берген. Онон бойло-
ры жир ле каткыда. Кижини этпеген иш пе бу, не каткырыжып ту-
рыгар дейле, мен шоктоп ло Мөңкүштин тракторына келип
отур...

— Онон мантадып ийдеер бе?

— Мөңкүш чала бүтпей, коштойыма бойы келип отуруп ла
алды.

— Же ,онон...

— Мөңкүшле кожо кыраны бир катап эбирип келзем, «Слер-
ди ойто тракторист эдер керек» — дежи, учкандар мени өчөп
не аайлу каткырышты — дейле, Жаманай чөйгөндөгү жылу аракы-
дан уруп, «Сен иркиттерден чыккан кийининде, меге таай кижини
болорун, Эрден,» — дейле, апагаш шааың чөбөчөйин ичкери су-
нуп, чичкечек ле чөйингир үниле кожондоды:

Таайым келер болор деп,
Таайым келер болор деп,
Тарбаан эдин кадырдым,
Тарбаан эдин кадырдым,
Таайым келбей барарда,
Таайым келбей барарда,
Ташка чыгып ыйладым,
Ташка чыгып ыйладым...

— Је ууртап кой — деди. Оноң Эрден јаар калай берген көс-
төриле көрүп отурала эрмектенди: — Тайга јерге көп улус келер
эмес. Кезикте кижии кунуга берер. Бала-барка ончозы чыдаган,
ончозы јер-башка.

— Чындап, бу слердин балдараар канчу эди? — деп, Эрден
јаны ла сонуркады.

— Төртү. Эки уул, эки кыс — деп, Јаманай јилбиркеп куучында-
арда, оның үнинен балдарынын чыдаганына сүүнип, олордын
јүрүмиле оморкоп отурганы билдирди. — Јаан уулым айылду-
јуртту; туку Кан-Јабаганнан кижии алган. Эки балалу, анда јур-
тап јат. Оноң кичинек уулым мынаар бу Карогол-Оозында качы
болуп јат. Кичинек кызымнын ады Мара. Туку Хакас јеринде
барган. Артист ле мен дейт...

— Айдарда, хакастардын кудазы түжетен эмитир слерге —
деп, Эрден каткырды.

— Та, эмдиги ач-үренди кайдан билер оны — деп, Јаманай
Эрденнин эмеени јаар кылчас этти. — А сен үйинин ада-энези-
не барып туразын ба?

— О-о, куда болго-он! — деп, Эрденнен озолоп үйи айтты. —
Бис эзенде бери келер. Мында јараш...

— Је, кожон башта, Эрден. Јеринге келеле, алтайыннын сы-
нына чыгып, айылдап јүргенин јакшы — деди. — Бат үйинди ал-
тай кожонго үредип алган болзон...

Эрден кожондоорынан мойношпогон. Ол койу ла коо үниле
бойынын јериле, оның улузыла тушташканына учурлалган ко-
жоннын билер-билдирбес кунукчылду, јангыс ла алтай кижинин
јүрегине үргүлјиге јуук ла таныш күүзин чөйилтип ийди:

Айры туунын бажы эмес,
Айры туунын бажы эмес,
Амыр јүрзе, јолукпай,
Амыр јүрзе, јолукпай...

Оның үйи кожондобозо до, је бу јангардын екпинине апта-
дып, үн-табыш јогынан эбөгөни чилеп, араайынан ары-бери јай-

канат. Таныш кожоннын баштапкы бөлүгү божоп барадарда, тургуза ла онын экинчи жарымын Жаманай баштап, экунинг уни биригип, очуп бараткан отко кургак кайыннын тозын чачып ийген чилел, жаңардын күүзи элбеп, Уч-Сүмерди эдектей турган жабыс сындардын белиле, бийик агаштардын баштарыла жылымзу жыгырап, учуп браатты:

Эки туунун бажы эмес,
Эки туунун бажы эмес,
Эзен жүрзе, жолукпай,
Эзен жүрзе, жолукпай...

Төрөл кожоннын күүзине жөмсжип, ыраактагы ла жууктагы туулар да билдирбезинен ары-бери жайканыжып тургандый болды.

* * *

Бу Куулгы журтта кандый ла жеткерлү учурал болзо, Аба өбөгөн оны кудайла, туулардын, суулардын, оттын ээзиле колбоп отурар. Санаа-укаазы аймаарга једе берген кижини је канайдар оны. Ол кажы ла учуралды сап тудунар.

Бир катап күскиде тайгада жаан ырт болгон. Куулгы журттын улuzu ончозы ырт очүргилеп барган. Бир сыгын ыртко алдырып, ышка жүүлип, ары-бери мантап, бажын булгап турарда, Садыраш деп уул чыдажып болбой, оны жыга адып ийген. Онон анын эдинен тиштеп жийле, минип жүрген адынын ээрин алып, токум-кежимин төжөнөлө, армакчынын учын будына ороп алала, шык ла уйуктап калган. Ады малдан жаңы туткан эмдик болгон. Же жерде кандый ийт-куш жүрбес, кенетийин ады та неден де үркийле, Садрашты сүүртеп алып, өзскти төмсн алган. Кийининен тлашы талырап, сүүртелип келеткен кижини көрөлө, эмдик ат онон тын мантаган. Уул агаш-ташка согулып, үркиген аттын магына чыдашпай, өлүп калган.

— Кудайы жок неме же кайдан келген деер! — деп, Аба өбөгсн бу жеткердин кийининде улусты коркыдып куучындаган. — Ээлү туулардын аң-кужыла же не уружар, не?.. Жок, эмдиги ач-үрен кижинин айткан сөзин аай угар эмес...

Мынын кийининде жаш та улустын бир кезиги Аба ыбөгөннин сөзине бүдүп жүрер болгон. Анчадала жажы жаандай берген эмеендер ого коштоныжып, жүзүн ле базын чөрчөк айасту куучындар таркатканы тсгүн эмес. Олор бала-барказынан жажынып, «салым-жүрүмнин аайын сурап угарга» Аба эшке келери там көптөгсн.

Бир Жаңылдай деп уулдын ийди онын бойынын ла кабырып турган койлорыла сүрүжип, бир канчузынын мойынын кезе ка-
жап ийген. Жаңылдай канайтсын. Ийдине ачынала, оны тудуп,
төңөшкө жаба буулап алала, адып койгон.

Бу керек база ла Абага угулган.

— Же ксрүп ле тураар, бир неме болор ло — деп, карган өбб-
гөн ырымдаган. — Мен билип ле отурым. Жаан тайганын алдына
мылтыкты не адар. Жок, эмдиги ач-үрөп кижин айткан сести аай
тындап угар эмес...

Эки-үч жыл өткөн. Жаңылдайла не де болбогон. Ол койлорун
кыштудан жайлуга, жайлудан кыштуга айдап, эзен-амыр кабы-
рып ла жүрген. Онын кийининде көп кураан торныктырып, кой-
дон көп түк кайчылап, карын да жакшы ады чыккан.

— Же слердин белгегердең неме болбойтон эмитир, Аба, — деп,
жииттер өбөгөнди оос тудуп турар болгон. — Уккан бедер. Жаңыл-
дайды областной Советтин депутады эдип тудуп койгон.

Аба канайтсын, Абада үн де жок.

Онон бу ла өткөн жаскыда Жаңылдай койлоп жүреле, тайкак
мееске жыгылып, таштан ажала, будын сындырып алган. Абада
не болзын, канадына коштой канат өскөн:

— Айткан жогым ба! Бат ол ине, ол. Бу кижин билип, аржаны-
нан сезип отурганда.

Колхозто кажы ла өйдө иш көп. Күс келзе, малдын кажан-
чеденин кышка белетеер, аш кезер, солок сүрер. Жас келзе, кыра
сүрер, кой төрөдип, оны кайчылаар. Ончо ло улус иште. Андаар
да өй жок. Же андап та незин андаар? Эмди бастыра неме жет-
кил, колхоз бай. Тен соот эдип жортордон башка.

— Менин айтканымды угуп, улус ээлү туулардын сыгында-
рын атпай жат! — деп, Аба тынзынып отурар.

Былтыр, бир аяс жакшынак жайдын ичинде, сыгындардын
мүүзү сыраңай ла баалу ла государствого керектү тужында,
Абанын үстине жалкын түшкендий учурал болгон.

Анчылардын областной обшествозынан ан адар жөптү орус-
тар бу Куулгы журттын тайгаларыла андап, алты кирелү сыгын
адып апарган.

— Эм ол орустарла не болгой не, Аба? — деп, байа ла база
Мснкүш сураган.

Карган Абанын оозын белен туй чаап болбозын. Ол сего оос
то ачтырбас. Ойгор кебин тартынып, көзин сагышту жума салып,
карсак сабарларыла ак-буурыл чачын катап ла сыймай тудуп,
Аба айткан:

— Мен бу ла ксзимле көрүп, бу ла санаамла айладып отур-
зам, орустарга жеткер болбос.

— А не? Олор түнгей ле бистий улус ине.

— Жок туру! — деп, Аба билееркеп, кезе айткан. — Олордын жандаган жаңы, кудайы башка.

Мөңкүш те тура калбаган:

— А бу ла бир кыр ажыра жаткан Қайру журттың уулдары сығындарды аткылап ла туру дежетен. Жеткер де болуп турганы жок.

Аба жеенин мынайда туй чапкан:

— Қайруда Уч-Эңмектий байлап, ак сүт чачып, анын ат-пас эдип такып салган жаан тайга жок...

— Аба — деп, жеени оноң ары сураган дежет. — Же бистин Уч-Эңмек жаан ээлү тайга болгой. Мен слерле жөп. А мынаар бу Ойдык-Мөшкө сығындар түжүп келзе, адарга јараар ба?

— Же туура келзе, аткай. Кудай бойы берген туру.

Мөңкүш бого катқырып, арай ла талбаган:

— Айдарда, Ойдык-Мөшкө келзе, кем жок дереер бе? Акыр, оны уулдарга бери айдап берер туру...

Бир катап Абаның айылына бир орус келген. Ол тилмеш орус болгон. Абала кожо чайлап, узак куучындашкан. Сыны узун, бойы желбер сары кабакту. Јиит те болзо, је байбак сары сагалду.

— Аба, слер билер тотемизм наука барын? — ол сураган.

Аба бу нени айдарга турган деп коркып, көңкөрө көргөн: «Милизе болгой... Мени айдаарга келди эмеш пе?»

— Жок, жок, мен эмди кудайга бүтпезим! — деп, Аба үйинин ле көзинче ол орустың алдына јалынып, керек дезе ыйлап та ийген дежет.

— Аба, сен менег коркыбас керек. Мен сеге нөкөр — деп, ол орус ыйлап отурган карган өбөгөнди токтоткон. — Мен сеге сый экелген. Көр, бу чай. А бу сүрекей ачу таңкы.... На, бабушка, ал — деп, ол Абаның эмегени Тарыйга бүдүн чай берерде, карган эмеген алаңзып, албай сүрекей узак мойношкон. — Мениң ат дезе Михаил... Михаил Щербаков. Билдин бе эмди, Аба?

Аба өбөгөн кайкап, Михаил Щербаков деген кижі јаар алаңзылу көргөн:

— Мен карган кижі, једүшке. Баранчук армыйа — деп, Аба ойто ло ыйламзырай берген. — Мен эмди тууның ээзи бар деп, улуска айтпазым.

— Ек, ту эзи бар. Есть он — деп, Щербаков катқырып, Абаның јардына жаан алаканыла араай таптаган. — Сен ту эзи бар деп айт уулдарга. Сыгып адарга ярабас...

Аба өбөгөн алаң кайкап, коркығанына чоғы чек ле өчө берген көстөриле солун орусты ајыктап, узак отурган.

— Бат ол тотемизм наука айдып ят, су эзи, ту эзи бар... Сыгын адарга ярабас — деп, Михаил Щербаков каткырып, экелген чайын, танкызын Абанын айылына артырала, барарда айткан:—Слердин улус сыгын атпас янду чин ба, Аба? А мен слердин черүде уулды билер. Бис оныла кожо үренген...

Аба өбөгөндө не болзын. Мынын кийининде онын көөрөми там тынган. Айылына келген ле кижиге, тышкары јолуккан ла кижиге айдар болгон:

— Меге туку Маскободон јаан ученый келип јүрди. Сойлон чай, танкы экелип берген.

— А ол слерди билер болгон бо, Аба? Не келип јүрген?

— Туулардын ээзи барын чын тийт. Бу ла кулагымла онын айтканын бойым уктым. Ол мени билетен эмтир, бистинг черүде турган Эрденди база билерим тийт...

— Ол кижии бойынын адын слерге айтты ба, Аба?

— Айткан. Акыр, кем деген эди, үй кижии, ундып ийтирим...

— Мыкайыл деген ошкош эди...

— Уктаар ба, бу үй кижии де көргөн. Бис чайлап, узак отурганыс. Чып ла чын айдадым, Михайл Шарбак...

Аба айылына келип јүрген орус «ученындын» өбөкөзин ле уккан јерде, улус јир каткыда. Та неге сүүнип, та не каткырыжып турганын Аба ондобогон.

— А-а, ол охотобчествонын егерь дейтен Щарбаковы туру ине бу, Аба... Јөби јогынан ан аткан шокчылдарды тудуп, ологго калан ла салып јүретен неме эди.

Аба улуска бүтпеген:

— Ол туунын ээзи бар деген... Мен јаан учёный деген...

...Щербаков ар-бүткенди, Алтайдын ан-кужын чын ла акту јүрегинен сүүп, оморды атпас өйдө адып, тоскурып турган улусла кетежип јүретен кижии. Онын чеберлеп турган јерине Куулы јурттын тайгалары база кирип јат. Бу јерде тууларды, сууларды чын ла ээлү деп бүдүп, оморды байлап јүретен Аба өбөгөнди билип алала, ол өскө нени де сананбай, оны бойынын јерегине тузаланар деп шүүнип алала, јаантайын ла келип, јүзүн-башка кей куучынла оны көкүдер болгон.

— Слердинг тайгалар чын ла элү, дедушка Аба,— деп, ол экелген сыйын кодорып, өбөгөнгө куучындаар.— Ого бу кыр ажыра јаткан Кайрунын да улусы бүдүп јат. Анда баалу аткан сыгын бери ашса, Кайру уулдары сүрүшпей јат. Коркып јат ине.

— Мени төгүндеп туру деп пе? Уч-Энмекти мен бойым такып, байлап койгом — деп, Аба тынзына берер. — Сууга кирген кумдузын атпас, тайгада турган анын атпас.

Щербаковто не болзын. Ол Абага јөпсинип, «Чин, дедушка Аба» — деер, «Андый, андый, дедушка Аба» — деер. Онон экелген чайын, танкызын мактап, ойто ло ол бир тотемизм керегинде эрмектенер.

— Слер уккан ба, дедушка Аба? — деп, Щербаков барбак сары сагалын јаан колдорула сыймай тудуп, чала Абаны өткөнип, јаан ученый кижии болуп эрмектенетен: — Слердинг колхоз-тын председатели былтыр бир сыгынды аткан.

— А, чын ба?

— Чин, чин.

— Айдарда, онын учун чочкозы бу јаскыда јаткан ла јеринен турбай, өлүп калган туру не... Је бир неме болгон деп, мен сезип отурган эдим ле. Айла мен коммунист кижии кудайга бүтпей турум деер ине. Көрзөн, кандый болуп јат. А ол бырзытачыл, коммуйнст та болзо, түней ле алтай кижии ине.

— Эмди ол атпай ят... Улуска анайда айткар, дедушка Аба, — деп, Щербаков соогын тартынат. — Бир катап бис кожо јүрген. Тайгада ан јурерде, ол ксрүп ийеле, меге айткан: «Ол туку, Ми-хаил, ат-ат... Меге ярабас, а сего яраар. Сен орус кижии...»

— Мыкайыл, сен атсан да, кем јок. Сенин кудайын башка — деп, Аба ойто ло көзин јумуп, ойгор кебин тартынып, от јаар көрүп, нени де шымыранып, кадып калган эриндерин кыймыктадып отуларда, Щербаков чыдажып болбой, коркушту каткырган.

— Бистинг туулардын сыгындарын коммунисттер де коркып атпай јат — деп, «најы» орузы сала берген кийининде, Аба өбөгөн бойына бүдүп, улуска куучындап отуар...

* * *

Куулгы өзөккө күс келген. Агаштын бүри саргарып, јерге кунукчылду түжет. Уч-Энгмектин сүүрилери көрүнбей, боро туманы күнүн ле сайын кайнап јадат.

Эрден төрөл јерине јайыла амырап алала, туку бооро, июль айдын тал ортозында, ойто сала берген. Јеени барган кийининде, бир ле айдын бажында Аба өбөгөн оорый берген.

Эмди Куулгынын эмеендери мынайда калактажып отургылаар болды:

— Кайра-ко-он, баш ла бол! Аба јаан байлу кижии ине. Ол кайткан уул болор... сыгын адып...

— Је дезеер! Ээлү туулардын сыгынын айдып турганча, је не адар.

— Абага Алтай ачынган, катуланган ла туру.

...А керек мындый болгон.

Эрден эртен-бүгүн ле ойто служить эдип турган јерине атанар алдында кезек ойгө турган военный учеттон чыгарга аймактын тос јерине түжүп, ойто Щербаков Михаилле кожо келгендер. Ол тушта сүрекей каан күндөр турган. Уч-Эңмектин сүүрилери жалтыражып, бу ла Куулгы јурттан иле көрүнгилеп турган.

— Торт ло тенгери сөрө учкулап бараткан ракеталар ошкош — деп, Эрденнинг үйи кайкап узак көрүп туратан. — Темөне чилеп мыылдажып јат, көрзөн?

Ол ло күн энирде азык-түлүк белетеп, колхозтон ат сурап алала, Эрден ле Щербаков андагылап барган.

— Меге дедушка Аба болужып јат, Эрден — деп, јолой барып јадала, Щербаков мактанган. — Ол браконьерлерге ан адарга бербей јат. Ту эзи, су эзи бар деп коркут јат. А мен ого сый эклип јат. Су эзи, ту эзи бар деп айдып јат.

Щербаковтын куучынын угуп, Эрден унчукпай сананып барадала, оноң мынайда айткан:

— Сен карган кижини көкүдип, кара керек эдип јадын, Михаил.

— Кандый керек?

— Бу јердингу улузын кудай бар деп, сууда, тууларда чын ла ээлер бар деп үредип јадын.

— Мен яныс Абага айдып јат.

— Дедушка өскө улусты коркыдып јат. Ол улус кажы ла јеткерлү учуралды кудайла колбоп, бойлорынын јаш балдарын коркыдып јат.

— О-о! Сен чин айдып јат, Эрден. Мен оны сананбаган. Педагог эмес кижини...

— А бот сананар керек болгон.

— А бис эртен сөбөгөнтө сыгынынгу эдин экелер. Су эзи, ту эзи ек деп айдар. Щербак су эзине, ту эзине эмди бүтпей јат деер. Тотемизм наука эмес, төгүн неме деп айдар...

Күн кырга стурып бараткан ой болгон. Олор экү кайыр капчалдарды керий, кадалгак јолло јорткылап бараткан. Аттардын туйгактарынын алдынан кодорылган таштар аалга шынгырап, кайдаар да өзөкти төмөн тоолонгылап түжет. Јебрен мөштөрдиг бүрлери бүрүнкийленип, кандый да уур јүкке бастыргандый тымый берген тургулайт. Јырааларда кандый да кушкаштар сыгырыжып, бой-бойыла үн алыжат.

Бис бүгүн тайгада конуп алар. Эртен тура алтын тазыл казып алар, а энир келзе, тус кетеер — деп, Михаил эрмектенди. — Ярады ба, Эрден?

— Јакшы.

— Кайда сыгын туруп ят, кайда кандый куш бар — мен бу ерди якшы билер, Эрден.

Олор Уч-Энгмектин онг кулагыла куустыра барган жаан ак таскылдын сырангай бажына чыгарынан жалтанып, токтой тўшкўлегендий, койу мўштўрдин ортозына једип, аттарынын ээрлерин алып, армакчылап койоло, от салып, конор дештилер.

Мун беристелерге јетире чўйнле берген калын агаштар карарат. Эбире тым. Жаан таскылдын сынында, сырангай ла јабыста, јылдыстар тыркыражып тургулайт. Јенгилчек ле јылу јайгы эзин олордын јангы ла салган одынын јалбыжын элбиреде согот.

— Аба дедушканын ээлў тууларынан бис эртен сыгын адар— деп, Щербаков эрмектенди. — Бис ого ту эзи ек деп айдар. Ту эзи бис деп айдар. А сен нўкўр уулдарга сыгыннын мўзин апарар, чин ба, Эрден?

Эрден бойында нени де сананып, јайгы тўнле кожо там карарып ла койыла берген мўштўрдин бажы ўрў ајыктап јаткан. Анда, тенгеринин тўбинде, тоозы јок јылдыстар. Мынан эмди кўрўп јатканда, тенгери сырангай ла элтек ошкош. Кенетийин онын сагыжына јаш тужы ойто ло эбелди...

— Тенериде јылдыстын тоозы канча, Аба?

— Кедери ле ары унчук, јылдысты оны кем тоологон деп...

— Бир, эки, ўч — деп, Эрден јылдыстарды тоолой бергенде, Аба јееинин коркыдатан:

— Кичинек кижии јылдыс тоолобойтон.

— А не болор, Аба?

— Јылдыс тоологон кижинин ичи јарылар!

Эрден мындый сўстўргў бўдўп, коркып туратан.

— Эрден, сен нени сананып ят? — деп, Щербаков ойто ло эрмектенди. — Менин де, сенин де мылтык чечен, якшы. Бис мынан куру тўшпес.

Эрден база эмеш унчукпай јадала, ўрў ўнгдўйип, кенетийин Щербаковтон сурады:

— Бу бистин ўйдў кандый наука ончозынан ла жаан учурлу деп бодоп јўрезинг, Михаил?

— Бис оны сананбаган — деп, Щербаков база ўнгдўйип келди. — А сен военный наука болор деп турун ба?

— Јок, Михаил, менин санаамла болзо, чек ўскў наука — деп, коксып јаткан турундарды јышкырып, Эрден эрмектенди. Одунын јанында армакчылап койгон аттардыг бышкырганы, ўлўнгди шылырада базып, кыртылдада чайнагандары угулат. Мўштин будагына илип койгон мылтыктардын стволдоры ўксўй берген айдын јаркынына мызылдажат.

— Ол кандый наука, а, Эрден?

— Мен бодозом — деп, офицер эрмектенип, сигаретазын күй-дүрди, — мен бодозом, педагогика.

— А ненин учун?

— Кижини кижиге эдип, чын чыдадатанынан күч неме жок. Кижиге жашта нени уккан, кандый айалгада чыдаган, оны унды-ырга сүрекей күч.

— Сен жашта, Эрден, дедушка Абада өскөн — деп, Щербаков кенетийин каткырды. — Аба ту эзине, су эзине бүдүп жат, а сен бүтпей жат.

— Бот онын да учун педагогиканы эн жаан учурлу наука деп айдадым... Сен билерин бе, Михаил, — деп, Эрден куучундайт. — Мен кичинек тужымда жаңыс ла кудайга, көрмөскө бүткен эмезим. Абанын көп белгелерине бүдүп туратам. Аба айдар: «Энгирде айылданг от чыгарбас, отло кожо айылданг кижининг ырызы барар...»

— О, интересно, Эрден, куучунда ла!

— Аба айдар: «Энгирде айылданг сүт чыгарбас — кижиге ырызын ычкынар. Жаман болор». А мен ого бүдүп жүрөтөм.

Онон Эрден бу жайгы туннинг ээн тайгазында ундылып калган жаш тужын эске алынып, Абала кожо боочылар ашканда, жаан суулар кечкенде, кыйра буулап туратанын, күкүрт-жалкын болгондо, отко арчын салып, коркып туратанын куучундайт.

Тенгериде жылдыстар там ла койылат. Бу бүткүл тайгада бу экүдөң өскө бир де тынду неме жок ошкоч. Төлөкейдин үстүндө бу экүнинг камыскан одынан өскө от то жок немедий. Жаңыс туку ла анда Уч-Энгмектин сүмерлерининг сомдору карарат. Кенетийин кайда да олордон ыраак жокто эки-үч оос үкү эдип ийеле, табыжы жылыып калды.

— Вот сова... Иш, не спит — деп, Щербаков эрмектенерде, Эрден онон ары куучундады:

— Укүни алтай улус жаман белгелү куш дежер. Ол этсе, «Кижиге өл, кижиге өл» — деп туру дежер. Абадан мен көпти уккам, Михаил.

— Же чин неме дедушка айдып жат па?

— Озо бойынча ар-бүткенге багынып, коркып калган кара-нугу өбөгөндиге сен база нени билер деп бодойзын...

— А ол кижининг колы-буды сынза, оны язып жат дежет, чин ба, Эрден?

— Онызы чын — деп, Эрден унчукты. — Озогы ла бойынча малла урушкан. Онын үйе-сөөгүн чындап та үзе билер. Кажы ла албатыда андый улус бар. Ололды наука жектебей жат.

— Болзо болор — деп, Михаил јөпсинеле, оноң ары Эрден-
нен сурады:— А сен педагог не болбогон андый болгондо?..

Щербаковтың бу сурагы Эрденниң кыртыжына тийген, та
кандый, ол кезем үниле айткан:

— Мен армейский педагог. А сен орус та болзон, алтай жарлык.

Щербаков ачынбаган. Ол коркушту каткырып, учында ойто
ло кокурлаган:

— Эмди уйуктаар керек, Эрден. Бис эртен ту эзи берзе, сы-
гын адар, шашлык эдер, чин ба, Эрден?

Эрден унчукпаган. От то коксып, өчө берген ой болгон. Јаңгы
ла армакчыдагы аттардың табыжы угулган. Эбире туулар ээн
ле терең сананып калган тургулаган.

* * *

Ол тушта Щербаков Михаил ле Эрден Уч-Эңмектин тайга-
ларыла эки кўн андап, эки аң адып келгендер. Олор тайгадан
Куулгы јуртка јарык энирде јеткилеп келген. Улус өлөн ижи-
нен јанып, уйларын саап, јаңы ла чайлагылап баштаган ой
болгон.

— Бис Эрденле кожо эки сыгын аткан — деп, Щербаков Аба-
га омок үниле айткан. — Ту эзи ек, Аба, су эзи база ек. Аба.
Щербаков слерле кокурлаган...

Аба да өбөгөн, оның эмегени Тарый да айдар сөзин таппай,
озо баштап алаң кайкап отургылай берген. А Эрденниң үйи
сыгындырдың мүүстериниң айрыларын тоолоп, өбөгөн чындап
та черүдеги нөкөрлөрине солун сыйлу бурыларына сүүнген.

— Мен аңның эдин качан да јибегем — деп, Эрденниң үйи
айактар јунуп, отко казан азып, ары-бери жүгүрген. — Капшай
кайнадар керек.

Аба өбөгөн отурган јеринен кыймык та этпеген. Оның ал ла
санаазында, «Эмди не болгой не? — деген јеткерлү сурактаң
өскө не де јок болгон. — Орус кижиле кожо жүрүп атканда, айса,
јеткер кыйыжа берер?»

Оноң ак-буурыл бажын өрө көдүрүп, үн-табыш јогынаң бир
эмеш отурала, Эрденнен сурады:

— Экүлезин Шарбак бойы аткан болбой, Эрден?

Куулгы јурттың улузы Абаның јеени Эрденниң ойто черүте
атанар ойи јууктай бергенин билер. Оның үстине байа Щерба-
ков ло Эрденниң артынчакту келгилеп јатканын кезиги көргилеп
те ийген. Эмди ончолоры ла анаң-мынаң Абаның айылына кел-

гилейт. Мындый ӱйдӱ улус куру келер эмес, ончозы ла тудун-чакту:

— Атанып јаткан кижі амзап кой, Эрден,—деп, алтай аракы экелгилеп, Абанын офицер јееһине туттургылайт. Эмезе солун ашты нӱкӱрлӱрине амзадарын деп, курут та экелип турганы бар.

Эрден бойынын тӱрӱл јонынын јандаган јагын билер. Экелген сыйды албаска болбос. Онон башка улус ачынар. «Абанын јееһи описер бололо, чӱмееркей берген!» дежер.

Эрден сыйды алып, улусты тура јаар кычырып, Абанын сурагына каруу берет:

— Сыгыннын бирӱзин Михаил, бирӱзин мен аткам, Аба...

Аба канайтсын... Эрден азыггыдый кичинек уулчак болзо, штанын торсыгына јетире тӱжӱрӱп алала, јаш чалканла ачыда чыбыктагай эди.

— Ээлӱ ле Алтайдын андары эди — деп, тунгак ӱниле айдала, кенетийин эмегенине кӱзӱрт этти.— Ол арчынды бери бер!

Карган да болзо, эмегени Тарый капшай ла ӱрӱ туруп, чадыр айылдын аланчыгында кыстап койгон арчынды Абага алып берди.

Аба арчынды тыркурууш колдорула сыймай тудуп, «Уч-Эн-мектинг ӱч сӱмери, одош-тедеш ээлӱ туулар» — деп шымыранып, отко саларда, кургак арчын јалбырт эдип, айылдын ичине бойынын кычкыл јыдын тургуза ла јайып ийди.

Онон эмеш санаазы токунап, Эрден јаар бурылды:

— Јаштан ла бери мен сени не деп јакып јӱретен эдим. Сен кижининг айткан сӱзин укпас кайткан кижі...

Щербаков дезе, Эрден каруу јандыарга јеткелекте, онын адаанын алып, Абанын коштойына отура тӱжӱп, катап ла айтты:

— Дедушка Аба, мен слерге айткан: ту эзи, су эзи ек...

Мында оқ отурган Мӱнкӱш те Щербаковтын эмеш једикпес тилиһне, та Абаны шооткон: тыйт-тыйт этире каткыра берди.

Ачынып отурган Аба ӱбӱгӱнди токунадып, јӱпкӱ кийдирип аларга Щербаков онон ары јартайт:

— Бис сыгынды Эрденле кожо госуларстводон сурап алган. Сыгынды ту эзи билбей јт, сыгынды Щербаков билип јт.

Мӱнкӱш база ла каткыра берерде, оттыг элши јанында отурган Эштег эмеен эрмекке киришти:

— Орусла кожо орус болбо. Абанын ады-чуузы чыккан кижі. Айдары, кӱмӱлӱрӱр јолду.

Шак бу тушта Щербаков сӱмелӱ кӱлӱмзиренип, Эрден јаар кӱрӱп салала, база ла эрмектенди:

— Бу слер кайткан... Сыгынды Эрден кайдан адат. Ол слер-

ди төгүндеп ят. Ол пастухтын айылында аракы ичкен, а Шарбаков сыгынды яныскан аткан. Эмди билдинг бе, дедушка Аба?

Айылда отты эбири отурган улус ончолоры бир уула Эрден жаар көрдилер.

Бу ойдө сыгынын эди быжа берген болгон. Эрден Шербаковтын жаңы ла айткан сөзине каруу берердин ордына, казанды чыгарып, улусты турага кычылары керегинде үйине жакылта береле, бойы ончозынан озо эжик жаар баскан.

Ончо улус Эрденнин кийининен турага барган. Керек дезе Эштен де эмеген эттен мойношпогон. Же Аба тескери тебинеле отура берген. Обөгөни улусла кожо турага барган болзо, эмегени Тарый да мойношпос эди.

Ол күн көп улус Эрденди ойто черүге үйдежип, аракыдан ичип, эттен жип, алтайлап ла орустап кожондожып, жер жарыганча ыргаган. Анчадала Щербаков омок ло каткымчылу болгон. Ол питараны жакшы ойнойтон. Гитараны жыгырада согуп, улусты каткыртып, орус ла алтай сөстөрдү колып кожондогон:

Черный речка — кара су
Кайда агып яды не?..
Черный глазка — кара көс
Кайда мени сакыт не?

Онон ойто кыстарды өткөснп, үнин чичкертип:

Сениг кара чамчанды
Полоскаю каждый день..
Сениг кара көзүңди
Поминаю каждый день...

Улус турада жир каткыда ыргап жадарда, Аба тан атканча уйуктап болбогон. Ол Алтайдын канча жаан тайгаларынын ла сууларынын, бийик-бийик боочыларынын аттарын адап ла тоолоп, алканып, мүргүп конгон:

— Тенек коммунист жеенимнин кылыгын керекке албагар. Алтай кудайым, агаш-тажым... Баш ла болзын! Ак-Бырканыма баш, Ак-жайыгыма баш...

Кезикте онын кулагына кайдан да анан, алыс жерден, Уч-Эгмек тайганын үни угулып тургандый билдирет:

— Аба, сен Ак-Бырканга бүтпей турган ошкожың, а-а...

— Жо-ок, жок, бүдүп жадым, бүдүп жадым. Баш ла бол, өрөгү турган Ак-Бырканым, баш ла бол, жаманым бар болзо, таштап койгор.

— Андый болзо жеенинди не ай-уй деп айдып, токтотпогон.

— Айткам, токтотком. Шарбак деп ле орустын баштаган кинчеги. Баш ла болзын, өрө турган Ак-жайыгым...

Аба таң атканча от өчүрбеген. Эрденнинг үйи ол түнде канча ла катап Абаны турага кычырарга айылга келзе, ол кыймык та, үн де жок, оттын жанында отурар. Онон сананып, сананып отура-ла, «Эмди не болгой не, не болгой не?!» — деп, шымыранып, ойто ло отко арчын салып, мүргүл сөстөрүн айдар.

Айылдын ичи жарык та болзо, же тышкары түн ого озогызы-нанг чик жок карануй билдирген. Журттын ийгтери каа-жаа үрген-де, Аба өбөгөн чочып, сертес эдет. Тышкары карануй түннин ортозыла ол Уч-Энмек тайганын эдегинде божогон Қазыраштын Быймандык, Тадалык, Тартыгаш деп уулдары жерди селендеде, үйген-куйушкандары шыгырап, кыйралу сыгынды сүрүжип бараткандый бодолот.

— Баш ла болзын, өрө турган Ак-Бырканым! — деп, Абанын куйка-бажы жымырап, эки колын түнүк өрө көдүрип, ойто ло мүргүй берет.

Коркып калган кижинин санаазына карануй түнде не ле кирбей база. Кезикте Аба сананып отурза, сүне-жулазы оны таш-тап, куу тонду көрмөстөргө коштонып, туку ла Текпенек-Алды деп жер жаар сыр кожонго барып жаткандый.

— Сүнемди апарбагар, беригер! — деп, шыйкынак үниле Аба карануйда шымыранат. Бу сйдө алыс жердег ого кандый да үн угулып келгендий бодолот:

— Айса, бис Эрденнинг сүнезин алып барарыс.

— Жок, жок. Эбире турган ээлү тууларым, энчейишкен сүүри-лерим.

Эрденди үйдеген улус жер бозорып жарыи турарда турадан чыгып, айылдары сайын тарап-таркап баргандар. Эштең эмеген айылы жаар жамар бажында, чадырга калангы кирип, Абага айткан:

— Ээлү туулардын сыгындырын Эрден аткан эмес, ол бир Шарбаков атканда, эдинен тойо жип алдым.

Арыганына уйкузырап отурган Аба Эштең эмееннинг эрмеги-не чочый бергендий сертес эткен.

— Айса, Эрден чындап та атпаган болор бо? — деп, өңдөйип келеле, өбөгөни жаар Тарый суракту көргөн.

Онон Аба, не керегинде эрмек болуп жатканын жагы ла сескен неме чилеп, какырынып, кангазын күйдүрип, Эштең эмеенди адылган:

— Жудуп алган болзон, коокымайтыбай, ары јан. Мында јаш бала јок. Эмди менин эжигим ачарым деп сананба!

Эштег нени де айтпай чыгала, бозомдо кѳм ѳдүгѳ табышту тилиреп, јана берген.

... Онон эки конгон кийининде, Эрден атанган. Июль айдын јакшынак кѳни болгон. Уч-Энгмектин сѳѳурилери бу ла Аба ѳбѳгѳннин айылынын эжигинен кѳнге мызылдажып, ѳт чылап јалтып, учар суу ак-мѳнгѳнѳнѳ суркуражып турган.

Сыгынтардын мѳѳзин Эрденге јазажарга мында эки конгон Щербаков Михаил јанына отурып, катап ла айткан:

— Дедушка Аба, ту эзи, су эзи ек. Мен слерди тѳгѳндеген. Ачынбас керек меге... Эрденге база ачынбас керек, бис нѳкѳр уулдар...

Эрден ле онын ѳйѳ машинага отурар алдында, карган Абаны ла Тарыйды кучактай алган, орус улус чылап, олордын чырышту јаактарынан олдоп-солдоп окшогон:

— Јакшы болзып, эм јайгыда ѳйѳ келерис! Аба, карыкпагар, не де болбос!

Онон оны ѳйѳдежерге келген колхозчылардын кажызынын ла колынан тудуп эзендежерге Эрден јуулган улусты эбире баскан. Ол ѳтпукстын кѳп нургун кѳндерин ѳйѳине јер кѳргѳскен ајас, малчылардын, турлуларыла јѳрѳп, ѳлѳн ижинин бригадаларына болужып ла конуп ѳткѳрген. Онын учун бу јуртта јаткан кезик каргандарга эмдиге јетире јолукпаган. Эмди улустарла тоолой эзендежип, Кѳйлѳк ѳбѳгѳннин јанына базып келеле, јаан ѳнденди:

— Бу слерге мен канайып јолукпагам, былар! Једѳшкеге кирип ийер керек болгон; куучындажар эдис...

— А мен сени айылга кирер болор деп, каранга сакугам.

— Алдырбас, ѳбѳгѳн. Эзенде база јай болор, ол тушта...

Бу ла ѳйдѳ терлеп, јѳзи кызарып калган Нина Кертешова јѳгѳрип келди. Ол колындагы тудунып алган кѳрен чемоданын јерге тѳрген тургузып, кичинек колпладыла јѳзиндеги терди арчып, эмеш ѳјѳксѳнып турала, Эрденге ле онын ѳйѳине баштанып айтты:

— Машинагарга мени отургузып алзагар.

— Кайда барып јаткан, Нина ?— деп, Эрден удѳра сурады.

— Горѳдко једип алайын деп...

— Јарт-јарт. Уредѳге бе?

— Эје — деп, Нинанын јѳзи там кызарып, угулар-угулбас шымыранды.

Эрден база бир канча улусла эзендежип, кажызына ла кан-

дый да жылу сөстөр айдып, олордон до алкыш-быйанду сөстөр угуп, учында жайдын чанкыр ыжына тартылган тууларды эбире айкап, ачык-жарык күлүмзиренип ийген:

— Эзен болзын, Алтай! Эзен болзын, ээлү туулардыг алтын мүүстү сыгындары!

III

Куулгы журттын үстинде орой күс турган. Агаштардыг бүри туку ла качан каткылап калган. Қайдан да, кажайышкан ыраак туулардыг баштарынан, сыгырап түшкен күски салкын ажын жуунадып койгон сары саламдарлу кыралардыг үстиле кастыг жуңдары ошкош каа-жаа женилчек ле жалбак карларды айдап барадат.

Аба өбөгөн аймактын төс больницазына келгели бир айга једе берген.

— Је ол јер дөөн атанарга јатканым бу эмтир — деп, ого јолугарга барган улуска канча ла катап сөзин айдынган.—Слер, тирү жүрген улус, ол ээлү туулардыг сыгындарыла урушпагар... Мен, Алтай-кудайдыг, Ак-Бырканныг јайаганыла болзо, эмди де ак-жарыктыг алдына бир эмеш жүретен учурлу кижиг болгом..

Оног Аба база бир канча өйгө тым јадала, кыйалтазы јогынан врачтарды арбап баштайтан:

— Алтай-кудайдыг алкыш-быйаны јетпеенде, бу бир ак кийимдү кудайы јок немелер ле мени аргадайт деп пе...

Бир катап Мөңкүш келерде, Аба база ла мынайда ок карганып-шилтенип јаткан.

— Айса болзо, врачтар слерди јазып койор, Аба, — деп, шыралап јаткан таайын көрүп, арга јокто Мөңкүш айткан эмтир.

Абанын көстөри чуулду суркурап, јукачак ээги тыркырап, өңдөс эткен:

— Врачтар јазар! Сеге кем айтты? Ак-Бырканныг андый тил јетти бе айса алтыгы ороондо эрлик сеге айтты ба?.. Мени туку бооро јайгыда Эрден ээлү туулардыг сыгынына толып койгон... Эмди билдинг бе?.. Врачтар!..

Бу тушташ, туулардыг ээзи керегинде Аба өбөгөнниг мындый бүдүмчилү, бойының быжу ла өлүми керегинде чөкөмөлдү сөстөри Мөңкүшти эренис ле эрикчилдү санаага түжүрген.

«Чындап та, бистинг јердин сыгындары ээлү болбос по? — деп, комсомол уул бойынан бойы канча ла катап сураган. — Эрден келеле, анг аткан, а јакшы ла жүрген Аба дезе јаан оорый бер-

ген... Бу чын эмеш пе, а? А мен Абага бүтпей, канча кире каткырам.

Бу мыны кемге айдар, кемнен сурап угар?..».

Бир күн эгирде Мөңкүш Кымыстыг айылына келген. Олордын эки кып туразынын ичи ару, эбире ээн немедий тым. Кымыс энезиле экү ажангылап отурган. Аба өбөгөннинг жеени мынын алдында бу айылга нени де сананбай, эжигин жалтаныш жогынан ача тартып, каткырган-кокурлаган кире ле конуп келеген. Ле калганчы өйлөрдө ого Кымыстыг айылына нөкөрлөри жогынан жагыскан барарга та нениг де учун эп жок болуп турар болгон: «Улус та не деп сананар, та нени айдыжар?» Ол бүгүн де Кымыстыг айылына басканча ла барала кире конбой, кайынын келиндеген келиндер чилеп, онын туразынын эки-жанынан өткүрө базып, ыраагыла канча ла катап эбирген. Онон эжикке жууктап келеле, та нениг де учун, «Калак, бу кижини эки жанында улус көрүп ийгей» — деп, билдирбезинен, көстөринин кырыла ары-бери аыктанып ийеле, капшай ла токулдадып, эжикти бойы жаар ача тарткан. Ол кирип келеле, жакшы да сураарга жеткелекте, Эштег эмеен Мөңкүшке көзин кайкаганду тозырайтып, онон билер-билдирбес күлүмзиренип ийеле, удур сураган:

— Бу, ийтке тудалаткан чылап, кандый капшай кире кондын, Мөңкүш? — Мөңкүш неме айтпаста, Эштег одожында отурган кызы жаар көрүп, онон ары кандый да каткылу ла сүмөлү айткан: — Бистайылда тудаган ийт ле жок ошкош эди.

Мөңкүш ала-тарый айдар сөзин таппай турала, та нениг де учун удур сураган:

— А бу слерде ийт жок бе ди?

Кымыс кенетийин столдын үстине бажын түнзийтип, узун ла жымжак чачтары эки жара жайылып, ийиндери каткыга селендеже берген.

— Агаш штан кийип алган неме чилеп, эжикте не турун, Мөңкүш, бери өдүп отур — дейле, Эштег эмеен эки тизезине тайанып, өрө турала, кой бычкак жымжак өдүктөри полго шылырап, шкаф жаар базарда, Кымыстыг каткызы токтоп, Мөңкүш жаар отургуш жылдырды:

— Бистайылга мынын алдында кирбеген чилеп, кандый ийттен коркып турган?..

Мөңкүш табуретканы алып, чала эжик жаар жуук отуруп жадала, Кымыска өнөтийин кокурлады:

— А мен сени тудаган ийт садып алган болор дезем, албаган ба?

Кымыста камаан бар эмес. Ойто ло каткыра берди. Энези

шкафтаң тарелка алып, орус печкенин оозында турган кара көштөн суп уруп жадала, «Мыны не деген сөс деер. Бу ийдеер база баалу-чуулу, акча-манатка турар немегер бе?» — деп, Мөңкүшке, онын ойто Кымыс жаар баштанды.

— Бооро мен бир катап городтын базарына барала, ийттен бодгой, бир орус корзинага толтыра кискенин балдарын экелеле, садып жатканын көргөм — деп, Мөңкүш айдарда, Эштең эмеен чындап та, сүрекей кайкамчылу солун угуп ийген чилеп, «Мыны кижиге угат эмеш пе, улус! — деп, көчөлү айагын столго экилип тургусты. — Отур, казан уруп койдым — деди. — Городтордын лакпаларында көстөн өскө неме ончозы садуда бар дегени чын болорго жаткан эмес пе, улус?

— Же, энем, Мөңкүшти билбейтен бедер — деп, Кымыс күлүмзиренет. — Кокурлап ла туру не база.

Эмди Мөңкүш ле Кымыстын ортозы сүрекей жуук. Олор жаңыс столдо. Кезикте Кымыс бойынын калбагын көдүрерде, сөөкилен ле курч чаганагы онын сол колына тийе берет. Туранын ичи сүрекей де жылу эмес. Же Мөңкүшке мында изү, жайым ла кен тынарга да күч неме ошкош.

Ол бүгүн Кымысла кожо жаңыс столго отурала ажанып, кандый да ийт, кiske, город керегинде эш кереги жок куучын башталар болор деп сананбаган. Ол бүгүн Кымыска сырангай өскө неме, бойынын канча күнге туйуксынган санаазын айдар деп шүүген. А эмди онын байагы баштапкы санаазын кенете өчүрө басып, жүрегине кандый да өскө түймеен түйүлүп, бастыра бойын изидип ийди.

«Мен жаантайын ла Кымыстын жүгүрүк кара көстөрине көрүп, онын каткызын, куучынын угуп, күнүн ле кожо болотон болзом... Бу бого ол керегинде письмо бичиген кижиге. Канайткай не? Же, байла, «Бу сен жүүле бердин бе?!» — деер... Жок, андый да болзо, эмди ле Абага жолугарга барзам, Кымыска Ондойдонг письмо ийер туру. Кандый да болзо, Ондой мынан ыраак. Ол письмо печатту эштү келер.

Кенетийин онын алдына кайдан да ыраактан санаанын тумандары өткүрө Абанын тыркырууш колдору, өңи жок өчөмүк көстөри, узак өйгө тойо-кана курсак жибей, арыганына торт ло шөлбүйүп ле терелери түрүлүп калган чырайы көрүнүп келди. Эмди ле онын кулагына жаан таайынын тунгак онтузы, чөкөмөлдү ле шыйкынак үни угулуп тургандый:

«Мени туку бооро жайгыда Эрден ээлү туулардын сыгындарына толып койгон».

«Абанын айтканыла, чындап та, бу бистин Куулгыны эбире

турган туулар ээлү эмеш пе? — деп, Мөңкүштин алдына ойто ло эренис сурак тура берди. — Ол Щербаковтын айдып тураачы тотемизми деген немези чын наука болгой? Бу мыны Кымыстан эмди ле сураза кайткай не?» — Мөңкүштин санаазын Кымыс бойынын јиит ле омок ўниле ўзе согуп ийди:

— Мөңкүш...

— А...

— Кожондор угарын ба?

Онызы чала аайлабай кайкап, бу јанында отурган Эштең эмеең јаар көрөлө, ононг ойто Кымыстан сурады:

— Мында ла, айылында ла кожондойын деп пе?

— Јо-ок — дейле, онызы катап ла каткырып, чичкечек ле апагаш колдорыла узун кара чачын кайра сыймап, Мөңкүштең сурады: — А сен алтай кожондор бичилген пластинка көргөн бедин?

— ?..

— Бу јуукта чыккан. Туку Алма-Атада чыгарган.

— Бежен јылдың бажында, первый пластинка дејип, јүгү-рүшкилеп турган немези сенде бар турбай — деп, Мөңкүш сонуркады. — Қажы, ойнотсон, угалык, кандый эмеш...

Кымыс тураның экинчи кыбының одын кўйдүрип, јабызак кўрен тумбочканың ўстиндеги «Латвия» деп радиоприемниктин шунурының учындагы эки айры темирди стенедө карарып турган розеткага сугуп, пластинканы эки колдоп чебер алала, кондурып ийди. Тураның ичинде тургуза ла таныш музыканың элбек ле эмеш кунукчылду кўўзи јайыла берди.

— О, Воинков кожондоп јат! — деп, Мөңкүш оморкоп чыкты. — Көрзөң, эрдин ўнин...

Кожонды кожон солып, пластинка айланып ла јат, айланып ла јат. Кожондордо Алтайдың туулары, бийик јылдыстар, таң атканча өчпөй турган койчылардың отторы керегинде айдылат.

Пластинканың бир келтегейинде кожондор түгене берерде, Кымыс оны ойто бир јанына аңдандырып, бажын билер-билдир-бес түңзүйтип, эки колын тōжине јаба чалый-телий салып, приемниктин јанында эмеш кунугып калган угуп турды. Эмди ўй кижининг өдүни ўни тууларла таң атту мантадып бараткан омок алтай кыс керегинде, городко ўренерге келген студенттер керегинде кожондойт.

— Акыр, бу артисттин ады кем эди? — деп, Мөңкүш сурады. — Бооро бистинг клубка келип, база бу ла кожондорды кожондогон эмес беди?

— Эйе, келип жүрген... Бу мынаар Шибееде жаткан койчы Чанкыштын кызы Жалбакова Карагысты канайып билбей туруң...

— Кажы, бу тодош Чанкыштын кызы дейзинг бе? — деп, Эштен сонуркап, кызынан сурайла, ононг ары кайкады: — Көк жарамас, бу тирү ле базып жүрген балдар кожончы кайырчакка канайып кире конгон!..

Бат каткы эмес каткы башталган. Анчадала Кымыс эки ала-каныла тегерик жүзин туй тудунып, торт ло каткызына тыныжы чыгып-чыкпай барадар болбозын ба... «Акыр, не деп айттаар, энем, «Тирү улус кожончы кайырчакка канайып кирип калган дедеер бе?» — дейле, кызы токтодынып болбой, ойто ло каткыра берерде, энези арбанды:

— Бу не, кызыл жылангаш кижжи көрүп ийдинг бе?!

Эмди пластинкадан өскө кожонг угулат.

— База ла Воинков салјат — деп, Мөңкүш, жуук наязына јолуккан чылап, ойто ло оморкоп чыкты. Бу кожондо онын жүрегинин сыраңай ла бүгүңги айалгазы керегинде айдылып тургандый. Мында јиит уулдын сүүжи, жүрегинин шыразы ла түймеени, кандый да жараш, ару, сыраңай ла бу, онын бир ле алтам јанында турган Кымыс ошкош кыс керегинде айдылат.

«Јүреги башка кайран кыс, жүреги башка кайран кыс» — деп, кожончынын кийининен Мөңкүш туку өзөгинин түбинде шымыранып ла шимиреп, Кымыска удур көрөринен јалтанып, бу ла јерде јок немедий, тымып калган отурды.

Алтай кожондорлу сок жаңыс пластинкада бичилген бастыра кожондор тугене берерде, Кымыс сурады:

— Је кандый эмтир, јарады ба, Мөңкүш, энем?..

Энези база ла јастыра неме айдып, каткыга киреринен калажыраган ошкош. Ын-табыш јогынан өрө турала, аяк-казан жуунадарга шылырап, стол јаар басты.

Мөңкүш бажын өрө көдүрип, көксиндеги јаткан жүзүн-башка санаалардан јайымданаарга турган чылап, јаан тынып ийеле, айтты:

— Бу кайткан... Бир де жаңы неме јок. Бу кожондорды Горно-Алтайсктын радиозы күнүң ле эртен-энир берип јат не?

— Канай туруң — деп, Кымыс јөпсинбей, бойынын шүүлтезин айтты. — Карын алтай кожондорлу пластинканын бары, чыкканы јакшы дезенг...

Мөңкүш јөпсинип те, удурлажып та эрмек айтпаган.

— Уй, чындап, сурайтан кижжи ундып койтырым, кум батканды сени — деп, ол туку кыптаң Эштеннин үни угулды. — Бу жуукта Абага барып жүрдинг бе, кандый јаткан эмтир, Мөңкүш?

Кымыстың энезинин бу сурагы онын сыранай ла ӧнзүре балузынын кагын кенете кодоро тартып ийгендий, чым эдип калды. «Бат ээлү туулар керегинде Кымысла куучын баштайтан эптү ой келиже берди» — деп сананала, онын тургуза ла ойто бу шүүлтезин ӧскөртип, чырайын бүл-жал чырчыйтып жүреле, онын айтты:

— Бош жок болгон, эртен, байла, барар болорым.

— Баш ла бол, ӧрӧкӧннинг карыыр жӧбинде чучурап жатканын — деп, Эштег та Абага чын ла килеп, та бойынын салымы керегинде сананып, улу тынды.

Бу ӧйдӧ Мӧнкүштин кулагына, Аба таайынын «Мени туку бооро жайгыда Эрден ээлү туулардын сыгынына толып койгон» — деген шыйкынуш ла карылгак үни катап ла угулып келди. — Ол чын эмеш пе?.. Тӧгүн болор дейин дезег, Эрден келеле, чын ла сыгын аткан; жаан удабай ла Аба оорый берген» — деп, Мӧнкүш аланзып, санаазынын бажына чыкпай, бир канча ӧйгӧ унчукпай отурды.

Туранын ичи ынг-шын боло берерде, тымый түшкен Мӧнкүш керегинде Кымыс сананды: «Байла, Аба керегинде санааркап отурган болор. Карган да болзо, таайы карамду болбой база». — Эмеш унчукпай, Мӧнкүшти туйказынан аяктап турала, оны мынын мынчага жагы ла көрүп ийгендий, «Бу уулдын кабактары кандый кара! Чачы да кандый да койу ла быжыраш. Сыранай ла бистин жаңы школды туткулап турган армяндарга түней». — Онын күлүмзиренип ийеле, сурады:

— Мӧнкүш, нени сананып унчукпай бардын?

— Та, тепине ле отурым — дейле, кенетийин санаазына сүмөлү шүүлте кире конордо каткырып, Кымыска удур көрди. — Мен, Кымыс, сенег бир неме сурап угарга санангам.

— Же айтсан.

— Жок, бойсын... Бүгүн бойсын...

— А не болгон, же айтсан. Айса, бу жаңы ла ойноткон алтай кожонду пластинканы сурайын деп санандын ба?

Мӧнкүш кандый да үлүш, калын ла күрертим эриндериле күлүмзиренип, көстөри омок суркурап турала, учында үнин жабызадып, кокур кептү айтты:

— Же жакшы болзын, салымы башка кайран кыс! — Онын эжиж жаар алтам эдип жадала, ойто кайра көрди. — Удабас ла сен Оңдойдон бир сан башка сакыбаган письмо аларын...

— Кандый, кемнег?!.

Карган Аба керегинде туку ла бооро бойынча чөкөлип ле ундылып бараткан куучын орой күстинг база бир күндерининг бирүзинде Куулгы журтта катап ла ойгоно чарчап келди.

Ол күн журттынг бир канча эмеендери Эштегнинг айылында отургылаган. Кымыс бойы да үйде болгон.

— Абаны айылына јанып келген дежет!..

— Көк јарамас, өрөкөннинг оорузы ондолгон бо, кандый?..

— Айылында кап ла кадык чайлап отуры деп, Кымыс айдып келбедибе — деп, Эштег төрдөгү кыпта нени де эдип отурган кызы јаар эликтин бажы ошкош кичинек, суйман бажыла кекиди.

— Өрөкөннинг кудайының јаанын! — деп, өскөлөри кайкажат.

— Кудай эмес, врачтардын јааны дезеер — деп, бүгүн Эштег, чек ле өскө кижичилеп, чала билееркеп, эмегендерди түзетти.

— Аба кандый оорудан оорыган, канайып јазылган, уккан кижичиле ба?

— Жалудыгында натазы, акыр, мынаар бу бала натазы деген эди — деп, Эштег катап ла төрдөгү кып јаар көрди.

— Язва, язва — деп, анаартынан Кымыстын үни угулды.

— Је Аба канайып јазылган, Кымыс? Оны биске јартап бер? — деп, бу өйдө эмегендердинг бирүзи сонуркады.

— Ак халатту Ак-Быркандар болушкан — дейле, Кымыс азыйдагызы ла чылап тала-тала каткырала, оног айтты: — Бойынан барып сурагар, нени айдар эмеш.

— Јок, чындап јазылып калган ба?

— Јазылып калган учун јанып келбей.

Оног ары Кымыс эмегендерге врачтар канайда Абанын кардында јангы ла табылып жүрген язвага јенгил операция эдип, оны бир айдан ажыра больницада канайда кичеегени ле эмдегени керегинде куучындаган.

— Көк јарамас, кижичиле тирү жүргенде, нени ле угатан турбай...

— Чындап та, ак халатту Ак-Быркандар јаскан турбай.

— Удабас менин де кызым андый апырасыйа¹ эдер тоқтыр болор! — деп, кызынын куучынын мында ок угуп отурган Эштег эмеген, ичи тезиникпей, мактанып ийди.

— Эрден Абаны анга толып ийген деп, узун айылдын учына түжүп, кыска журттынг кырына једип, эрмекти кем јайган эди?—

¹ Апырасыйа — операция деген сөсти јастыра айтканы.

деп, Кымыс айдып, энези јаар көрөлө, јиит ле омок ўниле каткыра берди.

Аба өбөгөн јазылган. Ол, байла, карыыр јөбинде јангыс ла кардынын јазвазын эмдеткен эмес, Алтай ээзи Ак-Бырманла да колбулу ооружынан јазылган болор. Абанын эмдиге јетире тирү отурганы јакшы. Айса болзо, удабас Мөңкүш јеенинин тойы болор. Ого туружар. Мен андый табыш угуп калган эдим... Је Аба чылап оорып жүрген улус бар болзо, ол өбөгөннин бойына барып, јолуккай. Онын јери Уч-Энгмек деп тайганын колтугында Куулгы деп јурт болор...

ӨЙДИҢ ӨҢИ

— Кызыл өң кайдан табылган?

— Карадан....

Кара керектен кызыл кан төгүлөт.

— А кара өң кайдан табылган?

— Кызылдан...

Кызыл кан төгүлгөн өйдө

Телекей кара өңлө бүркөлет.

Расул Гамзатов.

Баштапкы бажалык

Орой күс.

Чике-Таманның боочызын өрө таң аттарга минген ума жок көп улус чыгып отурды. Олордың кажызы ла мылтык жүктенип алган, кажызы ла бөктөргөлү, кезиги арта салган арчымакту.

Агаштын бүри туку ла качан какталып калган. Эбире кандый да ээн ле кунукчыл неме ошкош. Жайгыда койу бүрлү агаштар жабынган тайгалар эмди телкем ле ортолоры ыраактый билдирет. Кей соок. Бийик кырлу жерде тегери бу ла жанында, жабызак неме ошкош. Узүктөлгөн булуттар эбире чөйүлгөн кырлардын кабыргаларына, содойышкан кайалардын баштарына оролып, амадаган жерине бачым барып болбой тургандый.

Чубажып алала, баргылап жаткан улустың бажында ак-боро ат эди-каны изигенине бышкырып, каа-жаада эки жалмажына узун куйругыла жалмай согуп, кадалтак боочыны өрө желе баят. Ого минип алган кижиниң таларкак жарды адынын баядыла кожо ары-бери жайканат.

Онын кийининен ээрге кып ла эдип калган үй кижин узун сынду, чорго жалду кара айгырга минген барадат.

Иван Иванович Долгополов кайыр ла жолы коомой боочыны өрө жортуп барадала, бойының жүрүми, жуучылдары керегинде сананат.

Бу јорук кандый болор, кандый салым оморды сакып јадат?..

Кенетийин бойынын јуучылдарынын ортозында барып јаткан Батыров Сарлай деп алтай кижиге баштап ла кандый айалгада јолукканы, бүгүн эртен тура онын кандый да алдындагызынан чик јок башка ла сүүнчилү чырайы, тиштери саргарып, омок күлүмзиреп турганы көзинин алдына көрүнип келди. Ончозынан ла озо Сарлай керегинде сананган немези — отряд јуукта ла жаңы Урсул суунын сол јарадында турган Аспақту деп кичинек алтай јуртты табарып өткөниле колбулу болор.

Анда-мында чачылыжып, неден де үркүгенине оп-соп түшкүлөп калгандый, сүүрейишкен алтай чадырларды, бойынын төрөл јуртын Сарлай ыраактан ла көрүп ийеле, командирге айткан:

— Аспақту! Менин чыккан-өскөн алтайым, нөкөр командир. Уулым кандый өзүп јат, карган энем кандый отурган, көстин кырыла да болзо...

— Сеге канча кире өй керек, Сарлай? — деп, кайучылдын уур салымын ла онын јүрегин эреп-толгоп ийген сысты билип, Долгополов удурасураган. — Јарым час једер бе?

— Једер, командир, он до минутка божотсоор, једер — деп, Сарлай тыг өкпөөрип айткан.

— Бар. Бис сени јурттын учына једеле, сакып аларыс, Сарлай.

Јакпак јеренин эки будыла күчүлдеде тапчылап, аттан озо айылына једе конорго турган чылап, бастыра бойы ичкери энмсержип ле эерден өрө көдүрилип, ол јелдире берген.

Сарлайдын каткырып ла сүүнип јүргенин мынын алдында кем де көрбөгөн. Онын да учун јуучылдар бой-бойларынын ортозында оны «Унчукпас кайучыл» дежетен.

Айылынан Сарлай, чек ле өскө кижичилеп, отрядка ойто кубулып калган келерде, јуучылдарга ол кайкамчылу ла солун көрүнгөн.

— Байзыг јаан болуп калтыр! — деп, онын тиштери саргаргандап, ол бастыра ла бойы күлүмзиренип, кандый да сан башка сүүнчилү үниле омок айткан. — Мен оны бийик-бийик көдүргем! Тодош Сарлайдын уулы Байзыг өзүп јат. Батыров Байзыг!..

Узак өйлөрдin туркунына айылдарында болбогон јуучылдарга бу кучакка батпас жаан сүүнчи јарт та болзо, је оморго Сарлай эмди сыранай ла јилбүлү ойынла кожо бастыра немени ундып койгон кичинек уулчактый билдирген.

— А эненг кандый отуры, Сарлай?

ӨЙДИН ӨНГІ

— Кызыл өң кайдан табылган?
— Карадан....
Кара керектен кызыл кан төгүлет.
— А кара өң кайдан табылган?
— Кызылдан...
Кызыл кан төгүлгөн өйдө
Телекей кара өңлө бүркелет.

Расул Гамзатов.

Баштапкы бажалык

Орой күс.

Чике-Таманнын боочызын өрө таг аттарга минген ума жок көп улус чыгып отурды. Олордын кажызы ла мылтык жүктенип алган, кажызы ла бөктөргөлү, кезиги арта салган арчымакту.

Агаштын бүри туку ла качан какталып калган. Эбире кандый да ээн ле кунукчыл неме ошкош. Жайгыда койу бүрлү агаштар жабынган тайгалар эмди телкем ле ортолоры ыраактый билдирет. Кей соок, Бийик кырлу жерде тегери бу ла жанында, жабызак неме ошкош. Үзүктөлгөн булуттар эбире чөйнүлгөн кырлардын кабыргаларына, содойышкан кайалардын баштарына оролып, амадаган жерине бачым барып болбой тургандый.]

Чубажып алала, баргылап жаткан улустын бажында ак-боро ат эди-каны изигенине бышкырып, каа-жаада эки жалмажына узун куйругыла жалмай согуп, кадалгак боочыны өрө желе баят. Ого минип алган кижинин таларкак жарды адынын базыдыла кожо ары-бери жайканат.

Онын кийининен ээрге кып ла эдип калган үй кижин узун сынду, чорго жалду кара айгырга минген барадат.

Иван Иванович Долгополов кайыр ла жолу коомой боочыны өрө жортуп барадала, бойынын жүрүми, жуучылдары керегинде сананат.

Бу јорук кандый болор, кандый салым оморды сакып јадат?..

Кенетийин бойынын јуучылдарынын ортозында барып јаткан Батыров Сарлай деп алтай кижиге баштап ла кандый айалгада јолукканы, бүгүн эртен тура онын кандый да алдындагызынанг чик јок башка ла сүүнчилү чырайы, тиштери саргарып, омок күлүмзиреп турганы көзининг алдына көрүнип келди. Ончозынанг ла озо Сарлай керегинде сананган немези — отряд јуукта ла јангы Урсул суунын сол јарадында турган Аспаку деп кичинек алтай јуртты табарып өткөннле колбулу болор.

Анда-мында чачылыжып, неден де үркүгенине оп-соп түшкүлөп калгандый, сүүрейишкен алтай чадырларды, бойынын төрөл јуртын Сарлай ыраактанг ла көрүп ийеле, командирге айткан:

— Аспаку! Менин чыккан-өскөн алтайым, нөкөр командир. Уулым кандый өзүп јат, карган энем кандый отурган, көстинг кырыла да болзо...

— Сеге канча кире ой керек, Сарлай? — деп, кайучылдын уур салымын ла онын јүрегин эреп-толгоп ийген сысты билип, Долгополов удара сураган. — Јарым час једер бе?

— Једер, командир, он до минутка божотсоор, једер — деп, Сарлай тыг өкпөөрип айткан.

— Бар. Бис сени јурттын учына једеле, сакып аларыс, Сарлай.

Јакпак јееренин эки будыла күчүлдеде тапчылап, аттанг озо айылына једе конорго турган чылап, бастыра бойы ичкери энмеержип ле ээрден өрө көдүрилип, ол јелдире берген.

Сарлайдын каткырып ла сүүнип јүргенин мынын алдында кем де көрбөгөн. Онын да учун јуучылдар бой-бойларынын ортозында оны «Унчуктас кайучыл» дежетен.

Айылынанг Сарлай, чек ле өскө кижичилеп, отрядка ойто кубулып калган келерде, јуучылдарга ол кайкамчылу ла солун көрүнгөн.

— Байзыг јаан болуп калтыр! — деп, онын тиштери сарга-рагдап, ол бастыра ла бойы күлүмзиренип, кандый да санг башка сүүнчилү үннле омок айткан. — Мен оны бийик-бийик көдүргем! Тодош Сарлайдын уулы Байзыг өзүп јат. Батыров Байзыг!..

Узак өйлөрдин туркунына айылдарында болбогон јуучылдарга бу кучакка батпас јаан сүүнчи јарт та болзо, је оморго Сарлай эмди сырагай ла јилбүлү ойынла кожо бастыра немени ундып койгон кичинек уулчактый билдирген.

— А эненг кандый отуры, Сарлай?

— Энем бе? Карганак јакшы... Селсебет бар дийт, прсытачал бар дийт. — Ол ойто ло кичинек кара көстөрин суркурадып, эбире суйук ла кату сагал өзүп калган калын эриндери эки-башка јайылып, сары тиштерин көргүзип ийди.

...Јуучылдар кырды өрө там ла өксөп чыккан сайын кей сооп, эфиргери түштинг јыбары оморды кучактай алып турды. Эм үстине мында, өзөк ичинде, кар јок. Је ыраак ла ол туку улай-телей чубажып барган сындарда, ак-сөң кар күннинг чогына кандый да кыссылтым-чанкыр өңлө јалтып јатты.

«Унчукпас кайучыл эмес турбай» — деп, Долгополов ичинде күлүмзиренип, Сарлайла кандый айалгада баштап ла туштаганын, канайда оны комиссар келиңле кожо шылаган күнди эске алынат.

...А керек мындый болгон.

Оноң бери бир јылга једе берди. Долгополовтың кызылгвардеецтери Себининг, Коротынын ла Бештинг баштарында куйактанган акбандиттерле сүрүжип турган. Тайганың балтырган-баргаазы аттың омурузына једип турар болуп өзүп калган ой. Алтай улустың чодыла болзо, кичинек изү ай. Түниле аайы-бажы јок күкүртеп јааган ургун јанмыр таңары јуук селире берген. Эбире бсромтык туман. Өлөңдөрдө лө јалбырактарда јааштың суйук тамчылары шылыражат. Шак мындый өйдө каруулда турган јуучылдар эки кижии айдап экелгендер. Онын бирүзи узун сынду, кып-кызыл сагалду орус, экинчизии дезе јапрак бөрүктү, кой терези тонын түк јанына антара кийип алган алтай кижии болгон. Экүлезии атту.

— Бу не «айылчылар» болды? — деп, оморды экелген јуучылдардан Долгополов сураарда, «Бис кызылдарды бедреп жүргенис» дежет — деп, јуучылдардын бирүзи командирге айткан. — Мылтыктары бу — дейле, кызылгвардеец эки түней кырлуны мөшкө јөлөй тургускан.

Оморды шылап угарда, мындый айалга јарталган: экүлезии Урсул ичинде јаткан Агуна деп байдын јалчылары. Бирүзи Казанцев Иван Фомич, байдын пасеказында иштеген кижии. Бу ла јуукта бежен колодоны кем де өртөп койгон, онынг учун айылына да барбай, арка-туула качып жүреле келген. А экинчизии — Батыров Сарлай. Төртөн јашка једе берген кижии. Азыйда Агуна байдын јылкычызы, оноң 1919 јылда кандый да орус којойым Соколовло кожо Монгол јери јаар качып барадала, јолдонг ойто айылына бурылган.

Кызылгвардеецтердинг командирине анчадала Монгол јерине барарга сананган алтай кижинии шылап угарга јилбүлү болды.

Ичегенине суу уруп ийерде, чыдажып болбой, чыга конгон өркө чилеп, байа түндеги жанмырга бастыра бойы шөлбүйе көбп калган Батыров Сарлайды жаңы ла камыскан оттың жанына отургузып, олор шылап баштаган:

— Озо ло баштап, сен биске жартап бер, Сарлай, ол Соколов деген коҗойымга сен канайып бириккен?

— Коҗойым мени Агуна байдаң сурап алган.

— Сурап алган ба, айса садып алган ба?

— Билбезим.

— Та-ак... Та-ак... А сен актардын черүзінде болгон бо?

— Болгом.

— Анда жуулаштын ба?

— Жок. Олордын аттарын кабыргам.

— А нениң учун олорго болушкан?

— Мени Соколов җастыра җолго баштаган. А мен ого тын бүткөм.

— Та-ак... Не деп айдарда, сен ого бүткен?

— Алтай җер алтайлардын деген... Алтайда болуп турган жууны кызылдар баштап җат деген...

— «Қара-Қорумды» баштаган кайрақандардын лозунгы — деп, политрук келин Долгополов җаар бурылып айдала, Сарлайдаң сурады:

— База нени айтты?..

— Бис алтай улус учун тартыжып җадыс деген, Алтай качан да болзо, алтайлардын болор деген.

— Та-ак... Җарт-җарт... А эмди Соколов кайда? — деп командир сонуркады.

Оның апарып җаткан җөөҗөзин өскө коҗойымдар тоноп алала, бойын өлтүріп койгон. А мен...

— А сен?..

— Мен коркыйла, җериме качып жангам.

— Та-ак... Онон?..

— Анда Соколовло коҗо жүреримде, актар келеле, мени кызылдарла коҗо барган деп бодойло, үйимди өлтүріп салган. А уулым...

— А уулыңла не болгон?

— Ө-өскүс арткан.

— Ол канча җашту?

— Уулымның ады Байзын.

— Канча җашту дейдим!

— Ұч. Ол энемле коҗо...

— А эмди не деп сананып җадын, Сарлай?

— Очим алайын деп!.. Мени кожо алыгар! Мен бу тайгаларды, бу јерди ўзе билерим. Јол көргүзерим...

...Онон ло бери Сарлай ла оныла кожо келген Қазанцев Иван бу отрядта. Анчадала Сарлай бойының туулу јеринин кажы ла кобы-јигин, кайда, кандый арт, боочы, суу барын; оны канайып өдөрин, кайда конорын билериле аңыланган. Ол баштап тарыйын, јок, баштап эмес, эмдиге ле ончозы мылтык јүктенген јуучылдардың ортозында алтай келин барын, оның ўстине «јаан начальник» болуп турганын кайкап јүретен. Бастыра ла алтай келиндердий јабызак сынду, ала тарый кандый да башказы јок ўй кижини көргөндө, айылда уй саап, талкан-көчө эдип, балдарын ла азырап отургадый. А бу келин десе кызылгвардейский отрядтын комиссары, туку Питерден бери јуулашкан! Мыны кижии кайкабас па? Јок, чындап та, кайкамчылу!

Бу бийик эмес сынду, кырлак тумчукту чодыр кара келин акбандиттерден јайымдалган јурттарда Ссвет јаннын ла Қызыл Черўнинг учуры керегинде Большевик партияның тургускан амадузын јартаганда, угарга кайкамчылу болгон. Көп ло саба улуска бу келин бойы јаан кайкал:

— Алтай келин!

— Штанду!

— Айла тулун да јок!.. Сан ла башка өй келип јаткан эмтир.

«Мен база слердий ок јокту-јойу алтай кижининг кызы болорым, нөкөрлөр» — деп, айдып ла ийгенде, улустын ого берген сурактары, окјаанын учалаң согоондоры чылап, анаң-мынаң учкулап келетен:

— Алтай болзон, јерин кайда?

— Кадын ичинде.

— Сөөк-тайагың не кижии болотон?

— Сөөгим бе? — деп, келин, апагаш тиштерин көргүзерге турган чылап, каткырып ийеле, онон ары кокурлаар: — Бу мында мени сөстөөргө турган уул бар эмеш пе, а?..

Келиннинг омок кокуры јаантайын јир-каткы көдүретен.

— Је-је, андый да болзо, сөөгин не кижии эди? — деп, кыйалта жоғынан алтайлардың кемизи де сонуркаар.

— Айтпаганча болбойтон эмтир. Майман...

— Чындап та, су-алтай сөөктү көөркий эмтир.

— Кадын ичинде болгон кижии бар эмес... Ыраак ла алтай эмтир—деп, Каннын ла Урсулдын улузы айдыжатан. Эрмек-куучын бу ла бойынча токтобос. Келинди алтай улус онон ары ўзелеткилейтен:

— А сениң ады-жолың, ада-энең не улус? Мал киштежиң таныжар, кижги куучындажиң таныжар.

— Мениң адым — Нина.

— Ада-энеңниң адатаны ла андый ба?

— Јок-ок... Алтай адым Қарақыс.

— А Қарақыс деген ат жаман болгон бо, кандый?

— Мени крестке тўжўрип, орус ат берип койгон.

— Орус жанга багып калган кўўркий туру не бу.

— Онооргы јердиң улузы ончозы андый деген јок по.

— Је оның да учун солдат болуп турбай ол.

...Сарлайды јуучылдар «унчукпас кайучыл» да дешсе, је ол каран-туйукка кўп немени ичинде сананып, кемниң јанында чын, кемниң јанында тўгўн деп билип аларга ченежиң јўретек ошкыш. Оның мындыйын баштап ла ачкан кижги отрядтың комиссары Нина Сергеевна Баграшева.

Оштўлердиң куйактаган јери кайучылар ажыра чокумдап алала, тўнде сақыбаган јанынан табару эдиң, оларды осдо согуп ла тўймедип турган кызылгвардеецтер бир катап тўште база ла агаш аразында амырап ла жангы тартышка белетенип турган ой болгон. Нина Сергеевнаның јанына «унчукпас кайучыл» эмеш кемзинип, табыжы јогынан басып келген.

— Не болды, Сарлай? — деп, комиссар удур сураган. Сарлай тургуза ла айдынып болбой, јўдўлденип, буттарының алдындагы койу ўлўндўрди кўм ўдўгиле шылырадып, эмеш унчукпай кызарып турала, та кандый да јажытту ўниле араай сураган:

— Комиссар, сен Питерде чып ла чын болгон бо?

— А не? Чып ла чын болгом.

— Тўгўндебей јадың ба?

— Сарлай, большевиктер тўгўндеп билбейтен!

— А сен ого канайып барган?

— Оның историзың куучындаарга узак эмей...

— Андый болзо, сен ол эң ле јаан большевик кижини, Лейинди, анда кўрдиң бе?

— «Лейин» эмес, Сарлай, а Ленин.

— Је, Ле-нинди, айса...

— Мен Питерде болгон до болзом, је Ленинди бойым кўрбўдим. — деп, Баграшева агын-чегин айтты. — Бир катап митингте кўрўргў албадангам ла, је неме болбогон. Мундар тоолу улус. Олордың ортозыла ўдўп, башчының јанына јууктайтаны кўч.

Сарлай база эмеш унчукпай турала, катап сурады:

— Ыраактан да болзо, кўскў кўрўнбес ол кандый кижиги?

— Сыным кыска ине, Сарлай, Ильичти ыраактан да көрөргө келишпеди.

Келинниг кыскачак сынын Сарлай чындап та жаңы ла көрүп ийген чилеп, ол жаар кичинек ле өдүни көстөриле база бир эмеш 5йгө аяктап турала, унчукпазынан ойто жуучылдардын ортозы жаар база берген.

Баграшева күлүмзиренип, кандый да кайкаганду ла сурку-рууш көстөриле онын кийининен көрүп арткан эди.

...Эмди Сарлай, тодош сөөктү Баатыр деп кижинин сок жаңыс уулы, Чике-Таманнын кадалгак боочызын өрө катап ла жортуп барадыры. Салым оны кайдаар баштап барадат не? Бу ла жолло ол эки жыл мынан кайра Соколов деп орус койойумла кожо Монголдын чөлдөсри жаар ырбаган.

Ол тушта база ла күс. Андый 5йди алтай улус «эмеен жай» дежетен. Түк сабаган сабулардын табыжы кейде сыйтылдажып, кийис баскан келиндердин ле эмеендердин бөкөс-бөкөс эткендери Аспактунун чадыр айылдарынын жанында узак 5йтө ундымбай, жүрекке жуук ла кару сыс болуп арткан. Ыраак ла өскө талага койойум Соколовло кожо атанып жаткан Сарлайла калганчы катап эзендежип тургандый, ыштары бырыксыган алтай айылдардын үстине кунукчылду кыйгыларын ычкынгылап, канаттарыла күски тенгериин кактап, турналар баргылап жаткан. Уч көрбөгөн тала жаар ый-сыгытла учулап бараткан жерлик куштарды ээчий колын жагып, «Элем-селеем, турналар, эзенде, эрте келигер, эки куук саржу белетеп койойын, эки жалбак курут кадырып койойын» — деп, олордын кийининен Сарлайдын үйи Жинжилей алтай жаңла алкап, эски чадырынын жанында турган. Ол 1919 жылдын күзи болгон. Же эмди өскө 5й, өскө үс. Сарлайдын амадузы да, санаазы да өскө.

— Нөкөрлөр! Бистин алтай жеристе төзөлгөн Совет жаңды көрбөй, оны жок эдерге ченежип турган 5штүлөр эмди де бар — деп, Долгополов Кызыл Черүниг Сибирьдеги командованиезинин аңылу приказын жартап тура, бойынын жуучылдарына жорукка атанар алдында айткан. — Революциядан качып, Монголдын чөлдөсрине ырбаган есаул Куранскийге баштаткан акбандиттер баштарын ойто көдүргилеп жат. Олорды оодо соксын деп, нөкөрлөр, партия ла командование бистин алдыска жуучыл, жаан ла каруулу задача тургускан, нөкөрлөр.

Бастыра улустын бажында ак-боро атка минип алган кызыл отрядтын командиринин жалбак жарды ары-бери жайканат. Бийик тенгериде булуттар неден де кайдыккандый, токтомыр жогынан жылыжат. Сарлай бойынын ла бүгүн колына алып эркелеткен

уулчаты Байзыннын салымы керегинде сананып, түш јеринде немедий јортуп браатты. Јер тибирейт, аттардын туйгактарынын алдынан таштар тоолонгылап, сан төмөн түжет.

Экинчи бажалык

«Бир канча јыл мынан кайра мен кандый болгон эдим? — деп, Иван Иванович Долгополов бойынан каран-туйукка бойы сурайт. — «Православный орус албаты каан јогынан јадып болор бо?» — деп, Петро Красильниковтон кайкап сураган эдим. Је бу ла отрядла кожо эмди агару керекке барып јаткан, Урсул ичинин алтай байына јалчы болгон Қазанцев Ивандый ла көп өскөлөриндий јокту крестьяндардын билезинде өскөн улустын кемизинин жүрүми бийик тенгеридеги чокту јылдыстар чылап суркураган. Бистин деремнеде јангыс Толстошеевтердин билези торколо оронып, арыштын калажыла чочколорын азыраган болордон башка... А бу ла јанымда јортуп бараткан алтай келиннин өткөн јолы менийинен јенгил болгон бо?» — деп сананала, Долгополов кырлак тумчукту, јуунак чодыр кара келин јаар кылчас эдиш көрүп салды.

Россия ла Германиянын ортозында өткөн империалистический јуудан 1917 јылда Долгополовдордын айылдажы, Иван Ивановичтен төрт-беш ле јаш јаан Красильников Петр, јанып келген. Ол күн Красильниковдордын тыштын агарта черетеп койгон турачагы торт ло чачыла бергедий турган эди. Бийенин табыжы тирсилдеп, чөйингир орус кожон Қадын суунын сыраңгай ла јарадында турган Черемхово деп кичинек јурттын үстүги бажынан алтыгы учына јетире јынгырап турган.

Ўстин талала чындыйлап јаап койгон бир јаан туранын эжигинде Фирс Иванович Толстошеев ле онын эмегени отургандар.

— Красильниковдордын јыргап јатканын угуп турун ба? — деп, Фирс Иванович бойынын бочко ошкош јоон эмегени јаар көргөн. — Олордын Петрозы јанып келген. Бүгүн ого учурлаган јыргал.

— Биске өлөн чабыжатан база бир ишчи кожулып јаткан эмес пе? — деп, орус байдын үйи каткырды. — Ол Ванюша Долгополов ошкош бөкө дө, иштенкей де.

— Уксан, Петро јакшы кожондоп јат, а! — деп, Фирс Иванович сүүне бергендий, омок үниле эрмектенди. — Кожондоп алзын. Јудунар күүни келзе, түңей ле бистен иш сурап келер.

— Ичи кыйкырап та турза, тамагын сивуха кыјыкайлап тур-

ганда, кожондобой кайтсын — деп, айдала, Фирстин үйи тизелерине тайанып, өрө турарда, будынын алдында жос чыдажып болбой, онтоп ийгендий, кыжыража берди.

Кадыннын суузы эки жарадына ак толкуларын мергедеп, шуулап ла жалтырап жатты. Онын жараттарын жакалай өскөн узун ла коо карагайлар, энир жууктап келеткенине кунуга бергендий, бүрүнкий бүрлери уур салактап, там карарып калган турдылар. Ол жанында база мындый ок калын карагайлар өскөн кырдын белине отура берген күн агаштардын койу баштарын жукачак сары-торко арчуулла орой тартып ийгендий билдирет.

Шак ла ол күн энгирде Кадыннын жарадында Черемховонун жииттери жуулып ойнойтон жерде Иван Долгополов кааннын черүзинен келген солдат Петро Красильниковко туштаган. Петро эмеш аракы да ичип алган болзо, же чырайы кандый да кунукчылду болгон. Ол азыйдагы чылап чурана тартып, кокур частушкалар да кожондобой, жаскы энгирге шуулаган бүрүнкий карагайга жардыла жолонип, жылан чылап октолып, жалтырап ла жылбырап жаткан Кадын жаар узак көрүп турган.

— Петро, сени кычырып турум! — деп, бу деремненин жарайы деп бодолгон Валя Коробова бијелегенче келерде, солдат чочый берген немедий сертес эделе, күүн-күч жогынаг кокурлаган:

— Солдатский ботинкамды карамдап турум...

Валя Коробованы Петро черүге баргалакта сүүп туратанын Иван билер. Эмди кожо бијелееринен мойножып ийерде, Иван кайкап, «Байла, Питерде городской кыс таап алган туру» — деп сананды. Же андый да болзо, айылдажынын жанына базып келеле, «Бу сен азыйда мындый эмес жогын ба?.. Неге кунугып жадын, Петро?» — деп, оной сурады.

Петро та неге де кыжырантып, базып келген айылдажынан өчөгөн кептү сурады:

— Фирс Ивановичтин су-кадыгы кандый, Ванюша? Сени онын эг жакшынак жалчызы деген мак Питерге једип калган.

Иван ала тарый айдар сөзін таппай, «Черүден келген кижі болуп чүмееркеп турганын» — деп, бойында сананды. Же оной кайра бурылып жадала, «Фирс Иванович сени эки жыл мынаг озо жардына јуктенип алып јүретенин мен көргөн эдим ле!» — деп туду берди.

Жииттердин јыргалду јери јаар базып јаткан айылдажын Петро токтодып алды:

— Меге ачынба, Ваня? Мен тегин ле кокурлагам.

...Ол бйдон бери одус јашту Ванюша Долгополовтын санаазы

кубулган. Алдындагызы чылап, сары таннын алдында эртелеп турбас. Болчок туразынын эски жабынтызынын алдында салам тыгып койгон кеден матрасты төжөнүп алала, жайымжып, уйуктап жадар. Онын карган адазы, Иван Федорович Долгополов ло энези Степанида Прокопьевна уулынын мындый кылыгын жаратпай, оны арбыштын күчиле туранын үстинен түжирер болгон.

— Бу сен, жаан бай чылап, кере түжине не жадазың, Ванюша? — деп, уулынан адазы катуу сураганда, ол ачынбай, мынайда кокурлаар:

— Бис байырыс па, жок по деп, түш түженип турбай.

Күнүн ле энирде туку ла орой түн киргенче Ванюша Красильниковторго барып, өйди Петроло кожо өткүрери көптөгөн. Онын куучынын угуп, Иван чала бүтпей туратан. Ле андый да болзо, Петронын айдып турган немеги жылбүлү. Жуудан жанып келген айылдажынын сөзиле болзо, Россияда эмди каан жок. Жанг удурумга турган башкарунын колына көчкөн.

— Сен көөрөзөң дө, же тон ло өдө конбозон, Петро, — деп, жүк ле кычырып билер Иван Долгополов бойынын жаан наязынын айдып турган эрмегине бажы айланып, кайкап отурат. — Каан жогынан канайып жадатаныс?

— Меге бүтпей турган болзон, удабас ла көрүп тур: Фирс Ивановичтий немелердин баштары базылар.

Мындый куучыннын кийининде Иван Долгополов Красильниковтордын кичинек үкпегинен орой түнде чыгып, ончозын бойында сананып, айылы жаар келип жадатан. Жаскы жылу жыбар кандый да өлөңнүн жыдын экелер. Кадынды жараттай өскөн кара теректердин бажыла жаскы ай, оромдо балдардын ойногылап турган тегелиги чилеп, тоолонуп барадар. Онон Иван айылына једип, туразынын жабынтызынын алдына чыгып та алган кийининде, уйуктап болбой, көзин тегине ле јумуп алала, узак-узак жадатан.

Иван бир күн ишке база ла орой чыккан. Ол тушта июль айдын баштапкы күндеринин каан-айас тенгеризи Черемховонун үстинде килейип калган турган. Сырагай ла өлөң обоолтойтон, макалду күн.

— Сен жаантайын ла ишке оройтыыр болдың, уул! — деп, Фирс Иванович күрдек жарындарын ары-бери јайкай салып, јалчызына чуулду көргөн. — Сени күнүн ле энирде түн ортозына јетире Петро Красильниковло куучындажып јат дежет... Билерин бе, ол эмди кем? Анчихрист! Большевик!

Иван байга удур эрмек айтпаста, Фирс Толстошеев үнин ойто јымжадып, јалчызына жаан килеп турган кижиге кеберлү айткан:

— Сен, Ванюша, оны ээчизен, бажын жылыттарын! жакшы иште, мен сеге кўскиде хромовый сопок садып берерим. Бўгүн айас кўн, өлөңди жакшы чырмайып обооло.

Иваннын сагыжына та не де кире конордо, ол сўўне бергендий кўлўмзиренип, кенетийин омок ўниле айтты:

— Фирс Иванович, билереер бе, мен ишке не оройтыгам? — Онон ол тудунып алган төрт айры темир айруужын жымжак жерге төзине жетире кадай сайып, байга жартады: — Бис, Долгополов-тор, слер чилеп байыырыс па, жок по деп тўженип, узак уйуктап калтырым...

Фирс Ивановичтин жарындары селендеп, эки көзинин жажы акканча каткырып божойло, «Ну, сўмелў, кокурчы ла эмтирин, Ванюша!» — деп, жаан кайкал ачып ийген кижидий турды.

Жайгы кўн кижинин өзөк-буурын, өкпө-жўрегин текши жарыдып көрөргө тургандый, тутамдалган алтын чокторыла кылбыктырып, изидип турат. Келиндер ле жиит кыстар калын прокосты тырмууштарла жууп, өдүк жок буттарынын болужыла жаан түрбекти шылырада тоолодот. Ивандый күчтү уулдар ла онын адазы Иван Федорович ошкош эди-каны шўўле берген карган өбөгөндөр курдагы өлөңди бугулдагылайт. Өткөн айас кўнде олар обоолобой, жагыс ла бугулдаган. Эмди бу жаан кобынын ичинде бугулдардын көби торт ло жылдыстар. Фирс Иванович сўмелў киж. Чабылган өлөңди тутка өткүрбей жууп ла бугулдап алза, обоолойтоны кайда да барбас. Жазап тепсеп туруп салып койгон жаан бугулдар качан да ўрелбес. Керек дезе, кышка да жетире турза, алдырышпас. Же андый да болзо, оларды жагыс жерге жууй тартып, обоолоп алганы жакшы. Ол тушта, орус модордо айдылганыла, «бир уула эки койон» өлтүргенине түңей болор ине. Кышкыда калын карды атла ырдырып, бугулдар сайын чарый-терий жортпой, белен обоодон салала, тарта берер. Экинчизинде, бугулдарды обоолобой, анайда ла артырып койзо, арыбери өткөн улустын көзине жаан көрўнер. Онын учун Фирс Иванович бўгүн, айас кўнде, момыш эдип, Черемховонун тынар ла тынду улузын ўзе бери жууп экелгени ол ине. Же жаан байга болужарга келгендердин ортозында жагыс ла Петро Красильников жок. «Ол та не келбеген, та кайда барган?» — Иван наўызы керегинде сананза да, же кемненг де сурулап укпады. Угуп та незин угар.

Мында Петро: «Бўтпей турган болзон, көрўп ле ал, удабас Фирс Ивановичтий немелердин бажы базылар» — деп. Иванга бойы айткан жок беги. Ол анайда сананып турган болзо, келбези де жолду. Акыр, оны Фирс Иванович ненин учун «Анчихрист!

Большевик!» — деп айткан болотон. Онын айылында кудайдын сүри озогы ла бойы туруп јат. Петроның адазы Парамон Алексеевич ле энези Матрена Михайловна кудайга мүргүген ле бойлары ошкош јок бедн.

...Ванюша Долгополов улай-телей бугулдар тартып келген үч аттын једепинен ала койып, бугулдарды јергелей тургускылап, обоо төзөп баштады. Изүде чымылтып турган аттар үзүги јогынан шыймангылап, баштарын өрө-төмөн јайкап ла булгай согуп турат. Аттарга минип алган ончозы ла күнкузук ошкош кызыл-јеерен башту уулчактардын јылаңаш јодолорына көк көстү көгөөндөр келип коно ло түшкенде, олор оны сөлтүрерге јодолорына кыч этире тажыгылайт.

Иван алты бугулдын бажына је ле деген обоо төзөп алды. Аттар улай-телей келгилейт. Күчтү ле иштеп билер јиит уул бир ле айрууштаганда, јаан бугулдын талортозы јок болуп калат. Курлаазына јетире јылаңаш обоочынын кайыштый толголышкан балтырлары терге мызылдап турды. Кургак, шалырууш өлөннинг оодыктары ла јалбырактары онын чачына, јардына ла сыртына түжүп, јапшынгылайт.

Иван бугул эбирип ле сөлөн јууп турган келиндер ле кыстар јаар көрөт. Олор баштарын јүзүн-башка өңдү платтарла туй тартынып, өрө дө көрбөй иштенгилейт... Күн эм де бийик, там ла изү чалыйт. Бүгүн Фирс Ивановичтин өлөнгин эки-үч те бөлүк јерде обоолоп турган болзо, јаан кобынын ичиндеги бугулдардын астап ла турган кирези јок.

Јаан ыраак јокто јайгы эзинге бүрлери шылырашкан карагайдын төзинде котелокко урала, тургузып койгон суудан ичип, артканын бойынын күргүл-сары чачына уруп ийерде, онын тамчылары мызылдажып, Иваннын төжин төмөн јинјилер чилеп тоолонгылап келетти.

Өрө көдүрген айрууштын бажы јүк арайдан ла једер болуп бийиктей берген обоонын јанына база ла тартып келген бугулды ол айрууштап, айруужынын сабынын талортозы кирезин он төгмөгине салып, учын јерге кадай сайып, өлсөнди сан өрө көдүрип чыкты. Онон калын булуттый селбөндөшкен өлөнди обооның үспн өрө чачып ийеле, уулчакка айтты:

— Ме, котелок, мантадып барала, суу экел.

Кызыл-јеерен чачту уулчак адынын оозын бура тартып, сан төмөн јелерде, бугул тартып турган јоон ло узун армакчы сүүртелип, өлөннин тазада чаап койгон јердин үстиле, боро јылан чылап, толполып барадат.

Фирс Иванович ол күн улусты јаан кобыдагы бугулдар тү-

генгенче, Кадынның капчал օзօктօрин эгирдин кօлօткօзи тек-
ши јабар օйгօ јетире туткан.

...Иван Долгополов айылына орой келип, арыштын калажын
кваска кожуп ажанып алала, кօнօнтизи ле чилеп, Красильников-
торго келген.

Туразын ла огородты айландыра чичке талдарла чарып тут-
кан чеденге Валя Коробовала кожо Петро јолօнип алган нени де
куучындашкылап турды.

Петро најызыла кол тудужып эзендежеле:

— Иштег јаны ла келген бе, Иван? — деп сонуркады. — Те-
лекейде иштеер кօнди кыскартары учун тартыжу օдօп јат, а
менин нօкօрим Фирс Иванович деп кулакка арай ла таг ажыра
иштебей јат... Бу не јан, а?!

Оног ол каткырып, ойто Валяга ајдат:

— Менин невестам Фирс Ивановичке база да јакшы иштеп
јат. Онын уйларын саап ла кажаганын арчып, меге де јолугар
օйим јок деп ајдат.

— Канайдар база, јурօм андый да — деп айдала, Валя айы-
лы јаар басты.

Петро сыргалјызынын кийининен узак кօрօп, ичинде нени де
сананып турала, улу тынып, најызына бурылды:

— Је нени ајдарыг, Ванюша?

— Бот бօгօн менде сеге бир сурак бар — деп, онызы јилбօлօ
эрмектенди.

— Кандый сурак, айт, билеримче јартап берейин.

— Петро, — деп, Иван араай унчукты. — Јагыс ла јажырба,
меге айдып бер. — Оног օнин там јабызадып, сурады: — Сен
анчихрист пе, Петро?

— Неме-неме дедин? — деп, Петро каткырып ијди.

— Сени анчихрист дежет.

— Кем анайда ајдат?

— Фирс.

Бօгօнги жаан-айаска тынчып калган јер эмди эгирдин се-
рօунине јаптыртып, јылу эзинле тынат. Јебрен карагайлар база
тымып калган. Олор телекейдин терег тօбинен нени де тында-
гылап тургандый. Јагыс ла анда, օзօктօ, бойынын таш кабайы-
на јайканып, Кадынның уур онтогони угулат.

— Сен билерин бе, Ванюша, — деп, тօннин аалгазын бузуп,
кенетийин Петро Красильников эрмектенди.

— Нени? — деп, коштойында турган најызы сертес этти,

— Бийск уездтин инородецтери кааннын удурумга турган
башкарузынын јанын јарадарга турган дежет.

Красильников ого та нени айдып турганын Иван чат ла аайлабай, удур сурады:

— Ол јакшы ба, айса јаман ба?

— Јаман, Ванюша, јаман — деп, үредүчизи көксин кенгидип, улу тынат. — Билип ал, Ванюша, революционерлердин лозунгы: «Бастыра јан Советтерге!»

Черемхово деп кичинек орус јурт уур иштин кийининде уйуктап јат. Бөрүге сүрдүрген сыгын чылап, јангыс ла Кадын уур ла терең тынып, карарган түннин алдында карагай ағаштардын өзөгиле ичкери шунуп баратканы угулат.

Иван Долгополов коштойында нени де санана берген најызынын мыкынына чаганагыла араайын түрте сайып, оноң сурады:

— Петро, мен кайкайдым, бу мыны ончозын сен кайдан билип, меге куучындап јадын, а?

— Мен Питердин бойында болгом — деп, Петро үнин кенитти. — Јуу-чак кижини неге ле үредер ине, Ванюша.

— Сенин фронттон келгенин удап калган, а сен ончозын та канайып та билип јадын, а, Петро?

Петро онын бу сурагына айдар сөзин таппай, чала эмеш туйуксына берди. Оны төгүндөп ийерге база болбос...

— Сен, Ванюша, тилинди эмеш кыска тут! — деп јакарала, — Бу бис байагы ла бойынча не турган улус, барып отуруп алала, куучындажалык — деп, карагайлардын ортозы јаар бойы озо басты.

Мында јер де, өлөң дө түннин серүүниле тынат. Кей сүрекей ару да болзо, је көгүсте ненин де учун тыгыш. Ыраак-ыраакта каскактардын карарган сомдоры. Бийик тегеринин түбинде, сыраңай ла килең тошко төгүлип калган буудай чылап, чачылып калган јылдыстар...

— Ончозын кайдан билип туруң дейзин бе? — деп, Петро унчукты. — Менен өскө улус јуудан келбей турган эмес.

— Келип јат — деп, Иван Долгополов јөпсинди.

— Айдарда не? — деп, Петро Красильников ого суракту көрөрдө, јанында отурган јиит уул бойынын сезип ийген шүүлтезин чыгара айтты:

— Сен олордон угуп јадын ба?

— Санаалу улус бар, Ванюша. Олор эмдиги айалганы јакшы билип, меге јартап јат.

— Большевиктер бе?

— Јангыс ла ол керегинде болгон-тушкан кижиге айдарга јарабас...

Ойди не де токтодып болбос. Ол качан да болзо, ичкери барар. Је кижининг санаазын не токтодор? База не де буудактап болбос! Ол алдына тургузып алган амадузына једейин деп бек сананала, кӱстӱгӱн јолдон кыйбаза, ого тӱнгей ле једип алар. Јол качан да болзо, кижини кандый бир јуртка экелип јат, кандый бир кижиге јолуктырып јат. А јолдорло ӱткӱн ойдинг ле јӱрӱмнинг салкындары сенинг јӱрегингди табарбай ӱдӱп болбос.

... Петро Красильников ло онын јуук нӱкӱрлӱри Кадынды јакалај турган јурттарда баштапкы Совдептерди тӱзӱп баштаган. Јуундарды ээчий јуундар, митингтерди ээчий митингтер ӱдӱри кӱптӱгӱн. Петро Красильников ло онын нӱкӱрлӱри мындыј митингтерде куучын айтканда, Ванюша Долгополов нӱкӱрин јангы ла кӱрӱп ийгендий, торт ло кайкап туратан. Онын айдып турган сӱстӱрин, онын санаалузын кижи кайкабас неме эмес!

— Вот, кӱрдӱӱр бӱ Петроны! — деп, Черемхово јурттын крестьяндары кайкажатан. Је онын бойына туштаганда эмезе јуундарда оног кандый бир сурак сураганда, јажы јаан да улус алдындагызы чылап «Петро» деп адабай, «Петр Парамонови!» — дежер болгон.

Кадын ичинде баштап ла тӱзӱлгӱн Совдептердинг бирӱзининг председатели Петро Красильников болгондо, оны канайып кайкабайтан эди. Петро Красильниковтын учун, байла, Черемхово јуртта эн ле тыг оморкоп ло сӱӱнип турган улус Валя Кӱробова ла Иван Долгополов болор...

— Сеге эмди кӱпти билер керек, Ванюша — деп, бир катап Красильников најызына айткан. — Ој андый билип туруг ба? — Оног ого бир канча бичиктер береле: — Кычыр, кӱпти ондоп аларын — деген эди.

Фирс Иванович ле Кадын ичининг оног до ӱскӱ байлары Совет јаннынг эн ле јаан ӱштӱлери боло берген.

Јуундаштын, митингтештин ортозында кыш билдирбезинен ол јыл сӱрекеј тӱрген ӱткӱн. Кадын ичининг кары кайылып, кайыр кырлардын бырчыт јӱстерин тӱмӱн јаскы суулар јарыжып тӱжет. Удабас ла јер эриир. Бу јердин крестьяндары огородын казып, покосторын арутап, кыштај јиир курсагын белетеп аларга тӱймежер. А Иван Федорович Долгополовтын уулы Ванюша бойынын јаан эмес јерин јарым ла тӱшке казып койор. Оног нени эдер? База ла Фирс Ивановичке барып кыра сӱретен бе, айса кандый? Валя Кӱробова быјыл кышкыда Толстошеевтердин уйларын саабаган. Ол айылында ла кӱдели иирип отуратан. Оны, алдындагызы чылап, Фирс Иванович кезедип туруп,

бойына иштеттирип болбогоны јарт. Валя кандый да болзо, Совдептин председателинин сыргалжызы. Фирс оны билер. Оңдоп то јат, Петродон јалтанып та јат.

Кадын ичин өрө сан-башка јажыл јас келедет. Јер текши эрип, жылу буулап јадат. Меестердин кўнет кајуларында чанкыр көктамандар жүгүрүжет. Бу јастын эн эртечил чечеги быжыл былтыргызынаг өңжүк немедий. Валя Коробова сырагай ла бу көктаман деп чечек ошкош. Быжыл та кайдаг да чанкыр плат таап алган. Ол Черемхово јурттын чичкечек оромыла плады элбиреп, күдели ошкош койу ла узун чачы эки јардына јайылып базат.

Ой өдүп јат. Удабас ла Фирс Иванович ончозынан озо кыразын сүрүп баштаар. Оны ээчиде өскөлөри де бойлорынын ого-родторын казарга чыгар.

Јастын мындый сакылталу кўндеринин бирүзинде Бийский Совдептин депутады келгени керегинде јар Черемхово јурттын ичиле салкын чылап јайыла берди. Ол та не келген? Онызын јакшы оңдоп то, биллип те турган кижии јок.

— Эмди неге түймеже берди? — деп, Иван Федорович Долгополов уулынан сурайт.

— Батрактарга ла крестьяндарга јер үлештирерге келген! — деп, јинт Долгополов каткырды.

Черемхово јурттын эки јанындагы элбек јаландарды ла кобы-кожо јиктерди Совдептин чыгартулу улузы кемјип баштаарда, Фирс Иванович, јарды күрдендеп, олорло кожо барган.

— Бу јерди мен бойым эбиреде чедендеп, озодон бери удобрение чачып, кичееген эдим, Петр Парамонович, байла, менин бойыма артып калар болбой, Петр Парамонович, — деп, Фирс Толстошеевтин булут ошкош чырайы јымжап, Красильниковко јалканчык көстөриле көрөт. — Айла слер черүден ле келгели бистинг айылга да кирбедигер, Петр Парамонович. Айса болзо, бүгүн...

— Јок, Фирс Иванович, слердин кўўнеерче болбос! — деп, Петро Красильников кенете токтой түжүп, байга удура көрүп айтты. — Бу чеденди Ванюша Долгополовтын адазы Иван Федорович ле менин адам тутканын ундыбагам. Бу чеденнин покозын мен бойым да чаап, слерге иштенгем. Эмди болор!

— Ух, анчихрист! — деп, Фирс Иванович тиштерин бајырада чайнанып, сүзүжерге келген калју бука чылап, көстөри кандалып, чеденнин чалыймазын ушта тартала, Петронын үстине чурап келди.

Јер үлешкенин көрөргө лө бойына кандый јер келишкенин

темдектеп аларга келген крестьяндардын ортозында Валя Коробова база болгон. Ол мыны ксрүп ийеле, коркыганына кенете кыйгырды:

— Олтүрип жат!

Красильников удур калып барала, байдын колындагы жоон чалый казыкты ала койып, бойына серпе тартала, Фирс Ивановичтин көксине онын учула түртүрип ийерде, онызы чалкойто күч барып түшкен.

— Токтоп кал, Фирс Иванович, сенин алдында азийги кул Петро Красильников эмес! Эмди бу жер Ванюша Долгополовтын, тетя Танянын, дедушка Митяйдын, Валя Коробованын, билдин бе?! Онын ээзи Совет жан, билдин бе, күндүлү Фирс Иванович! — деп, Петро айтты.

— Соккон учун судка берерим, көрүп ал! — деп, кекенип ле онтоп, өрө туруп жаткан Фирс Ивановичти Валя көрүп ийеле, табыжы жогынан күлүмзиренип турды. Ошон бай ачынганына чек ле токтодынып болбой, «Ух, анчихрист!» — деп, жерге түкүрип ийеле, айылы жаар басты.

— Бат, туку байадан анайда эдер керек болгон, Фирс Иванович! — деп, кийининен Петро өчөп айдарда, крестьяндар чыдажып болбой, табышту каткырыжып ийдилер.

...Кадын ичине келген яс жагы жүрүмнүн изү тыныжыла да салкындаза, же ой чочыдулу болгон. Жерден жагы ла өзүп келген аштын көк кылгазын малга тепседип ийзе, ол ойто турнугып болбой, узак ойгө шыралай берер. Онын учун оны сүрекей кичееп, жүзүн-жүүр от өлөңдөргө бастырбай, чеберлеер керек. Алтайдын тууларынын үстине жаркынду кызыл маанызын жайа чачкан Совет жан көнжип ле жаанап күйгелек от ошкош болгоны жарт. Онын жалбыжын өштүлөр өчүрө үрүп те ийерден маат жок... Кулактар ла байлар анчадала бу ойдө сүрекей сергелен ле уккур боло берген.

— Сибирьдин башкараачызы Колчак келзе, ойто меге кул болорын — деп, Фирс Иванович бир катап Ванюша Долгополово туштайла, ол ло он сегис жылдын күзинде каткырған. — Каанды сендий бийттү жоктулар канайып антаратан эди. Бу кижжи биллип турбай.

Петро Красильниковло эмди жаантайын ла туштажып, болуп жаткан керектин айалгазын ондоп алган Ванюша Долгополов алдындагызы чылап, оозын ачала, алаң кайкап тура калбаган.

— Сен менин салымым керегинде сананбай, озо бойын керегинде санан — деп, жаан байды баштапкы ла катап «сен» деп айткан эди. Ол өйлсрдө Колчактын кан төгөөчилериле, чындап

та кайралы жок согушарга Кадын ичиндеги төзөлгөн Совдептер жуу-жепселдү кызыл гвардия төзөөр жөп чыгаргандар.

— Мындый гвардиялар эмди бастыра Алтайда төзөлип жат — деп, Петро Красильников кызыл черүчилер болорго күүнзегендерге айткан. Олордын ортозында империалистический жуудан келген солдаттар да ас эмес болгон.

Революционный штабтың жакарузы аайынча, Кадын ичинде төзөлгөн отрядтардын бирүзинин командирине Петр Парамонович Красильников көстөлгөн эди.

Шак ла ол түймеендү жылдың жазында Фирс Иванович Толстошеев Улалу барып жүреле, торт ло санаа-күүни көдүрилип, тенгериге чыгып калган кеберлү келген.

— Улалуда Каракорумның башкарузының учредительный съезди болгон. Оның ижинде мен бойым туруштым — деп, Черемхово журттың жоктуларына жарлап баскан. — Эмди слер Совдептерге бүтпегер. Анчихристтерге жан да жок.

— А Каракорум дегени не болды, Фирс Иванович? — деп, эмдиге ле Толстошеевтердин эжигин айланып тургандардың бирүзи сураарда, бай ого каруу берерге сүүнгенине торт ло эрдин жаланып ийген.

— Каракорумның управазы Совдептерге багынбай жат. Керек дезде, Бийсктинг де Совдепине олор бажырбас, сөзиме бүткер, крестьяндар, жуунында бойым болгом — дейле, крестенип ийген. Оноң сүүнчилү көстөриле ас-мас жуулган улусты тоолой көрүп турала, куучынын там көдүрингилү уалаткан:— Жаан жуун болгон! Бис, агару Христоско бүткен улус, бу жуунга бүтпес учурыс жок. Анда Улалунуң духовенствозы, Алтайдың эн жаан байлары Тобоковтор, Кульджиндер, Аргоковтор, эн тың којойымдары Поповтор, Медведевтер болгон... Совдептерге, бийтту Красильников Петро баштаган немелердин калыражына бистинг эмди бүдер де, олорды тындап угар да учурыс жок. Канайда жатканыс, анайда ла жадарыс...

Он сегизинчи жылдың жазы ла жайы чындап та коркушту түймеендү ле кату болгон. Сибирьде төзөлгөн бастыра Совдептер чачылган. Акбандиттердин ле Колчактын үүрлү бөрүлери албатыны кыйнап, Алтайды өртөп-жалдап баштаган.

Бат ол тушта Иван Долгополов кызыл гвардияның отрядыла кужо Петро Красильниковко баштадып, Совет жангын оштүлөрилө тартыжарга туулар кууп чыккан. Петро Красильников актардын колына кирип, сүтүртпеең болзо, эх, кандый командир болбос эди! Кайран нөкөр!..

Отряд тозын-тобракты буркурадып, барып ла жат, барып ла

јат. Иван Иванович Долгополовко ончозын сананарга кунукчылду. Онын көксинде өткөн жылдар ойто өңдөйишет, ол баштапкы үредүчизи ле командири Петр Парамонович Красильниковты ла өскө дө жуучыл нөкөрлөрүн эске алынат. Јерле тибиреп, отрядтын аттары чөйилет; теңериде күски куу булуттар жылыжат.

Алтайдын тууларында мылтыктын јанылгазы эмдиге токтобогон. Ол качан токтогой не?..

Үчинчи бажалык

Бийик туулардын ортозында, күн ле ашкан кийининде, түн капшай койылат.

«Эмди мынан ары отрядты апарарга да јалтамчылу» — деп, Иван Иванович сананат. — Алтайлар «јеткер јен алдында» дежетен. Бисти бу јемире көргөн кайа-таштар, кажы ла бурылчыл ажыра та кем сакуп јат, та не болор? Аттар да кере түжине јортушка арыгылап, буды-колдоры уладагылай берген...»

— Мында конор керек, политрук, слер не деп бодоп тураар? — деп, командир Нина Сергеевнадан сурады. Байа эртен тура бийелеп, јер-айакка төрт саны токтобой турган кара айгыры јобожып, эмди колдуктарынын алдынан ла эки кулагынын төзинен ак көбүти шуурап турганын көрүп, комиссар келин база јөпсинди. Ол бойы да ат үстине јортушка чылап калган.

— Аттарыгардын ээрлерин алыгар! — деп, Иван Иванович јакару береле, бойы эн учындагы улус једип келгенче, ак-боро адынан түшпей, ары-бери јортуп турды.

Айдын эмес, карануй түн јердин үстинде удабай ла уур жууркандый јада берди. Јаңы ла ээрин алып, тужап ла кезигин армакчылап койгон аттар серүүн јерге јада түжүп, андангылап ла силкингилеп, бышкырыжып, кырсылдада отогылаганы угулат.

Кызылгвардеецтер изү курсак азып ичерге от камыскылайт. Кезиктери бу ла јанындагы аралдан будактар ла талдар сүүртегилейт, кезиктери дезе казан илетен аскыштар белетегилеп баштады. Бу ла өйдө командирдин таныш үни кайдан да карануйдан угулды:

— Отты јаан салгылабагар, нөкөрлөр! Јүк ле казанды кайнадып алар, оноң ажанып божойло, отторды ойто өчүрип койор керек. Онызын слер бойыгар да билип јадыгар, нөкөр кызылгвардеецтер.

Анда-мында жылдыстар чылап оттор кызарыжат. Күлчегеннин суузы эки јарадын јаактай тонгон тошторго согулып,

колырап ла шолырап агып јатканы угулат. Тўннинг өзөгинен ле бийиктеги калың булуттардын ары јанынан тайганын соок тыныжы согот.

Јуучылдар азып койгон казандарынын кайнаарын сақып, өткөн јууларды эске алынып, болгон јилбўлў учуралдарды куучындап, тунгак каткырыжат.

— Бис Чарыш оууны јакалай јуулажып турарыста — деп, кемнинг де табылу чўйинир ўни угулды, — бистинг командир нўкўр Константинов болгон. Акказактарла сўрўжип, азык-тўлўж те тўгенген, кийим-тудум да јыртылган. Кыш. Тен соок деп неме коркуш. Бистинг отрядта јирме ле кире кижии арткан...

— Акырзан, мен сеге бир учурал айдайын — деп, база бирўзининг тили кычып чыкты.

— Је уксаң ла, мен командир Константиновтын акказактарды тўгўндегенин айдарга турум — деп, баштапкы ўн экинчизине јай бербеди.

— Је-је, угалы, уулдар...

— Канайып тўгўндеген? Је араайзаар, уулдар...

— Саармактып кар јаап турган соок кўн болгон — деп, баштапкы ўн јўдўлдеп, куучынын ойто баштады. — Акказактар јаан эмес тўннинг ары јанында. Олор ума јок кўп болгонын бистинг кайучылар айдып келген. Је эмди канайдар? Олорды шибеезинен туйбалатпаза, бистинг бажысты келип кескилеер.

— Је каарылтпай, ары капшай куучындазан, Коля — деп, база та нени де айдарга чыдашпай турган байагы ла бир јуучыл мендедет.

— Је бат бистинг командир нўкўр Константинов сананып-сананып турала, учында мындый шўўлтеге келген... Актар турган јерден ыраакта, алтай чадыр айыл чылап, эдеги тегерийе јайылып калган база бир сўўри болгон... Бат онын он кулагына араайынан чыгып алала, бистерди командир чаналу бирден божодып баштаган. Кажы ла јуучыл ары сўзккк тўшпей, сол јаны јаар бура соголо, ойто сўўрининг байагы ла бистинг турган он кулагына келер учурлу.

— А онон јынғылап тўжўп јатса, актар слерди бирден тоолодо аткылап койбос по? — деп, кемизи де сурай салды.

— Јо-ок, олордын укреплениези ыраак болгон — деп мен, айттым ине. А јууктап келетсе, кырдаң бистинг улус кўрўп ийер.

— Је-је, оноң ары...

— Је бат... Нўкўр Константинов кере ле тўжине бисти ол сўўридең јынғылаткан ла јынғылаткан. Бир кижии та канча катап айланды болбогой — тоо до јок... Је мен бойым јирме катап

эбиргем — дейле, баштапкы үн араай каткырат.—Айдарда, жангыс ла мен жирме солдат болуп чотолгом, а бисте бастыразы канча кижиге болгон, эмди бодозоор ло.

— Айдарда, командир слердин тоогорды көптөдип, карательдерди коркыдып турган туру ине.

— Казактар кере ле түжине бисти ыраактан тоолоп, учында коркыган ошкош. Туку төрт жүстен артык штыкка канайып чыдажарыс деп сананган болгодый. Жуулашпай, бойлорынын позициязын таштагылап, быдан-чадан тескери качкандар — дейле, Коля деп адалган гвардеец ончозынан озо бойы каткырды. Оны ээчий өскөлөри де каткырыжып, «Сүмелү ле командир эмтир — дешти.—Андый эпчил командирле кожо кижиге бүдүмчилү де болор».

Долгополов жуучылдардын мындый куучынын тындап отура ла, «А мен керегинде оло нени санангылайт не? — деп, бойынан бойы сурады. — Байла, иженип турган учун акту бойлорынын күүн-табыла бу жеткерлү жорукка баргылап жат».

Бу куучынды угуп отурганча, чала мыжылдап, күйбей барган будактарды кемизиге де жышкырып, ичкери салып ийерде, чедиргендер табышту быыражып, сан өрө учуп чыгала, ойто ло өчкилей берди. Кей сокк ло уур. Айла үстине суу жарады жер канчан да болзо чыкту...

— Бу бышты не, уулдар — деп, бирүзи оттын жанында элбегдеп, азып койгон казанды булгайт.

— Же эмеш кайназын — деп, ол бир байагы ла чыдашпай турган жүгүрүк тилдү гвардеецтин үни угулды. — А мен бу сол кулатымды канайда жара сайдырганымды куучындайын... База ла кыш, декабрь ай. Ол тушта, 1919 жылда, бистин полк Таурак деп жерде турган. База ла Монголия дөөн Чуйдын трагыла качып брааткан акбандиттердин бажын тозуп, томонын тоскурзын деп, биске жакылта берилген.

Отрядтар сайын белинип, бис Чуйдын трагына чыкканмыс. Онон көрүп турар болзо, чике ле биске удур бир канча колчактар келетти. Бу канайып турган болотон деп, бис кайкажып...

— Качып кайра мантаткыладаар ба? — деп, кемизиге де онон өчөп сурады. Өскөлөри ойто ло каткырыжат.

— Токтозонг, Коля, сен куучындаарында, сени кем үскен эди — деп, экинчи үн жайналганду угулды. — Онон көрүп турар болзо, оло биске бойынын күүниле багынып келген күлүктөр эмтир.

— Жортуп келеле, бирүзи сенин сол кулагыңды жыда ла жара сайып ийген бе?

Каткы жаркырап, ээн јаландардын ўстиле јайыла берерде, командир оны јаратпай, тыг јөдүлдеп ийди. Гвардеецтердин табыжы тургуза ла јабызай да берген болзо, кем де эмдиге токтодынып болбой (оозын колыла јаап алган ошкош), тыйтылдаганча.

Јагы ла болгон кокурга ачынып, солдат јарбынды:

— Андый болзо, куучындабазым, уулдар.

— Је кокур ондобос кайткан, кадыт па сен! — деген табыш угулды. — Сол кулагынды канайып јара сайдырган эдинг, куучында ла...

Онызы анча-мынча јарбынып отурала, ойто ло тымыкты бузуп ийди:

— Ол ло болды. Онон јазап көрүп турар болзо, колчактар биске беш жүс мылтык, гранаттар ла камык патрондор экелтир.

— Слердин жүдегеерди билген ине олор — деп, бирүзи тилин тудуп болбой, база ла айда салды.

— Је болор, уулдар, айтсын — деп, байагы баштапкы ўн тоомјылу айтты.

— Је онон колчактарды шылап угар болзо, јолой керишкен, бой-бойлорыла согушкан улус болтыр. Монгол јаар качар кўўни јок солдаттар бойлорынын офицерлерин ёлтўрип, тоноп алган. А бир бөлўги олордон качып, Себининг боочызы јаар ууланган. «Ол бөлинип барганы көп пө?» — деп суразаас, «көп» — дешти. «Олор эмди кайда?» дезеес, «Топычай јуртта тўнегилеп јат» — дешти. Декабрь ай, соок... Је бис, калтанжырап калган улус, алдырышпай турганыс. Ёниргери салкын көдўрилген. Катугарма кар кижининг жүзин ачыда согуп турар. Је салкын биске бу ай-алгада карын да јакшы. Онон бис Топычайга јаба једип келгенчес, бир де ийт ўрбеген, бир де кижисеспеген.

— Тен чөрчөк јеринде неме туру ине, уулдар!..

— Айт ла, онон ары не болгон, Павлик, кулагыг канайып ырылган?

— Топычайга јаба једип ле келдис. Салкынла кожо кўўлеп, бадынбай турган телеграфно-телефонный эмниктерди, колчактар кайдаар да јетирў эдип болбозын деп, кезе соккылап ийдис. Онон ологро кенете ле јоткон ошкош табару эткеннис. Јурт, чымалынын уйазы чылап, кыймырап чыкпай кайтсын. Ийттердин ўрўжи, такаалар ла кастардын калактажы, аттардын шуурган өткўре тидирежи ле элбендеп мангташканы, кыйгы-кышкы, мылтыктардын быјырты... Кезиктери јоткон ортозында јайдак аттарлу Себининг боочызын кууп чыгарда, јарымы уйкузына јўўлип, ич кийимдў чыга јўгўргендер. Онон актар ла бистинг от-

ряд колыныжып, кол бажынан жыдалаш, кындактарла согуш, тебиш, жулкуш башталган... Түймеең токтой берерде, уксам, сол кулагым торт ло изип-изип турды! Бу кайткан? Оноң жазап кс-рүп турар болзо, кем де сол кулакты жыдала жара бер койгон.

— Бойының нөкөрлөрүн билбей кадап ийген болор бо, Павлуша?..

— Та. Кайдан билер оны... Же согуш изү болгон. Ол тушта бис колчактардын он үч офицерин олжолоп алганыс, үч жүс кире карательдерди анда ла жап эттирип койгоныс.

— Же Павлушаның сол кулагының историязы жөнүлү божого-ны учун, эмди кулактарыс кызарганча ла ажаналыктар, уулдар — деп, баштапкы гвардеец омок эрмектенди. — Калашты кескилегер, аяк-калбактарды чыгаргылагар.

Эн кырлардын ортозында арынан аттар кадып калган күс-ки өлөңди кырсылдаткандары угулат. Анда-мында оттор бос-бас суркурайт. Аяктын кырына тийген калбактын табыжы кан-кырт эдип, оостордын шөбүрегени угулат. Жайым ажангылап отурган отряд кенете ончозы бут бажына тургулап чыкты. Бу не боло берди?

Карануйда каруулчыктардын кыйгылары анаң-мынаң жап-жарт угулды:

— Тур, кем анда!

— Тур, адарым!

— Түймебегер! — деп, Иван Иванович жакарат. — Белетен-гилеп алыгар...

Анча-мынча ыраак жокто эки кара неме элбегдеп келеткени көрүңди. Аттар такалу ошкош. Кезикте туйгактардын алдынан чедирген чачылып калат. Тымыкта келип жаткан аттардын тибирти тууларга тондолуп, агаш-ташка жаңыланат.

— Кем келип жат — эмди Иван Иванович бойының кату ла жакарулу үниле удур кыйгырды. Же омор та укпаган, та кандый — келгилеп ле жадат. Аттардын тынаастаганы угулып, там ла жууктайт.

— Адарым, туругар! — командир байагызынан тың кыйгырды. Оозын кенете токтодо тартып ийген аттар тургуза ла токтоныгып болбой, айланыжып, солуктагылап, суулыктарын кылырада чайнантылайт.

Кызылгвардеецтер карануйда оморды чүрчеде ле эбире курчап, ууй туткулап ийди.

Түн кандый да карануй болгон болзо, тенгериның алдындагы бүрүңкий айанда бийик туулардын сомдоры тенгейишет. Эбире

соок кырлар бу тал-табышты ла тўндеги аттардын маңдарын кайкап калгандый турдылар.

Оттыг жарыгында эки алтай кижн. Экүлеси кой терези жама-чылап койгон тонду, кырлу мылтыкту. Олордын бирүзи, узун сындызы, жаркынду оттыг жалбыжына лаптап көрүп албай кыл-быгып, он колынын алаканыла кэсин төгөөлөй тудат. Мындый кижини алтай улус чылбыранг кижн дежетен. Бу кижн чындап та көзиненг оору эмтир. Эки көзинин үсти ле алды кып ла кызыл. Көстннг көжөөзиннен шыралап турганы тургуза ла билдирет. Экинчизи эмеш јнит. База баштапкы кижн ошкош узун сынду ла коо тумчукту, андый ок кыскачак чачак тагып койгон жапырак алтай бөрүктү. Экүлеси неден де тыг коркып, соокко меереп бараткан чылап, калтырап турдылар.

— Слер не улус болорыгар, мындый түнде кайда барып жатканыгар? — деп, Иван Иванович Долгополов орустап сураарда, Нина Сергеевна тургуза ла алтай тилге көчүрөт.

— Бис, Кичү-Жаламанның улузы — деп, иит бүдүмдүзи жүк арайдаң тыныш алынып, эмди ле бу алдында турган узун сынду кижжи оның оозын туй тажып ийеринен коркып турган чылап, чала жантигынаң кѳрүп турды. «Эмди не болгойыс не, өлүм деп немонинг колына киргенис бу эмтир» — деп сананып турганча, келин катап ла сурады:

— А кайда барып жатканыгар?

Олордун кажызы ла каруу жандырбай, «Ол бистинг јерди бийлегилеп јаткан актарданг сондогон танмалар болгой — деп, ичтинде каран-туйук санангылайт. — Эмди ле олордонг качып, кызылдарды бедреп баратканысты билгилеп нйзе, мында ла јап бергилеп койбой кайтсын...»

Үлүс ла ажангылап, токунагылай берген јуучылдар эмди ончозы бут бажында. Олор бу эки кижиге кандый да сакылталу ла суракту көргилейт.

Чындап та, бу караңгыда озор кайдаар барарга жүткиген улус? Олорды кем түйметкен, неге мендеген?

— Је бис сакып турус — деп, отрядтын комиссары ўнин бийиктеди, анча-мынча болгон кийининде, чала кыжыран айдарда, байагы эки кижжи чочыганына бир уула сертес эткилеп калды. — Мындый түнде слер неге мендеген улус, јартап беригер?

Олор жарындарын кандый да эпјок ло алангузу кызынгылап, бой-бойларына кјрүштилер. Онон чала эмеш јиит бјдүмдүзи «Не болзо, ол болзын» деп, бек сананган ошкош, улу тынып ийеле, алдында турган алтай келинге кыскарта айтты:

— Качып барадыс, тыныс алып...

— Кемнен, кайдаар? — деп, келин тургуза ла сонуркады.

— Бистин јерде кандый да маңыттар табылган. Олор бар-жогысты тоноп, не ле болгылап јат. Эр ле киндиктү кижии болзо, эрмек те сурабай өлтүргилеп, кыйнап јат.

— А олор эмди кайда?

— Бүгүн бистин јуртта конгылап јат.

Бу Шуру ла Кару деп эки карындаштын јартаганыла болзо, олор тунди кийдирип алала, Ондой јаар ашкылап бараткан улус. Ого једип, јуртындагы табару керегинде кызылдарга тил јетирерге амадаган. Је бу экүге бүдерге де, бүтпеске де болбос. Је андый да болзо, араайынан кайып көрбөстин аргазы јок. Олор не улус болгон?.. Јол-јоругы, амадузы кандый?.. Есаул Куранскийдин бандазы дейин дезе, олор туку качан Элбек-Кемде. Темир тайганы ажып, ойто бери бурылар аргазы да јок. Есаулдын баштаган бандазы туку август айда Қадынды кечип, Аркыт ичин ёрө барган сок јангыс јарлу јолло өдүп, эмди Кара-Туу деп јуртта штабтанып јатканын Долгополов јакшы билер.

Мынайда Иван Ивановичтин кызылгвардеецтеринин алдына сакубаган јанынан јаңы задача тура берди.

Иван Иванович Долгополов эмеш шүүнип турала, комиссарга айтты:

— Озо баштап бир үч-төрт кижини кайуга ийер керек. — Онон тыйрык сагалын темижкени аайынча сол колынын сабарларыла толгой тудуп, шүүлтезин јартады. — Барган улус, озо баштап отрядтын өдөтөн јолын јазап шингезин, онон аргалу болзо, Јаламан јуртка кирип, өштүлердин айалгазын, кайда не барын көрүп алзын...

— Менин шүүлтем слердийине келиже берди — деп, политрук айдарда, өскөлөри анан-мынан: «Јараар, јараар, нөкөр командир» — дешти.

Долгополов эки алтай кижии јаар база катап көрүп турала, кенетийин нени де эске алынып ийгендий, јуучылдар јаар түрген бурылып: «Бу улусты азыраар керек, нөкөрлөр» — деп, јымжак үнденди.

Эки карындаштын кичинеги, конжок тумчукту Кару, кенетийин комиссар келинге баштанып, эмеш токуналу эрмектенди:

— Слер Айры-Таштын јолыла өтпөй, ол туку бозорып турган бийик арттан ашкылапар — деп, карангуйда шоркырап агып јаткан суунын ол јанында, тегеринин айан эдепинин алдында, јүк ле бозорып јаткан кертек којогор јаар колын уулады.

Кару анан та нени де кенетийин көрүп ийген чилеп, ончолоры база анаар бурылдылар.

— Айры-Таштын алдыла не өтпөс? — деп, комиссар сурады.

— Анда жол кызык. Олор каруулчык тургузып койгон болзо, слерди өткүрбей, анда ла бирден божодып койор.

Мыны угуп, унчукпай, кангазын байагы ла бойынча сорып отурган Сарлай куучынга кирижилп, Иван Иванович Долгополов жаар баштанды:

— Олор чын айдып жат — Айры-Ташка жакшы мылтыкту жагыс та кижжи отуруп алза, бүдүн отрядты да кырып койор.

Командир ле политрук Сарлай жаар бурылдылар. А Сарлай дезе бойынын шүүлтезин онон ары улалтты:

— Жол кызык. Бир жаны жылым кайа. Ол өрө кижиден болгой, шүлүзин де чыгып болбос. А бир келтейинде Кадын...

Мыны угуп турала, Долгополов: «Кайуга кемдерди ийерис? — деп, комиссардан сурады. — Мен бодозом, бирүзи слер, өскөлө-ри бойлорынын күүн-табыла барзын.

— Уктым!—деп, политрук келин түс туруп айдала,—Мени-ле кожо кайуга кем барарга күүнзеп туру? — деп кызылгвардеецтерден сурады.

Кайуга барарга күүнзегендер көп болгон.

Сарлай база унчугуш жогынан бойынын күүнзегенин көргүзип, отурган жеринен өрө турды. Оны ээчиде байбак кызыл сагалду Иван Казанцев «Мен!» — деп айдала, политруктын жаны жаар база басты.

— Болор болбой, нөкөр командир?

Командир олордын алдына базып келип, жагы ла көргөн немедий ончолорын аяктайт.

— Слердин алдаарда турган жакылта жарт па, нөкөрлөр? — деп сурайла, кайучылардын белен болгонына бүдүп, — а бис база белен болорыс — деп, отрядтын адынан айтты.

Нина Сергеевнага баштаткан кайучылар жаан удабай ла карагуйдын ортозына жоголып калды.

Аттар тынаастап, бийик өксүүрди өрө тыпактангылайт. Кезикте тура түжүп, амырайын деген атты камчылап, оозын силке тартып, олор там ла өксөп чыгат. Анда-мында суйук агашту, казыр таштарлу меес жер. Жагыс ла мындый жердин сөгүскени шылыражып, кандый да жаан эмес таштар туйгактардын алдынан чарчалып, сан-төмөн тоолонгоны угулат. Сарлайдын жактак жеерен ады бир оос бышкырып ийерде, ол арбанып, силке тартып, эки будыла тапчыланат. Жакпак та болзо, жеерен ат Сарлайла кожо көп тайгалардын сындарын кериген, тоозы жок боочылар ашкан. Жайы-кыжы андап, же кандый жерде ол болбогон,

кандый օзօктօ конбоды деер. Эмди ады бышкырып ийерде, «Мен малдын тумчугын ла челдеп јибеген ошкош эдим» деп, Сарлай ичинде сананды. «Эр кижі тумчук јибейтен — андап јүрзе, ады бышкырап» — деп, јаан улус айдыжатын. Арка-туу-нын ортозыла барып јаткан ат бышкырып турза, анчынын алдына чындап та кандый ан туратан эди. Јер үстинде эликтен, аннан сергек неме бар эмес —мантай бербей...

Кайучылдар кайуны ары-бери керий јортуп, јаан эмес артка чыгып келеле, тура тўштилер. Бийиктен օзօк ичинде не ле табыш иле угула берер. Олор эмеш тындааланып турза, кайда да анда аттардын тунгак киштегени ле бышкырганы угулды. Јаламан јурт бу ла којогордын коятугына јапшынып калган туруп јат. Эмди нени эдерин чодыр кара келин санана берди. Олордын кажызынын ла кօксинде бойынын санаазы.

— Уксан да мени — деп, Сарлай комиссар келинди «сен» деп айтты. — Мен шўп кօрзօм...

— Не болды? — деп, Нина Сергеевнанын ўни ыраакта немедий јабыс угулды.

Кырдын сынында кўски салкын шылырайт. Эбире туйук, эзи... Јаңыс ла чыкту ла койу тумандардын јылышканы билдирет.

— Озо баштап бир кижі барар керек — деп, Сарлай шўлтезин чыгара айтты. — А օскօлօри эмеш кօнкօрօ тўжўп алала, тындааланып, сақып алар. Барган кижі мылтык албас, онон башка манјыттарга учураза, олор серене берер. — Онон чодыр кара келиннин шўлтезин сақыбай. — Мен барайын — деди. — Кандый-кандый керек боло берзе, мен ат бедреп јүрўм дейин. Кўпчегеннин кижизи мен дейин...

Унчугушпайт. Байла, санангылап, кажызы ла ичинде օскօ эп-сўме бедреп јат.

— Мен бодозом, Сарлайдын айтканы чын, јօпсигер керек — деп, байбак сагалду Иван Казанцевтин ўни кўркўреди. — Је јаңыс кижі эмес, эки кижі барар керек. Бирўзи анча-мынча кийининен чала тандактап... Экинчи кижі мылтыкту јойу барзын. Јеткер боло берзе, јаңыскан да болзо адыжар, а мындагы улус угуп ийеле, барып, отрядты мендедер.

Кеден чамчалу байбак кызыл сагалду Казанцевтин шўлтезин угала, политрук сурады:

— А баратан экинчи кижі кем?

— Мен де барар эдим — деп, кызыл сагал јօпсинди.

— Јок, эки кижі барза, серемјилў — деп, Сарлай унчукты. — Онын ўстине сен орус, сего качан да бўткўлебес.

Јерден ђлѡн ѓзѓп јиирге албаданган кара айгырды силке тартып, комиссар келин чала кату ѓниле эрмектенди:

— Мынайда эдер: эмди ле бир кижини ойто отрядка ийер. ђзѡктѡги аттардын табыжын уксам, олор ас улус эмес. А бир кижини, Сарлайдын айтканыла, кайуга ийер. Артканы ђзѡк тѡмѡн јабызабай, бу ла артта тыгдааланып, эбире кайып турзын.

Чодыр кара келин гвардеецтеринин бирѓзин отрядты менде-дерге ойто ийди.

— Кайуга Сарлай јангыскан барзын. Адыннын ѓйгенин чуп-чыйла, тудунып ал — деп, комиссар јакарды.

Арткандары бир канча ѡйдин бажында Сарлайдын кийини-нен ђзѡккѡ тѓжѓп, узак сакуган. Јаан ыраак эмес кобыда тужап койгон аттардын јерле тирсилдеде калыганы угулат, олор каа-јаа чыгырыжып ла шоокырыжып ийет. Онон кандый да «карс-карс» эткен табыш. Бу не болды? Байла, эки ат удурате-дире туруп алала, јалдарынан карсылдада чайнажып, бийтежин турган болор. Эбире јымжак ла соок, чыкту туман. Јер ле тенерини туй алып койгон.

— Алдында актарла кожо Монголияга качып јѓрген кижини биле-тура ийбес керек болгон — деп, комиссарла кожо келген јуучылдардын бирѓзи, Павлуша, кенетийин кими ректенди. Тегин де санаазынын бажына чыкпай турган политрук келиннин јѓрегин бу шѓѓлте эрей тартып ийди.

— Эмеш сакыйлы, айса болзо, ол эмди ойто келип јаткан — деп, ђзѡгинде чагылып, кызий берген алаңзышты алтай келин кѡмѡ базарга ченежет.

Је Сарлайдаг суру да јок. Ол кайда, эмдиге келбес кайткан? — Онын барганынан бери час ѡткѡн, экинчи час барын јат...

Бу ѡйдѡ Сарлай бандиттердин штабында турган.

Аспакту јурттын алтайлары Сарлайды јакшы билер. Ол санаалу да, эпчил де кижѡ. ђскѡ кѡслѡ оны тууразынан ла кѡрѡрдѡ, кандый да оодой, эпѡлбес-бѓгѓлбес неме ошкош. Онын узун эдектѓ терјек алтай тоны, чардын кату терезинен эткен кѡм ѡдѓги јажын да јаандадып, сѓр-сѓлтерин де уурладып, туш улустан чын Сарлайды јажырып тургандый. Сарлай бу ак-јарыктын алдына одус беш јыл јѓрѓп, ѡтко арчын салып, ада-энезинин јангдаган јангыла, бойы ажанардан озо, курсагынан кѡзип, озо ѡтты кѓндѓлеп ѓренген. Агунанын јылкы малын кабырып, тайгаташтын ортозында јѓргенде, малдан чыгым чыкпазын, алтайкудай оны корулазын деп, каран шымыранып, канча мѡшкѡ ак бѡслѡ кыйра буулабаган, канча катап минип јѓрген адынын ја-

лынан жула тартып, жажыл чаалдарга ла элбиреген кайындарга оны буулабаган деер.

Кабыруда жүрген жылкы теп ле тегин база киштебес. Кандый бее, кандый кулун, ненинг учун киштеген, Сарлай оны жазым жоктон билер. Бее кулдынан астыккан ба, кулун энезинен астыккан ба, айса кандый бир өскө табыш сескен бе, жылкычыга ончозы јарт. Жылкы да болзо, онын үнинде кандый да сүүнчи эмезе чочыду түней ле бар.

Ийт ненинг учун үрүп јат? Келип јаткан кижининг табыжын алган ба, айса алтайдын ан-кужынын јыдын сескенбе, — Сарлайдан оны кем де јажырып болбос. Ол ар-бүткенди шингдеп, онын кажы ла тындузынын кылык-јаны ажыра ончозын билип, ондоп жүрер болуп темигип калган.

Бу ла аркада јаткан чымалылардын содойышкан уйалары да ого көпти айдып берер. Каан-айас ла күнде чымалылар уйазынын үстинде кыймырашпай, тымый түшсе, бүгүн эниргери жазымы јогынан јанмыр јаар.

Куш эдет. Ол не этти не?... Нени сезип ийген болотон?

Кайда да аркада кускундар кыыктажат. Байла, быжу ла сектапкан. Та бөрү анда мал јара тартып койгон, та кандый бир казыр ан элик пе, сыгын ба туткан...

Мындый учуралда ол кыйалта јогынан адын ээртеп, ол кускундар айланышкан јерди кайып көрөргө атанатан.

Сарлайды тууразынан ла көрөрдө андый ла јөндүрөп калган неме ошкош. Је онын жүреги, онын аалга санаазы кандый да шүүлтени, кандый да санааны ого каран-туйук айдып, оны кандый да јолго јаантайын баштайт.

Туманду којогордын кырына чодыр кара чырайлу комиссар келинди, бойынын јеринде кожо өскөн Кызыл-Сагал деп чололу Иван Казанцевти ле база Павлуша деп солдатты јаны ла артырып койсло, өзөккө түжүп, Кадыннын јаказында турган Јаламан деп кичинек јурттын јанына јууктап ла жүрерде, кенетийин, «Тур, кем анда!»—деп, үн оны чочыдып ийген. Ол јуукта ла јагы бу туманду карангуйдын ортозында шуулап јаткан шуурмакту Кадыннын табыжын тындап, онын узунын ла јаанын, бастыра Алтайды чарыптап өткөн јолын сананып келеткен.

«Тур, кем анда!» — деген јакарулу үн онын буды-колын кура тартып ийгендий, күски јердин алдынан соок чык көдүрилип, онын јилинчиктерин өрө керип, куйка-бажына тургуза ла једе бергендий билдирди.

Сарлай та ондобогон, та бир кезек өйгө санаазын ычкынып ийген, колын да өрө көдүрбей, ол ло јеринде шык турды. Мыл-

тыктардын чооткыштарынын табыжы угулды. Сарлай мылтык тутпаган эмес — тургуза ла танып ийген.

Онын бир кезек ойгө иштебей, токтой түшкен санаазы кенетийин тынданып, изип чыкты.

«Байа мылтыкту келетен немени — деп корододы. Жууктадып алала, бу кыйгырыжып келеткен эки немени бого ло... Кырда турган улус та табышты угул ийер эди».

Эки көлөткө келеле, онын эки колын тургуза ла кайра күлип ийгендер.

Соколов деп коюйымга унаачы болуп жүрүп, Сарлай орус тилге эс-бос үренип те алган болзо, эки көлөткөгө алтайлап айткан:

— Мен Күпчегеннен. Ат бедреп жүрүм...

«Бас!» — дейле, олор оны ичкери айдаган.

Сарлай карануйда кайдаар базарын ондобой турала, күски тондок жерди көм өдүгиле күлүредип, бодоп ло ичкери алтаган. Онон ол жүзүн-башка санааларынын бажына чыгып бөлбөй барадала, кенетийин тура түжүп, эки көлөткөгө кайра көрүп, жастыра-мыстыра орустаган:

— Я кон ыскайт. Я Купчегенский алтай кижии...

«Бас» — дейле, бирүзи онын төжине мылтыгыла түртүргөн.

Сарлай, көм өдүктери туманнын ортозында ойто ло күлүрөп, ичкери базарга келишкен.

«Ойто ло мен чакпыда. Эмди менен нени сурагай не? Нени айдарым?.. Ат ла бедреп жүргем деер. Бүткей не?».

...Бу өйдө комиссар келин Сарлайдын келер-келбезине алаңзып, же андый да болзо, ого каран-туйук иженип, кырдын ары жагына Иван Ивановичке баштаткан отрядты сакып, арга жокто ары-бери баскындайт.

Агаштардын жайканышканы билдирет; өзөктө Кадын шуулайт. Оскө кандый да табыш жок. Соок.

...Сарлай бандиттердин штабы болгон жаан эмес турада. Оны жаңы ла эки солдат кийининен ийде салып, бу турага кийдирип келерде, ичерге көдүргөн стакандар сары погонду офицерлердин колдорунда ла эриндеринде кыймыгы жок тура калды. Колын кайра күлип койгон кижини көрүп ийеле, тал-табыш селт этти.

Солдаттын бирүзи ичкери эки-үч алтам эдип, төрдө отурган офицерге: «Слердин... слердин бийик благородие» ле деерде, онызы стаканын столго ойто тургузып, «Кызыл кыйын экелдин бе?»—деп удура сурады. Арткан офицерлер стакандарын ичпей, танкынын ыжына бүркөткөн столдын үстине ээчий-деечий база тургуустылар.

— Ат бедреп жүрүм дейт, — экелген солдат жартады. — Бого бүдетен бе, айса...

Ончолоры Сарлайдын будынан ала бажына чыгара, ойто бажынан будына жетире айкагылайт. Туранын ичинде изү. Орус калаштын, каарган балыктын жыды Сарлайдын түмчугын туй алып турды.

— Токтоп ло калыгар, нажылар! — деп, отургандардын ортозынан сол көзүн кара тагышкынла туй тагып койгон, коо сынду, капчык, сөөкиленг жактарлу офицер өрө туруп чыкты

Сарлай оны тургуза ла танып ийди.

— Акыраар ла, нажылар! — Оозынан таңкы ла аракы жаарзып, офицер Сарлайдын жанына чала кыйынынан басып келди. Ол бажын он ийинине канжаалай салып, сок жагыс көзиле Сарлайды айкайт. Онон жаан үнденип, каткырып, кайа көрди. — Бу, бу... ол бир кожойым Соколовтын ямшиги туру ине, уулдар!

— Кандый Соколовтын?

— Же ундып койдоор бо, бир менин жолой аткан чы...

— Калистрат Андреевич пе? — деп, төрдө отурган семис офицер жууктай басып келди.

— Эйе-эйе... Калистрат Андреевич. — Онон көзи таңкышкынду офицер катап ла каткырды: — Слер билереер бе — ол ус сабарын Сарлай жаар уулап, — бу турган неменин баазы жүк ле жес самоварга туруп жат. — Калистрат Андреевич Соколов деп кожойым оны, Сарлайды, Агуна байга бир куулы самовар береле, бойына кул эдип садып алганы керегинде куучындап, сыгар көзипен жаш акканча ла каткырды. — Жок, уулдар, чын айдадым, меге ол керегинде Калистрат Андреевич бойы айткан.

— Дикарьдын баазы онон өдөр бө! Ха-ха-ха...

Сарлай нени де айтпай, көнкөрө көрүп алган турды. Же нени айдар? Бу сыгар көстү көрмөстин танып ийгенин... Айла эмдиге бажы базылбаган, тирүү...

— Мени сен танып турун ба, ямщик? — деп, көзүн кечире кара тагышкынду офицер ойто ло Сарлайдын жанына жууктап келеле, өчөлгөндү сурады. — Ол тушта сен менен кача берген жогын ба, «нажы...» Бат тушташ та болзо, сан башка тушташ! Эмди менин колымнан божонып болбо-озын, «нажы».

— Господадар, айса болзо, ол биске ойто бурылган болор бо? — деп, эки жаагы телтейип, төрдөгү столдон туруп келген семис офицер серенди.

Сарлай база ла унчукпады.

— Калистрат Андреевичти бедреп жүрген болор бо? — деп өчөп, сыгар көстү офицер торт ло билинбей, ийик чилеп айла-

нып турды. — А сен билеринг бе, эмди кайда онын апарып јаткан алтын-мөңүни, ямщик?..

Сарлай тынчып калган изү туранын ичине терлеп, ол ло турган јеринен кыймык та этпеди. Онын ал-санаазы анда, кырда... Кырлак тумчукту келин ле Кызыл-Сагал, ол бир Павлуша деп солдат сакуп јат. «Не болор, канайдар? Олор келзе, мени быларга бойы багынган деп сананар. Алдында база акгарла кожо болгон дежер, эмди быжу анайып сананар. Түней ле бүтпес... Мен ойто слерге келдим, слерге бүдүп турум, кожо баратам деп ой өткүрзе кайткай не? Анайып айтса, а кандый ат бедреген дежер, түште не келбеген дежер. Јок, бир ле болгон — ат ла бедреп жүрген кижин болор. Бу сыңар көстү неме менин јеримди билер эмес. Мен та Күпчегеннин, та Аспақтунын».

— Је не унчукпай туруң? Айса, сеге аракы керек эмеш пе, а?

— Я кон ыскайт — деп, Сарлай орустады.

— А-а, «кон ыскайт» — дейле, сыңар көстү офицер оны нөкөрлөринин ортозы јаар ийде салган.

«Кон ыскайт» — деп, оны база бир офицер бирүзи јаар ийткен. Оноң «кон ыскайт, кон ыскайт» — дежи, ончолоры ла Сарлайды эбири туруп, торт ло тыны чыкканча ла ары-бери ийдиш, каткырыжып, кыйгырышкан.

Јаан некей тонду Сарлай терлегенине кара сууга түжүп, учы-учында торт ло жыгыла берген. Олор бойлоры да бу «ойынга», арий берген ошкош. Стакандарга кабак аракыдан шөлүреде ургулап, «кон ыскайт» — деп каткырыжала, ичкилеп, полдо јаткан кижини өрө тургузып, ойто ло ары-бери ийткилей берген.

Оноң ары не болгонын Сарлай билбес.

Сарлайдын кайра бурыларын сакуп, Баграшева кайыр сойоктын сыранай кырына чыгып, отрядтын табыжын канча ла катап тындаалапан. Оноң ойто суйук агашту кадалгак јикти гөмөн түжүп, Сарлайды да узак сакуган. Кандый да кыска сөй өтсө, сакулта јаантайын узак болуп јат. Туман ла күстин чыкту жыбары. Оскө кайда да тынар-тынду неме јоктый... Ол өзөктө Јаламан деген јурттан керек дезе ийттин де үргени угулбайт. Јаңыс ла кайда да анда одорлоп жүрген аттардын катап ла каа-јаа киштегени угулат.

Комиссар келин санаазынын бажына чыкпай, туткуланып, ары-бери баскындап турганча, Долгополовка баштаткан отряд једип келген.

— Сарлайдан суру бар ба, Нина Сергеевна?

— Эмдиге ле јок, нөкөр командир.

— Так... Так... Не деп бодоп турыгар?

— Бойым да кайкап жадым.

— А слер нени сананып тураар? — деп, Долгополов мында ок турган Иван Казанцевтен сурады.

— Эмдиге! жокто, байла, туттурган болор — деп, Казанцевтин үни бурулу немедий joboш угулды.

...Кыр ёрө чыгып арыгылап калган аттардын тынастаганы ла кычкыл тери билдирет. Сулуктары кылыражат. Буттарынын алдында орой күстин кадып калган такыр ёлөңи ле комургайлар шалыражат. Ыраак туулар бу орой күстин туманына тумаладып койгондый — эбире бир де табыш жок, ын-шын эдип калган...

— Та-ак — деп, командир катап ла уур тынып, чөйингир айтты. — Мен бир канча гвардеецтерди өзөктө, ол Айры-Таш деген кызыкта, артырып койгом. Керде-марда бандиттер оноң өдө конойын дезе, удурасоксын. А бис дезе эмди ле өзөккө түжүп, ологорго сакубаган жанынаң согулта эдерис. — Оноң үнин кендип, эбире турган кызылгвардеецтерге жакарды: — Мениң кийинимненг ичкери!

...Jaан удабаган. Анаң-мынаң мылтыктын табыжы угулып, эбире турган тууларга, бу жуугында кайага торгула берген. Бир кылайып от то күйбей турган кичинек алтай журт кенетийин көдүрилип, түймөп чыккан. Улустын, ийтердин тал-табыжы, шаңжаганы угулза да, је жалтырт эдип жаңыс ла туранын оды жарыган.

Оскө кандый от бого жарыйтан эди. Мында көзнөгинен кызас эдип от көрүнгедий тура бар эмес. Алтай чадырлардын ичинде от бар да болзо, ол кааза өткүрө көрүнөр эмес. Jaан от салып койгон айыл бар болзо, онын чедиргени ле жалбыжы каазанын жыртыгынаң эмезе айылдын түнүгинен кызас эдип көрүнөр эди ле.

Ол көзнөгинен от жалтырт эткен жаңыс тура акбандиттердин штабы.

Жок, жартын айтса, штаб та эмес, мында журтаган сок жаңыс балыкчы орустын туразы.

Мылтыктын табыжыла кожо оттор чөйилет. Кемнин де кыйгызы, кемнин де онтузы. Күч эдип жыгылганы.

— Аттарга, аттарга божотпогор! — деп кыйгы угулат. Байла, кызылгвардеецтердин бирүзи болгодый. — Бажын корый алыгар!

Аттардын тибирти... Журт улустын уйларынын, бозуларынын мөөрөжи.

Кажы ла аткан мылтыктын торгузы туулардын сынына тийип-тийбей, кайдаар да ырап, качып бараткандый билдирет.

Байагы от жалтырт эткен тураны өштүлөрдүн штабы деп се-

зеле, кызылгвардеецтер тургуза ла ууй тудуп ийген. Та ары жанынаң актар, та бери жанынаң кызылдар аткан — кенетийин эки көзнөк шыңкырт эткилеп калды. Оныла кожо от өчө берди.

— Багыныгар, бандиттер!

— Мынан тирүү барарым деп сананбагар!

Байагы аттар отогылап жүрген жерден мылтыктын табыжы угулат. Тондокто бир канча аттардын тибирти...

Кызылгвардеецтердин курчап алган туразынын ичинде оттын өчкөни жаан да удабаган. Онон бир ле көрүп турза, көзнөктөн кызыл жалбыш чөйилип, тура күйүп чыкты. Байла, столдын үстинде турган лампаны өчүргөн эмес, ол жерге келип түшкен болор...

Бу ла өйдө эжик ачылып, ыш ла жалбыштын ортозынаң бой-бойлорын арай ла жыга табарышпай, бирден-экиден улус чыга кондылар.

Мылтыктын табыжы анаң-мынаң камылдылана берди. Олордын торгузы тууларга жаңыланып турганы эмди чек билдирбейт. Тал-табыш, кыйгы, тибирт.

Тура там ла көнжиң күйет. Жалбыш караңуйда жаркындалып, ончозын эбиреде жарыдат. Кургак агаш быырайт. Кызыл чедиргендер саң өрө учкулап чыгала, соок ло чыкту кейге өчүп, ойто кубал болуп калбандап, жерге түжет.

— Аtpагар, аtpагар! Тирүүге аларга кичеенгер — деген командирдин таныш үни угулат.

Турадаң чыга ла коноло, бозогодон ары эки-үч те алтам этлей, жыгылгылап турган улусты көргөн бойынча, кезиктери кирер-барар жерин таппай, жалбышту турага жана чарчагылайт.

— Колынды көдүр! — деген кыйгыны уккан бойынча, мылтыктарын ычкынып, саң өрө учуп чыккан жалбышты тудуп аларга турган чылап, колдорун тенериге сунгулап, арга жокто, «Бери, бери!» — деген үн жаар баскылайт.

Адыштын, согуштын ортозында канча кире өй өткөнин кызылгвардеецтер сеспей де калган. Бир ле көрүп турза, жер жарып, түндеги туман серип калтыр.

Олжого алган акбандиттерди жаңыс жерге жууп, Иван Иванович бойынын отрядын жоктоп көрөт. Эбире ышла, тарыла жытат. Улустын бир кезиги база кызылгвардеецтердин жанында келген турдылар.

Олжого алган бандиттердин та кажызы офицер, та кажызы тегин солдат — баштап тарый Иван Ивановичке аңылаарга да күч болгон. Кезигинде погон жок, кезигинде өдүк те, кур да жок.

Штаб болгон турадаң туткан күлүктөр ышка ла кубалга көрөр аайы жок болуп калган турдылар. Кезиктери ич кийимдү.

Бир погоны үзүлеле, та кайда да түжүп калган семис, жайтак офицердин жанына Иван Иванович жууктай басып келеле, сурады:

— Слер кайда барып жаткан улус, господин поручик?

Ун де жок.

— Же куучындагар, бис сагып турус, господин поручик...

Онызы бажын өрө көдүрип, Долгополовтын чырайына удура көрүп болбой, та кемди де бедреп турган чылап, гвардеецтердин баштары ажыра ары-бери көрөт.

— Ол, байла, погонынын бирүзин жоксынып жат, нёкөр командир,— деп, гвардеецтердин бирүзи кокурлады.

Женү алган кийининде кокурлап та отурбай, бу жуучылла кожо ончолоры каткырышты.

— Слер мениле куучындашпас күүндү бе? — деп, Долгополов кату үнденип, «сыңар погонды» кезедет. — Оноң башка мен...

Кенетийин поручик бажыла Долгополовтын кийини жаар кепип, кунукчылду күлүмзиренди:

— Ол келип жат. Бот ол слерге ончозын жартап берер, ол көпти билер.

Командир де, жуучылдар да ончозы бир кижидий кайа көрдилер. Көрзө: эки жуучыл сыңар көзин кара бөслө кечире тангып алган бир офицерди айдап келетти. Олордың бирүзи Иван Казанцев эмтир.

— Нёкөр командир, а-а, ол качып барарга сананган — деп чоколдонып, сыңар көзи кара тангышкынду, узун сынду, каткак чырайлу капитан жаар бойынын байбак кызыл сагалду ээгиле Казанцев кекиди.

— Нёкөрбөрдиг жанына келип тураар, господин капитан — деп, комиссар келин жакарарда, жаңы келген офицер чочый берген чилеп, алтай үй кижини сыңар көзиле жаан кайкаганду көрди.

— Слер кемнинг отрядынын улузы? — деп, сыңар көстү офицерден Долгополов табылу үниле сурады. — Господин офицердин өбөкөзи кем?..

— Мен слерге нени де айтпазым! — деп, ол тиштери өткүре кыярап айдала, жерге түкүрип ийди.

— Андый болзо, мындый неме көрүп жүргөн бе? — деп айдала, кызыл отрядтын командири наганын кабуразынан чыгара тартып ийди.

Эбире тым боло берди.

— Адар болзон, ат! — деп, сыңар көстү капитан кителнин тэжинен ала койып, эки колыла жара тартарда, куулы топчылары үзүлеле, туш-башка чачыла берди. — Ат, ийт!

— Жок туру, господин, слер озо баштап мениң адыжымды көрүп алыгар — дейле, сыңар погонду офицерге наганын уулап, мажызын базып ийди.

Офицер тентирилип, тескери бир алтам эделе, оноң ойто ичкери алтап ла жүреле, колдоры эки башка жайылып, јерге күп ле келип түшти.

— Революцияның адынаң бис слерди, кан ичечидерди, мынайда кезедерис! А эмди айт, слер кайдаң? Кайда барып јатканаар? Је...

Сыңар көстү кенетийин мыжылдап, бастыра бойы селендеп, Долгополовтың алдына арай ла болзо көңкөрө жыгыла бергенди турды.

— Эмди ле, эмди ле, господин, — деп, капитанның тыркырууш үни тунгак ла үзүк угулды.

— Је, айт! Эмди эрмек айтпазан, бу ла јеринге адып саларым.

— Бис есаул Куранскийдин улузы...

— А мында не артып калганаар?

— Астыкканыс. Олор бисти сақыбай, паромло Қадынды кечкилей берген. Паромды ойто бери кем де кечирбей јат.

— А слер көп пө?

— Бежен кире кижин болгоныс.

Олор, чындап та, есаул Куранскийдин бандазынан сондоп калган бандиттер болгоны јарталган. Мында ыраак ла ээн туулардың ортозында турган журттарды тоноп, амыр јаткан јонды өлтүрип ле кыйнап, ойто Чуйды өрө баргылап јаткан эмтир. Олорло кожо байлар ла аргалу улус Совет јанга удур баштары база көдүргилеп чыккан.

Сыңар көстү капитанды Долгополов шылап турала, онын ады-јолын Хабаров Сергей Бенедиктович деп јартап алды. Ол ала тарый «ат, ат!» деп, төжин де ача тарткан болзо, эмди ойто, айса болзо, бойымның кызыл тынымды корып алар болорым деп, «куучынчы» боло берген.

— А слер турада болбогоноор бо, господин капитан? — деп, комиссар келин кенетийин куучынга киришти. — Мениң ле көзимче ол турадан кижин качып барбаган ошкош эди...

— А мен бир таныш ямшикле кожо чыккан болгом.

— Јажыт эмес болзо, айтсагар, ол не ямшик болгон? Слер кайдаар да атанарга сананганаар ба? — деп, Долгополовтың комиссары оноң ары сонуркайт.

Ак офицер унчукпай, сурак берген алтай келинге сыңар көзиле бир кезек өйгө көрүп турды. Бу җидө кызылгвардеецтер кандый да бир чадырдың јанында казан азып түймегилейт.

Олор аттарының ээрлерин албай ла, чеденге јергелей буула-

гылап, кажызынын ла алдына бир эмештен сула уруп берген эмтир. Жобогон аттардын тери сооп, ак кыруга туттуруп койгон турдылар.

— А ол ямщик эмди кайда? — деп, комиссар база ла сурады.

— Ол бо?.. Ол анда — деп, Хабаров сыңар көзиле Кадыннын жарады жаар көрди.

— А-а, слер, господин капитан, бойоордын ямшигеерди камрамдабай, адып койгоноор бо?! Ай-ай-ай...

— Жок, мен оны атпагам. Ол... ол менин ямшигим эмес — деп, Хабаров та ненин де учун мангаарып ла актанып турды.

— Айса кемнин ямшигиле кожо штабтаң чыкканаар?

— Бис отуларыста бистинг уулдар бир алтай кижиге тудала экелген...

Долгополов ло Баграшева тургуза ла бой-бойлорына удуратедире көрүшти. Мыны сыңар да көстү болзо, капитан база жастыра албады.

— А ол ямщик слерге канайда таныш?..

— Ол Калистрат Андреевич Соколов деп койойымнын ямшиги болгон — деп, капитан жартайла, озо баштап алдында тургач кызыл командирге ле оноң комиссар үй кижиге көрди. — Олор Монголияга качып барадарда жолуккам...

— Та-ак, та-ак. А эмди ол ямщик анда ба? — деп, Долгополов мендеди.

— Анда — деп, офицер ойто ло Кадыннын жарады жаар бажыла кекиди.

— Башта!

Кадыннын жарадынаң жаан ыраак жок бир тытка тагып койгон кижинин бажы салактап калган, кыймык та жок турганын Долгополов ло Баграшева ыраактаң ла көрүп ийдилер.

— Оны сен элтүргөн бе?! — деп, кенете тура түжүп, Баграшева кыйгырып ийди.

Офицер кайа көрөрдө, кырлак тумчукту, бийик эмес сынду келин колында наганын ого уулап алган турды.

— Нина Сергеевна, ол кыймыктанып ийди ошкош — деп, Долгополов бу ла өйдө айдарда, келин тап эдип, ичкери жүгүрди.

Баграшева жүгүргөнчө келеле, Сарлайдын бажын эки колыла өрө көдүрүп ийерде, ол көзин ачып ийеле, ойто жума салды.

— Нөкөр командир, ол тирү эмтир! — деп, комиссар сүйүнгенине бе, кайкаганына ба, кайа көрүп кыйгырды.

Сарлайдын бажынын мезинин кандый да бир клетказында эмезе жүрегинин түбинде ол ло эзирик офицерлердин «Кон ыскайт, кон ыскайт» — деген кыйгызы ла каткызы ойто ло угулып келди. Оны эмдиге ле ары-бери ийде салгылап тургандый.

Комиссар онын күлүзүн чечип, jerге салып, ары-бери жайкайт. Je кижинин санаазы ордына чек ле кирбейт. Жаан шыркалу дейин дезе, кан ла агып турган jer билдирбейт. Айса болзо, ол соокко меереп калган болор бо?

Онон уружып турганча, сагыжы табынча орнугып, үстинде энчейип калган комиссарды кайкап көрди.

— Орө тур, Сарлай — деп, комиссар ла командир оны өңдөйтип келерде, ол сыңар көстү офицерди көргөн лс бойынча, ойто санаазын ычкынып ийди.

«Кон ыскайт, кон ыскайт» — деген табыш, эзирик каткы, кыйгы кулагын катап ла тундуруп ийди.

Долгополовтын отряды одустан ажыра акбандиттерди олжого алган. Арткандары түндеги согушта кызылгвардеецтердин огынан jer жастанып жыгылган.

Сарлай ондонып келеле, керектин аайын билип, оныла не болгонын, канайып оны кыйнаганын Долгополовко ончозын куучындап берген.

— Мен ол сыңар көстү описердин колынан экинчи катап чупчылып чыктым, нөкөр командир, — деп, Сарлай эрмектенген. — Тан эдин жи, меге слер жөп беретен болзоор, оны бойымнын жаргыла жаргылаар эдим.

— Канайып? — деп, командир сонуркады.

Сарлай сананып, көңкөрө көрүп алган отурды.

— Je мен сеге андый жөпти берзем, оны сен канайдар эдин?..

— Мен бе? Жөпти берген тушта ла көргөй — деп, Сарлай эрмектенди. — Менин үйимди, бодоштырып отурзам, шак ла мындый неме өлтүргөн болор. — Сарлай уур үшкүрүп ийди. — Мен жанар деп качып мантадарымда, ол канча ла катап мени жастыра аткан эди. А-мен жаспас эдим!

«Бу олжолоткон бандиттерди эмди канайдар? — деп, Долгополов сананат. — Жуугындагы Совдепке апарып табыштырар дезе, база бир канча күн калас өдөр... А Куранскийдин кускундары анда контрреволюция көдүрүп жат... Бу ла мындый бандиттерди, бай-кулактын күчүктөрүн жууп алган ине... Акыр, быларды канайдар, айса мында ла оморды...»

— А Сарлай самовар керегинде сананат...

«Айдарда менин бастыра жүрүмнм жүк ле јес саламардын баазы болгон бо? Эх, Сарлай, Сарлай... Агуна байдын атту-чуулу эмдикчили де болзом, аткан огы јерге түшпес дейтен солоон до болзом, менин баам жүк ле орус којойымнын јес саламары турбай». — Сарлай бойынын бу шүүлтезин та менин де учун Баг-рашевага айдарда, «Бат байлар бисти канайып базынган, эмди билдин бе, Сарлай? — дейле, комиссар келин кандый да јангы

кайкал ачып ийген чилеп, бастыра күүнинен өдүни үниле каткырган. Онын мынайда каткырганын Сарлай көргөлөк болгон. Комиссар келиннин каткызы кандый да жараш, кандый да телкем немедий билдирди. Сырагай ла шыгырап турган жайгы каан-айас чанкыр тегери ошкош...

Кенетийин Сарлайдын көзине та ненин де учун бойынын үйи Жинжилейдин тегерик күрөң чырайы көрүнүп келди. Ол база мынайда өдүни каткыратан. Жинжилейди көрүп аларга Сарлай жылкыларын тайгада таштап ийеле, жайдын күндеринде Чанкыр деп өзөктүн кеен жалаңдарына түжүп келетен.

Чанкыр... Көрүп, көс жетпес ак жалаңдар. Жинжилейдин жүрүмünün көп лө сабазы анда өткөн. Ол он эки жаштан ала Агуна байдын койлорун анда кабырган. Эмди сананза, анда, ол төрөл Урсул ичинде, Чанкыр деп өзөктө, Жинжилейдин отурбаган таш та жок, онын жыланга ш будына кадабаган кулузын да жок ошкош. Же ол ло Чанкыр деп өзөктө Жинжилейдин жыланга ш будынан окшобогон чечек те жок болор. Кандый жараш, кандый жайым ла омок жүрүм болгон! Анда, ол Чанкыр деп өзөктө, Жинжилей көн-көрө жадып ичпеген суучак бар не? Ай ошкош тегерик күрөң чырайын кандый суулардан аяктап көрбөди деер...

Агунанын жылкы малы Чанкырдан чик жок ыраак Чийнелү деп тайгада жайлайтан. Сарлай Жинжилейге ле болуп, үүрлү жылкыны таштап ийеле, таскылдарды сындай желип, өзөктөрдү кечире чаап, ат үстүнөн балтыргандарды жула тартып келип жадатан эди. Ол тушта эбуре турган тайгалардын, чанкыр тегери бүркөнгөн ол кеен жердин ээзи Агуна деп сеспей де жүргөн. Тымкы жайгы тун ле онын тоозы жок жылдыстары Жинжилей ле Сарлайдын болгон. Булут кептү барбайышкан мөштөр лө онын эмил сайлу кузуктары Жинжилей ле онын деп бодолгон.

Жинжилей кезикте сырагай ла жашту күнде бүрлердин ортозында көрүп отурган кичинек кушкаштан жобош болотон. Ол учукпай, эки тизезине ээгин салып алган отуратан. Кезикте торг ло көкип мантаган тенек кураан ошкош. Телкемдерди сыгырада каткырып, узун кара шанкызы курлаазына ары-бери экчелип, таштан ташка секирип, Сарлайдан бодоп ло качып жүгүрөт...

Жинжилей эки будынын сабарларынын ортозына жүзүн ле башка өңдү чечектер де кыстап ал жүрзе, күүни. Чийненин кызыл күрөң жаан-жаан үрөндөрүн учукка тизеле, мойнына илип, жинжи тагынар. Же Сарлайдан өскө кижинин көзине ол кандый да жобош, кандый да кичинек ле өчөмик немедий боло беретен...

...Комиссар келин каткызын бадырып болбой, учында жылу күлдүмзиренип ийди:

— Айдарда, слерди Агуна жес самоварга толыган ба?

Је Сарлайдын санаазы бу јерде јок. Ол унчукпаган.

...Бир катап Сарлай база ла Чийнелү Ёзөктөн Чанкырга түжүп келген. Бүрүнкий энгирдин жылдызы койылып, бу Чанкыо деп ёзөктің ичинде турган сок јагыс чадыр айылды кайкажып тургандый мызылдашкан.

Сарлай бойынын көөркийин сууалгышта сакып алган. Јинјилейдин койлоры турлуга кабырудан келген. Ол суу алаачы кижиле болуп, айылынан эки көнөк алала, байа түште бери келер болгон.

Јылдыстар шоркырууш карасуунын түбинде төгүлип калган јадат. Сарлай ла Јинјилей озо баштап оморды көнөклө суза согуп аларга ченешкендер. Бу ла суза соксо — көнөги куру. Сууалгыш тымыганча сакып алала, көнөктөрдөги сууны омор ойто ло төгүп, катап ла ол мызылдажып јаткан јылдыстардын бир-бирүзин чын ла тудуп аларга турган чылап ченешкилейт. Јок, омор чын ла көнөктөрине тирү јылдыс тудуп аларга сананган. Айла тын каткыарга, табыштанарга база јарабас. Сууалгыш айылга јуук. Јинјилейдин ада-энези омордын табыжын угуп ийерден айабас.

Омор јылдысты чат ла тудуп болбой салала, көнөктөрине толтыра суу сузуп, јаратка јергелей тургускылап койоло, бойлоры тым отургылай берди. Кенетийин Сарлай Јинјилейдин кулагын изү тыныжыла јалбырадып, бу ээн аралда омордын куучынын кем де тыгдаалап турган чылап, араай шымыранган:

— Јинјилей, сен мениң үйим бол...

— А! — деп, онызы чочый түжүп, Сарлай јаар көргөн.

— Бисте сырагай ла сен ошкош тегерик јүстү кызычактар ла мен ошкош эмдикчил уулчактар болор... Јинјилей, сен мениң үйим бол...

Карасуучак шоркырап, аралды төмөн агат. Јинјилей Сарлайдаң көс албай, үн-табыш јок отурат.

— Јинјилей, је айтсан, Јинјилей! — Сарлайдын тыныжы, јаскы јылу эзин чилеп, эмди кыстын јүзине, эки көзине табарып, эт-јүрегин јымырадын ийди.

— А мениң јүзим тегерик пе? — деп, Јинјилей Сарлайдаң сурайла, оноң араай јараттын кырына энмектеп келеле, суучак јаар көрөт. — Чындап та, теп-тегерик туру не! — деп кайкап, кайа көрди.

Сарлай Јинјилейдин јанына база энмектеп келди.

— Мен чырайымды мындый эмес деп бодогом. Бу мениң көстөрим кандый кичинеке! — деп, Сарлай кайкады.

— А сениң көстөрин база тегерик, өзөгинде кандый да отту неме ошкош.

Суунын түбинде эки јиит кижинин јүстери айла, бу жылдыстарла кожо кайкалайт.

— Сенийи де отту — деп, Јинјилей шымыранды.

Кенетийин шөлүрт эткен јерде, Сарлайдын јүзи айланыжып јаткан сууга мач эдип согулды.

— Бу сен канайып туруң?! — деп, Јинјилей та коркыганына, та кайкаганына, тура јүгүрди.

— Јинјилей, мен туттурбай турган жылдыстардын бирүзин оозымла тудуп аларга санангам — деп, Сарлай каткырат. — Көрзөң, оозымда жылдыс јогыла ба? — деп, ол оозын ачат.

Јинјилей бого коркушту каткырган. Оноң јаратта отурган Сарлайдын оозын үстинен төмөн карап көрөлө, «Анда не де јок» — деген...

Суу база ла шөлүрт эткен, ол катап ла Сарлай. Јинјилей каткырып, онын јанына төрт тамандап келди. Кара суучак шөлүрт эдип, база ла чайбала берди: Јинјилей «жылдыс» тудуп турган эмтир. Оноң озор өрө тургулап келди.

— Је јан, Јинјилей...

— А бис бириксеес, кайда јадарыс? — деп, узун кара чачын төмөн јалтырууш тамчылар тоолонуп, Јинјилей оноң сурады. — Бисте кожо јадар айыл да јок, уй-мал да јок.

Сарлай санана берген. Чындап та, озор биргип алза, кайда јадар? Мал-ашты озорго кем берер?..

— Мен Агунанын эн јакшы малчызы — деп, Сарлай эрмектенди. — Ол биске болужар.

Јинјилей байагы јаратта тургузып койгон эки көнөгинин јанына базып келди.

— Көрзөң, Сарлай, келип көрзөң! — деп, кыс сүүнчилү кыйгырды. — Байагы бистин тудуп болбой турган жылдыстарыс көнөктөристин түбинде јаткылары!

Сарлай базып келзе, көнөктөрдин түптеринде чындап та јаан ла јаркынду жылдыстар мызылдажат.

Јинјилей чын ла эки көнөккө толтыра жылдыс апарып јаткандый, айылы јаар чебер баскан. А Сарлайдын адынын туйгактарынын табыжы кайда да анда тибиреп калган...

Эмди Јинјилей бу јерди катап качан да көрбөс. Чаңкыр деп өзөктин ичиле ойто качан да баспас. Сарлайдын јаныс уулы Байзын чыдап келзе, ада-энези баскан алтайыла, байла, базып, озордын өтпөгөн јолдорын өдөр.

Төртинчи бажалык

Түндеги адышка ла тал-табышка айландыра турган туулар база сүрекеј коркыйла, түниле ач-амыры азып, уйкулары јетпе-

ген чилеп, таңла кожо келген тымыкка токунап ла улу тынгылап, эмди үргүлей бергенднй турдылар.

«Кадын деп суу база жаан ла суу — деп, онын үстиле кайкалагылап бараткан козыр шуурмактарды ла онын онтудый уур табыжын тындап, Долгополов ичинде сананды.— Ол Туулу Алтайды эбирип, ончо өзөктөрдн ле журттарды көрөргө тургандый. Менин Черемховамнын жанында база ла бу ок Кадын жайканып, күүлөп жат. Мында база».

Онон Иван Иванович турган јеринен айлана согуп, сопокторыла тоңдок јерди күлүредип, алтай чадырлардын бирүзи јаар басты. Мында онын штабы. Ол кирип келерде, кызарып јаткан отты айландыра отурган командирлер, кайынын келиндеген алтай келиндер чилеп, бир кижидий өрө тургулап чыкты. Командир ологго нени де айтпай, иргеде јаткан ээрин алып, оттын куйына салала, такталанып, отура берди. Онын бажында жүзүн-башка санаалар айланыжат: сыңар кестү офицерден байа эртен тура Сарлайдын өч аларга сураганын, бойынын жүрүмиле колбулу жүзүн-башка учуралдар ла жуучыл нөкөрлөри керегинде санаалар элеетелет.

«А мен... Мен бойымнын өчимди өштүүмнен алгам ба?» — деп, ол бойынан бойы жажытту сурады. Бу ла өйдө Улалудан ыраак јокто чакпынду кеен Кадыннын ла койу карагайлардын үргүлји шуултын ла онтузын тындаган Черемхово деп журты, бойынын жүрүмннде өткөн бастыра јол-јоругы онын алдына катап ла јуралып, јүрегин чымылдадып ийди.

«А Петр Красильников эмди менин ордымда болзо, канайт-кай эди? — деген санаа кайдаг да једе конуп келди.— Мен олјого кирген акбандиттердин бирүзин де тирүге артырбагам. Чын ла ологорды мындый айалгада Петр олјого алган болзо, је канайдар? Бу туйук туулардын ортозында, жуугында бир де черү, бир де штаб, Совдеп јок јерде ол нени эдер, а? А сенин алдында командованиенин кату јакарузы. Јүзүн-јүүр аскын-тоскындарды, байкулактарды ла революциянын учурын ондобой турган бир кезек јокту-јойу да улусты бириктирип алала, Советтерге удурлажып турган Куранскийдин бандазын оодо сокпойынча, кайра бурылбас... Мындый айалгада Петр Красильников, байла, мен чилеп ок эдер болор. Өткөн жылдарда ол Петро Красильниковло кожо адалары учун өч аларга колчаковецтердин кийининен истешкенин эске алынды.

...Бир катап эгирде, база ла изү жуу-согуштын кийининде, Красильниковтын отряды ажанып божойло, таңкылагылап, байа түште болгон керектерди куучындашкылап отургылаарда, турага бир кызылгвардеец кийдире жүгүрип келген:

— Каруулчыктар бир кыс тудуп алган.

— Јараш па? — деп, кемизи де кокурлады.

— Петр Парамонович, ол слерди сурап јат — деп, кокурды керекке албай, кызылгвардеец мендеп айтты:

— Но!.. А ол мени кайдан билер? — деп, отрядтын командирі кайкаган.

— Та, Петр Парамонович, өскө нени де айтпаган. Јаңыс ла ыйлап јат.

— Ыйлап јат?! А ненин учун? — деп, Красильников өрө туруп чыкты. Айса болзо, бистинг уулдар кысты ачындырып нйген болор бо?..

— Тутпас јериненг тудуп нйди не? — деп, байагы ла бир кокурчы үн катап угулды.

— Петро керек дийт... Парамоныч керек дийт — деп, гвардеец командирдин сурагын да, кокурды да керекке албай, катап јартайт.

— Је андый болзо, бери экел.

— Уктым! — дейле, кызылгвардеец бура согуп, жүре берди.

Анча-мынча ой өтпөгөн. Байагы кызылгвардеец турага бир кысла кожо келдилер.

— Валя! — деп, Красильников кысты көргөн лө бойынча, өрө туруп, удураскан. — Не болгон? Сен бери кайдан, канайып келдин? Көбркий?

— Петро! — ло деген бойынча, кыс командирдин мойнынан эки колыла кучактай алып, онын төжине жүзиле јапшынып, ыйлай берди.

Командирге таныш кижи болгонын сескилеп, партизандар каткы-кокурын тургуза ла токтоткылап, тышкары чыктылар.

Олорло кожо турада јаңыс Иван Долгополов артып калган.

— Валя, Валечка, је болор — деп, эмдиге ле ыйын токтотпой турган кыстын үлүш чачтарын сыймап, Петр Красильников нени де ондобой омок каткырат.

Валя Коробова — Петрдын сыргалжызы, эскөзін өчүрүп болбой, ыйдын ортозында айтты:

— Мен слерге карыкчалду табыш экелдим.

Петр Красильников күлүмјизин тургуза ла токтодып, Валяга чочыдулу көстөриле көрөт.

— Не болгон, а Валя? — деп, Иван Долгополов бу ойдо база токтоныгып болбой сурады.

— Өлтүргилеп койгондор, өлтүргилеп койгондор! — дейле, Валя ойто ло көстинг јажын көл төгө берди.

— Кемди, кемди өлтүрген?! — деп, Петр ле Иван јарыш эдип сурадылар.

— Мылтыктын сүмезиле өлтүргөндөр! Олор улус эмес, бу Алтайда сырантай ла казыр да деген аңнан ары.

— Же кемди, кемди олор өлтүргөн?!

— Слер экүнің адаларыгарды, Петро... Ваня...

...Оноң бери удабаган. Јүк ле үчинчи жыл барып јат. Кадын ичинде турган көп јурттарга Колчактын кан ичечилери табару эди, эмеш ле кыйыш сөс айткан кижиге серенип, кыйнап турган.

База ла мындый орой күс. Агаштын бүри туку ла качан как-тала, тужуп калган. Же карагайдын бүри оңор эмес, Черемхово јурттын үстинде оошкы ла бойы шуулажып турган. Јер бир мукурга да јетире тонголок. Андый да болзо, түңей ле соок. Шак мындый күски күндердин бирүзинде, күн кырдан ажып, бүрүнкий койыла берген киреде, кенетийин Черемхово јуртка Колчактын бандазы кирген. Канча күнге курсак јибеген ач бз-рүлер чилеп, солдаттар кажы ла турага кирип, крестьяндардын такааларын блаап, чочколорын чыныртып, таң атканча не ле болгон.

Эртен тура сары танда Петрдын адазы Красильников Парамон Алексеевичтин туразынын эжиги јызырай берген.

— Петрон кайда, карган үкү! — деп, кандый да бир текст фельдфебель кизиреген.

— Ол меге докладовать этпеген...

— Айт, сен билерин! Айтпас болзон, каруузына бойың тура-рың! — деп, келген фельдфебель тестендеген.

— Кудай ла де! Не болгон? — деп, Петрдын энези Матрена Михайловна келген казыр кижидең удур сураган.

— А-а, сен база билбеечи болуп! Сен оның кайдаазын менен артык билер болбойың, айт?!

— Бис карган улус, көрбөй туруң ба?

— Билбес болзон, удабас билернң!

Фельдфебель карган Парамон Алексеевичтин јиткезинен ту-дала, эжиктең ийде салган.

Күски јер ак кыруга алдырып койгон, соок. Оның үстине јаан сууның тыныжы, эртен тураның өдүни јыбары.

— Кийим де кийгелек кижини канайып — деп, Парамон Алексеевичтин үйи кийининен тап эдерде, текст фельдфебель эмеен-ге оос то ачарга бербеген. — Кийим јогынан да изү болор! Сен база чык, амтык саңыскан!

Фирс Иванович Толстошеевтин јаан туразынын јаны јаар солдаттар серемјилү улусты айдап, јууп турган эмитир. Кезикте-ри: «Бу не болгон!» — деп кайкажып, бойлоры да келгилеп јатты.

Соокко калтырап ла сиркиреп турган Парамон Алексеевич-

тин коштойына Иван Федорович Долгополовты ла онын үйи Степанида Прокопьевнаны экелип тургускандар.

Шак бу өйдө Толстосеевтердин крестовый туразынаң каткы, кандый да табыш угулып, улустар чыкты.

Жуулган улуста табыш та жок. Жаңыс ла Кадынның толкулары уур онтойт. Ийттердин шанкылдууш үндери бийик карагайлардын бажыла учуп, ыраактагы жылым кайаларга тондолот: «Ап-ап, ап-ап»...

Толстосеевтин туразынаң чыккан офицерлердин бажында келип јаткан быјыраш папахалу јоон ло кызыл полковникке удур јүгүрип, фельдфебель нени де шымыранып, улустын ортозында турган Парамон Алексеевич ле Иван Федорович јаар кылчас эдип көрди.

Полковник омордын алдына келип, уур буттарыла ары-бери базарда, јер табышту тондолот.

— Айдарда, слер экү уулдараардын кайда барганын, нени кылынып турганын билбезеер бе? — деп, ол өчөлгөндү сурайт. — А бот Фирс Иванович билер — дейле, Толстосеев јаар кайа көрди.

— Билер болзо, айдып не бербей турган.

— Көрзән кандый, удурлажып јат! — деп, полковник чын ла кайкай берген кижн чилеп, жуулган улус јаар көрөт. Оноң ойто Красильников ло Долгополов јаар бурылып, јаан папахалу бажын он јанына канјаалай салып, ологго јууктап келеле, шыйкынады:

— А ол экү мында, бу Черемховодо, нени эткенин база билбезеер бе? Олор бу јурттын улузын агару кудайга удур тургузарга ченешкен. Јок, андый неме болбос эмей!

Оноң ол эбире жуулган улуска јалакай күлүмзиренип, эки колын белине јүктенип, ойто ло баскындайт. Кенете токтой түжүп, түзединип, черүниң алдына јаан учурлу куучын айдарга турган кижн чилеп, эрмегин баштады:

— Бистин орус албатынын үстинде бүдер чагынаң бери ырыстың јылдызы күйүп јат. Онын да учун бис Советтерди, большевиктерди јоголтып, јанды ойто колго алып јадыс! Кудайдын болужыла јайым слерге ойто бурылып јат, крестьяндар!

Жуулгандарда үн де жок. Полковник дезе колдорын ойто ло кайра јүктенип, эки карган өбөгөнниң јанына јууктай басты.

— Парамон Алексеевич, бис экүниң үстисте агару Христос. Слердин уулар Петро эм үстине тенек, санаа-укаа ого киргелек, јастыра керек эдип турганын бойоор до ондозоор.

Парамон Алексеевич онын үнин та уккан, та укпаган — нени де карууна айтпады.

Кенетийин полковник чугулду айлана согуп, фельдфебельге жакару берди:

— Чыбыктагар!

Фельдфебель уккурын көргүзип, сирес эдип тура түшти:

— Эмди ле, слердин бийик благородие!

Солдаттар Парамон Алексеевичти улустын ортозынаң чыгара тарткылап, жылаңаштайла, соок jerге көңкөрө салып, эки колын ла эки будын күлий таңгылап ийдилер.

— Канчаны беретен? — деп, семис фельдфебель полковниктен сурады.

Онызы jerде сиркиреп јаткан кижинин јанына табылу базып келеле, «Айса болзо, Парамон Алексеевич, уулын кайда, айдып берерин? — деп, катап сурады.

Карган өбөгөндө үн де јок. Жуулган улустын ортозында кем де мыжылдайт. Күкүрт болор алдындагыдый тынгыску тымыкта Матрена Михайловнанын мыжылдаганын бойынын јеринин улузы сезип, ончолоры ол јаар көрди.

— Чыбыктагар!

Мылтыктын илјирмедий сүмези арык крестьяннын арказына «шыйт» эдип тийерде, та не боло берди болбогой, Матрена Михайловна алгырып ийеле, улустын ортозынаң чыгара жүгүрип, полковниктин јалтырап турган сопокторын кабыра кучактанып, эрмек айдынып болбой, тыныжы буулып, сөс јоктон јайнай берди. А Парамон Алексеевичтин сыртына јаңы ла чыбык тийген јерлер булуттар ортозынаң јалкын јарыла бергендий чийүлене берген јатты. Оны база ла катап согорго талайып келген солдатты полковник токтодып, Матрена Михайловнадаң сурады:

— Андый болзо, айт: уулын кайда?!

Карган эмеген бастыра бойы селендеп, көп чырышту ла шыралу жүзин өрө көдүрип, јыкпыктары кызарып калган көстөриле алдынаң өрө полковникке јайналганду көрүп, «Ваше» ле деп эрмектенерде, Парамон Алексеевичтин үни оны үзе согуп ийди:

— Матрена!

Эмеген унчукпай барды. Мыны көрүп тургандар да унчугушпайт. Је ал-камык бандиттерге курчадып койгон улус унчугып та нени айдар. Матрена Михайловнанын эки тизези тыркырап, полковниктин буттарынын јанынаң өрө турала, ойто улустын ортозы јаар бир де алтам эткелекте күски эртен туранын ару кейинде каргышту јакылта катап ла јаңыланды:

— Чыбыкта!

Онон мылтыктын сүмези «шыйт ла шыйт», «сыйт ла сыйт»...

Парамон Алексеевич озо баштап онтоп, отко јаңы ла чачыч ийген кату учук чылап, тыйрындап турала, тын-тырс јок јада

берген. Онон ары карган крестьян нени де ондобой, нени де укпай барган. Онын алдында та бу төрөл јери онтоп турган, та ол бойы онтоп јаткан — билбес...

— Эмди экинчизин бери экелеер! — деп, каныга берген полковник јакылта берерде, байагы ла фельдфебель Иван Федорович Долгополовты улустын ортозына чыгара тарткан.

...Революционный штабтың јобин бүдүрп, Петр Красильников бойынын партизандарыла кожо Шебалиннинг эки јанындагы кырларда колчаковецтерле сүрүжип турган ой. Ол алдынаң бойы партизанский отряд алып, Кадын ичининг ле Шебалиннинг өзөк-јиктеринде калјуурган акбандиттердин уйазын тоскурып, бойынын јалтанбазын ла революционный керекке чындык болгонын көп катап көргүскен.

...Ол тушта Валя Коробованын кунукчылду јетирүзин угуп, тын кородогон до болзо, је Петр Красильников ло Иван Долгополов бойынын Черемхово деп јурты јаар тургуза ла баргылаң болбогон. Ненинг учун дезе, Черемхово јаар өдөтөн јолды акбандиттер туй алгылап койгон. Көп улус көрүнбей өдүп те болбос. Онын үстине революционный штабтың берген јакарузын бүдүрбей, бойынын участогын артырып койоло, Красильниковтың кайдаар да барар учуры јок болгон.

Эмди үчинчи жыл өтти...

Петр ле Иван — жаңыс јердинг уулдары, эки кызыл командир, Совет јан ла бойлорынын адалары учун өч алып, бандиттердин штабтарын көп катап өртөгөн, бойлорын да олого алып, революционный трибуналдың јаргызыла јаргылаган.

Олордың адаларын ла Черемхово јурттың крестьяндарын полковник Хмелевский келип, кыйнаганын билгилеп алала, Красильников ло Долгополов ол јеткердинг бойын колго аларга туку Чаргы-Оозы, Бело-Ануй, Јалаңай-Бажы, Тобурак деген јерлердинг канча боочыларын ашкан, канча јалаңдарын өткөн; ол јерлердинг төңдөри, таштары ла агаштары ажыра јажынып, Хмелевскийдинг бойын да акту колыла тудуп өлтүрбезе, је Колчактың јутпаларынын кызыл канын албатынын јайымы ла ырызы учун карама јогынаң төккөн, бойлорынын да кызыл канын ла ачу терин чындык учун төккөн.

Чыннаң өскө кандый да чын јок. Кан учун — кан, өлүм учун — өлүм! — деп тегинду айдылган эмес.

Онын да учун, байла, Черемхово јурттың крестьяндарынын кемизи де ол ло канду эртен тураның карануй түнинде Фирс Толстошеевтинг крестовый туразын, чеден-кажаандарын өртөп койгон эмес пе?..

Јуу јаантайын ак ла каранын ортозында өдүп, јаантайын

чын ла төгүнниң күчин ченеп јат. Онын да учун јуунын јолдоры канла, ок-тарынын јыдыла, ыжыла јытанып, коксыыр. Петр Красильников јалтанбас командир болгон. Андый улус јер үстине јангыс катап келип јат. Је барган кийининде, кижиниң јүрегиниң түбине кандый да јаркынду ла мәнкүлик от чылап, јажына артып калар. Олор, акбандиттер, олјого алган улуска килеп турган эмес. Анчадала кызыл командирлер ле коммунисттер колго кирген кийининде, олор маказы канганча ла кинчектеп, јүзүн ле башка јескинчилү эп-арга таап өлтүретен эмей...

Красильников ло онын кожо јүрген јуучылдарын канайып өлтүргени керегинде медицинский акт эмди де Долгополовтын керектү бичиктериниң ортозында јадыры.

Кызыл командир Петр Парамонович Красильников ло онын эки нөкөри Пронин Иван ла Шаталов Николайдын сөөктөрин медицинский комиссия шиндеп көрөлө, ол өйлөрдө мындыј протокол тургускан:

«Нөк. Красильниковтын көксин өткүре ок барган шырка, јүзи ле кабыргаларынын эки јаны көк шелкек болуп тижип калган. Красильниковты алдында билер, көрүп те јүрген кижиге эмди бачым таныырга күч. Онын төжи ле ичи күйүк. Колдорынын сабарларын бычакла томыра чапкылап койгон.

Шыркалу командирди олјого алып, акбандиттер сүрекей кыйнап өлтүрген.

Пронин Иваннын эки көзин кандый да курч немеле ушта сайып койгон. Мойынында үлдүле чапкан шырка бар.

Шаталов Николайдын эки будынын чоғ эттерин томыра-томыра кескилеп, төжин өткүре јыдала кадап салган.

Медицинский комиссия кызыл јуучылдардын ла олордын командириниң сөөктөрин шиндеп көрөлө, мындыј шүүлтеге келген: Нск. Красильниковты ла онын эки нөкөрин акбандиттер кызыдып койгон темирле каарып, бычактап ла јыдала сайып, сүрекей кыйнап өлтүргендер...

24 ноябрь, 1919 јыл».

...Кандый эрлер, темирдий кандый бек улус болгон!

А Валя... Валя Коробова Петродон барлу болгон. Бу јуу-чак эмес болзо, олор кандый ырысту, кандый јараш ла чындык биле болбос эди!

Эмди Валя ол ло карагайлардын ортозында турган Черемхово деп јуртта. Петрдын ордына ак-јарыктын үстине база бир Петр деп уул чыккан. Онын, кичинек Петр Красильниковтын, салымы кандый болгой не? Адазын качан да көрбөгөн кичинек кижин ак-јарыктын үстинде өзүп ле јат. Је онын келер өйи Петро ло мениң јүрүмистен, байла, чик јок башка болбой кайтсын. Ол

бистинг, советский өйдө сзэр! Бистинг төзөгөн, бистинг көрөргө амадаган жүрүмди ле өйди көрөр.

Валя... Мен өткөн жайгыда ого жолугарымда, жаңгыс ла айткан сөзи: «Петро»...

«Петро айткан, Петро жакыган, Петро амадаган» — ах, Валя, Валя... Чын, Петро Красильников көп жакшыны көрсөргө лө эдерге амадаган. Ол төрөл журтынын крестьяндарына жер, ырыс, сүүнчи берерге тартышкан. Андый жалкын ошкош эрди Черемхово журт качан да ундыбас!..»

Долгополов нөкөри, оныла кожо жуулашкан өйлөри керегинде армакчыдый узун санаага алдырып отуларда, эжикти табышту ачып, айылга политрук келин кирип келди. Командир коксыйла, ышталып жаткан оттын жанында ээрини такталанып, терен санаага бастырып койгон отурды.

Нина Сергеевна командирдинг бүгүнгү уур санааларын кандый да сезүле акту жүрегинен ондоп, ого чаптык этпей, айылдан ойто чыкты.

Бежинчи бажалык

Алтайдың кырларына кыш эрте түжүп жат. Ноябрь ай талортозынаң ла өткөн кийининде кыштын једип келгени ле ол. Онын да учун алтай улус айдыжатан болор: «Күски күн күндеп-күндеп, күп эдер»...

Кече ле сзөк ичи каранты болгон, а бүгүн кар күп ле түжүп калган.

Темир-Туунын боочызын өрө ууланып јортордо, жуучылдардың да чырай-бүдүми омок, аттардың да кол-буттары јенгил болгон. Је ала-тарый андый болбой база. Айла үстине жуучылдар јенү алып ийген болзып, аттар коно амырап, тойо өлөң лө сула јип конгон болзын. Алтай албаты теген айтпаган ине: «Ала-тарый өкпө дө тату» — деп...

Темир-Туунын учар јиктериненг кайа-ташты өрүмдеп ле өткүштеп чыгала, бу капчалды тсмон ирбис чилеп чурап түшкен суунын тош алдыла коркурап аккан табыжы ла кожомдый жараш угулган. Кезик жуучылдар кандый бир јаан эмес тепсенге чыга јортуп келеле, солуктап турган адынын оозын токтодо тартып, бой-бойлорын јүктенгилеп алала, кайдаар да, көс јетпес тала јаар, көчкилеп бараткандый карлу сындарды узак ајыктагылап, «Кандый жараш туулар!» — деп, кайкашкылап, чур-чуманак баргылап жаткан.

— Вая, көрзөң, ол туку бир каяаның саң башказын. Сырагай ла отурган кижн ошкош.

— Эй, уулдар, бу ненинг изи! Ирбис деген жеткереер желе бер-
ди эмеш пе?

— Э-э-эй! Камчы сынду кан-алтайым! — деп, бир тепсенге чы-
гара жортуп келеле, комиссар келин де жуучылдарла кожо көкип,
эбаре тууларды томурта кыйгырып келеткен эмес беде.

А бүгүн... Бүгүн керектин айалгазы кенете чек кубулган.
Байа ла эртен тура болгон жеткер жуучылдардын да, командир-
лердин де бийик күүн-санаазын, көнжип жаткан отты жаңмыр
өчүргөн чилеп, көмө базап ийген. Эмди каткы да жок, кокур да
жок. Алдында жаткан жол там ла кадалгак, бир кезик жерлерден
жаңыс ла таң ат жүк арайдан өдср аргалу кызымдар туштап тур-
ды. Жайы-кыжы жалтырап жадар мөңкүлөр, ажужы билдирбес тай-
галар. Оның үстине бүгүн кенете бир жеткер боло берген. Эмди
Темир-Туунун бу кадалгак капчалын өрө карды-күртти ырдыр-
тып, кезик мүлчи жерлерден ады бойыла каттай арай ла болзо
каскакты төмөн уча бергилебей баргылап жаткан улустун кажы-
зынын ла санаазынан ол учурал чыкпай турганы жарт.

...Кенетийин кыйгы эмес кыйгы ла боло берген. Бу не боло
берди деп көрүп турар болзо, бир жуучыл көчкөлө кожо кайыр
каскакты төмөн уча берген.

— Бойынан бойы ла кардын алдына кара бажын сугуп бе-
ретен кижин бар турбай — деп, Сарлай арбанган. — Же оны кайт-
кан неме деер. Жаш бала болзо кайдат, же ле деген кижин. Колы-
нын сыртыла немени не эдер, же не эдер?! Бир жаан тайга ажып
барадала, сырагай ойноп бараткан неме чилеп...

Ол жуучылдын ээринин канжаалары чечилеле, эки чаназы
кардын үстиле өзөк алдыра шунуп барадарда, жаба једип, тудуп
аларга кийининен жүгүргөн. Кардын үстиле кайкалап бараткан
ай-канатту куштаң түргөн чаналарды кайдан тудуп алатан эди.
Оноң бойы бүдүриделе, күртке көңкөрө күп ле келип түжерде,
уур ла неме тийерин сакып жаткан күрт кыймыктанып, јолой кан-
ча карды, ташты, кижини каттай алганча, эки чананын кийини-
нен өзөкти төмөн күзүрөп калган. Јөлөп койгон стене ошкош јы-
лым каскактын күнүрөп калган ай-карануй түбине барып түшкен
кижиден не артсын, — талкандала бербей. Өзөк төмөн јойу да,
атту да түжер аргазын таппай, нөкөрлөри кыйгырышкан — ак-
жарыктын үстиле томурлып барган жаңылгадан өскө табыш та
жок. Онон бир канча өйгө карды тактап, айланыжып турала, ар-
га јокто канайдар, ар-бүткенде тил бар эмес, оноң нени сурап
угар — командир јорукты көндүктирер деп жакару берген.

Отрядта табыш та јок. Карлу көчкөлө кожо көмүлүп калган
солдат учун, эбаре тайгалар, агаштар оның нөкөрлөриле кожо
кунуга түшкендий, кандый да аалга ла тым боло берген.

Бу жеткердин кийининде арткан жуучылдар ичкери алтам да эдеринен, жорторынан да коркып жат. Шак ол карыкчылду ойдо, ол бир кулагын жара сайдырганы керегинде каткымчылу учурал айдаачы Павлик деп солдат ончозынан озо тымыкты бузуп, Долгополовко мынайда айтпазын ба:

— Нё-кё-кёр... Ком...командир!

— Же не болды?

Павлик торт ло тыркырап турар, та соокко тонгонына, та коркыганына — оозы-мурды кабышпас. Ол ойдо онын чырайына кижн көрөрннен коркор — ап ла апагаш, бу ла эки будынын алдында жаткан кар ошкош.

— Же не боды, Павлик?.. Айса оорый бердин эмеш пе? — деп, политрук келин солдаттан база сураган.

— Нё-нё-кёр... политрук... Эр... эртеде ле мынан ойто кайра бурылзаас кайдар, а?

Бу ла сөстөрди уккан кийининде, Долгополов атыланып чыккан. Тегин де сагалы өзүп, сан башка болуп өскөрип калган чырайына кижн удур көрүп те болбос. Бүрүнкийн торт ло ол туку борорып турган жес кайа ошкош.

— Же бурылып көр! База кем оныла кожо тынын алып качар күүндү? — Эбнре турган жуучылдарда үн де жок. — База катап айдып турум, кайра качар күүндү кижн бар болзо, бу мыны озо баштап лаптап көрүп алзын!

Долгополов кабуразы жаар көргүскөн.

— Слердин ончогорды мындый جورукка албан-күчле кем де айдап экелбеген. Билип алыгар: слер чоновецтер. Билип алыгар: бис военный улус, төрөлистин, партиянын керегине барып жадыс.

Отряд эмди катап ла Темир-Тууны өрө тытпактанып жат. Калгалк жикти өрө карды-күртти ырдырып, мүлчи жерлердеги килең тожондорго тайкылып, ады-бойыла катый арай ла жалбагынан суна бербей турган жуучылдардын кажызынын ла көксинде бойынын каран-туйук санаазы. Ончозынын кийининде келип жаткан Долгополовтын көксинде та кандый санаа. Байла, бу жебрен туулардын буудагын өдүп чыгар, Элбек-Кемди олжолоп, калык-жонды кыйнап жаткан Куранскийдин бандиттерин бактырар деген сок жангыс төс амаду онын ал-жүрегине амыр бербей турган болор. Же Сарлай та ненин де учун өткөн күндерди ле болгон эрмек-куучындарды эске алынат. Бери атанар бажында есаул Куранскийдин колбулары ла умзанганы керегинде Долгополовтын айткан жартамал куучыны анчадала ого кайкамчылу болгон.

Эмди ле угуп-көрүп турар болзо, ол Куранский деген немези өскө жерден келбеген, бу ла отрядтын барып жаткан Элбек-Кем деп өзөктө, Кара-Туу деп орус журтта өзүп-чыдаган кулугур бо-

луптыр. Айла Долгополов онын јаш та тужын билетен кижн эм-
тир. Алты јашка јетире энезинин эмчегин эмген деерде, солдат-
тар не аайлу каткырышты!. Бойына түней бай-кулактардын
уулчактарыла кожо тышкары ойноп јүреле, кенете ле айылы ја-
ар јүгүрер. Бу не болгон?.. Онызын јажыт ла айылдаш уулдар
билер. Костянын тили кычыган эмтир дежер. Эмди барып, тор-
бок чылап, энезин сорор, а эртен көрүп турзан, «Мен кижн ала-
там, эне» — деп айдар.

«Көрзбг оны!.. Јок, ол тегин «торбок» эмес, јеткери јаан
«торбок» турбай — деп, Сарлай эмди шүүп браатты.

Кече Иван Иванович айткан: Куранскийдин баштап турган
бандазы туку Јопонло колбулу. Онон көп акча, јуу-јепсел алган
шүткер турбай. Онын да учун аргалу деген байларды ла онын
колтукчыларын јууп алаала, Совет јангы јоголтор күүндү.

Сарлайдын јакпак јеерен ады омурузына једип калган карды
ырдыртып отрядтын алдында барадат. Онын кийининде полн-
рук келинин кара айгырынын јаан бажы канкас эдип калга-
ны көрүнет. Оскөлөрн онын кийининде — торт ло тизип койгон
илјirme.

Кептей кийип алган алтай бөрүгинин төбөзінде үлтүрөп
калган чачагы аттын базыдыла кожо ары-берн чычагдап барат-
кан Сарлайдын кийининег ары јортуп отурала, Нина Сергеевна
Баграшева бу кижини болгоонбой кече тын тарындырып ийге-
нин эске алынат.

«Э-э-эй, Алтайым! — деп кырга чыгала, кыйгырып ийеримде,
мени тен арай ла болзо сокподы не...

— Сен алтай кижн орустарла кожо орус болбо!

— А не боло берди, Сарлай?

— Јердин, тайга-таштын кылык-јанын, олордын аалга куу-
чынын билбей јадып, не јүзүн-јүүрленер. Албатынын јандаган
јанын, байлаган байын сен бузар болгон бо?

Ол тушта ары ла удур эрмек айтпайтан немени. А мен дезе
оны тын ачынар болор деп бодобогом до:

— Туунын ээзи деген өрөкөн чын ла бар болзо, мен көрөйин
деген эдим, ол кажы кайада јажынып калды не?

Ачынганына Сарлай торт ло көгөрө берген.

— Эйе, алтай-кудайдын, агын суунын ээзи сендий ле канчык-
тарды керексип турган эди.

Айла сөзинин корондузын не деп айдар: «канчык»... Кече ле
бойынча менен бир де сөс сурабаган. Јагыс ол бир јеткер боло
берерде, кандый коркушту маказырап мени, оос тутты:

— Алтай — байлу јер. Эмди көрдин бе?..

Мен база нени айдайын. Алтай-кудайдын ээзи бар деп бүдүп

јүрген болзо — бүткей ле... Ол бу ла јууктарга јетире байларга бүдүп, олардын алды-кийинин кечпей, јалтанып јүрген. А эмди биске, кызылгвардеецтерге, јол баштап барып јат. Удура эрмек айтпазымда, ичинде јылу сананган ошкош. Онон ары меге мынайда јартаган:

— Алтайдын тууларын, кечүзи јаан агын сууларын, тенгери алдыла кечире түшкен ажуларын, јер бүркеген јебрен агаш-тажын јангыс јарлыктар ла камдар байлаган эмес. Бистин кара башту алтай албаты туку ла бүдер чагынан бери азыраган малынын ак сүдиле үрүстеп, арчын агаштын бүриле аластап, быйанын айдып, Алтайын байлап, мүргүп койгон.

Айдып турган сөзи торт суу чылап агып јадар. Байла, јаштаган ала ала тайгага андап, малдап јүрүп, алкышту сөстөрүн шымыранып јүретен кижин болор. Энезинин эмчек сүдиле кожо Алтай керегинде алкыш онын тилине јаба кадып калган туру. Јок, бу бистин төрөл Алтай керегинде кандый ла куулгазынду куучын бар. Ол, байла, албатынын шыралу, базынчык јүрүмиле, јакшы јүрүмге амадаганыла колбулу болор.

Ойрот деп каан бар, ол ойто јер-алтайына јанып келер деген эрмек бар. Мен ол керегинде энемнен де угуп туратам. Ойрот каан элөр алдында айткан дежер: «Кадын-Бажынын карлу сүмерлери кайылып түшсе, мен јер-алтайыма ойто бурыларым. Кара таандый калыгымды кејегезинен көрүп таныырым». Камдар ла байлар карагуй албатыны төгүндеп ле ижендирип, «Кадын-Бажынын үч сүмеринин бирүзи кайылып түшкен. Ол Ойрот кааннын келеринин белгези» — деп јон ортозына эрмек-куучын таркаткан.

...Тегин ле куучын, а канча кире түймеен ксдүрген, канча кире түбек экелген! Ол өйдө, 1904 жылда, Чет Челпанов деп алтай кижин бойын Ойрот кааннын элчизин мен деп јарлаган. Алтайларды крестке түжүрип турган митрополит Макарий бу керекти угала, улусты церкве јангына бактырар деп, өскө керек баштаган. Ол Кан-Оозы аймакты эбиреде турган орус јурттардан крестьяндар капшай јуулзын деп, эки час түнде церквенин шаңдарын кагыратканын көп улус билер. Карын, Сарлай да оны уккан болордон маат јок. Крестьяндар јуулган соңында Макарий алкыш-быйанду сөс айдып, јангы келип јаткан Ойрот каанга багып јаткан алтайларга удур тукурганы не аайлу неме? Мылтык-јепселдү орус крестьяндар алтайлардын мүргүүл эткүрип јаткан јерине келгендер. Је бу мыны не деп айдар?.. Ээ, Сарлай, ол тушта сүт ак атту ол Ойрот каан келип, алтай албатызына не болушпаган? Легенда... легендалардын кезиги албатынын кара канына уймалып калган. Онызы јажыт эмес, чын...»

Кажы ла бир кулаштын бажында јол там ла өрө өксөп, теңеринин түбине текпиш чилеп чөйилип барадат. Аттардын ээрлери учаларына јетире жылып, кийини јанынаг арай ла чупчыла бергилебейт. Кызылгвадеецтер улам ла сайын түшкүлөп, ээрлерин ойто ичкери јылдыргылап, колондорын тыгыда тарткылап турат.

Командирдин јакылтазы отрядтын учынаг оостон ооско улалып, колоннанын бажына једип келерде, комиссар база ла кандый бир јеткер боло берген болор деп, адын токтодып ийди:

— Не болгон?

— Колондордын бирүзин чечеле, көндүрге эдип буулазын — деп, командир јакарган.

Бу сүмелү шүүлтени бүдүрерге јуучылдар тургуза ла аттарынаг түшкен. Колонды чечип, оны ойто көндүрге эдип буулап турганча, байа ла бойынча ээрге чайкалышка чылап калган улус эмеш колы-будын да тениктирип алар.

Сарлай бойынын јакпак јеерен адын тура түшкен јерине артырып койоло, кой терези узун алтай тонынын эки эдеги карга сүүртелип, комиссар јаар јалбандады. Ол Нина Сергеевнанын јанына келеле, үн-табыш јогынаг кийин јанындагы колонгын түрген чечип, кавалерийский ээрдин тулку темирден эткен алын кажынаг өткүре тартып, кара айгырдын кара-сууга түжүп калган элбек төжин кечире көндүрге тартып берди. Онон бийик өксүүрге чыгып, терлегенине ле суузаганына баштарын да өрс көдүрбей үстүгип, тог карды кајыраткылап турган аттарды анчамынча ајыктап турала, эрмектенди:

— Эмеш јортоло, эптү јер учураза, үделеер керек.

Комиссар келин Сарлайдын ого ачынбай турганына сүүне берди:

— Эмди ле Иван Ивановичке тил эдерим.

Сарлай байагы ла келгени чилеп, үн-табыш јогынаг ойто адына барып минеле, элик бычкагы өдүгиле јакпак јеереннин көксине тепчиленип, јолын көндүктирип ийди.

Бу ла кызамды өтсө, токтој түжүп, үделегедий эптү јер учураар болор бо дезе, ол ижемји калас болуп калат. Јүк арайдаг бажына чыгып келген арттын бели көк тожонго ло чокчойышкан күбеелерге бастырып койгон јадар. Төзине отурып, кижн амыраардаг болгой, одын эдип одургадый да агаш јок. Күртке, бастырып койгон чичкечек јыраалардын ла анда-мында чачыгы уйалап өзөтсн кырчын деген өзүмнин јанынаг каа-јаа агуна деген куштын чочыйла, карды буркурада учуп чыкканы көрүнер. Соок, эбире кар ла салкын. Улус та, аттар да тыг арып калган. Је андый да болзо, канайдар, база эмеш кыймыктанар керек.

Куу таскылдын үстине улус не болот, тыйрыя тонгылап калбай... Айса болзо, эмеш онду јер учураар.

Кезик аттар арыганына көңкөрө жыгылгылап, ол јеринен өрө көдүрилип болбой турганын, тизенин үстин туй бүркебес полубка кийген жуучылдардын соокко шыралагылап брааткандарын Долгополово көрөргө сүрекей күч болгон. Базып болбой жыгылган јерине одус кирези ат артып калган. Жуучылдар канайтсын база, арга јокто чаналарын кийип, ээрлерин бойлоры жүктенип алып, отрядтын кийининен јойу баскандар. Учы-куйузы јок кадалгак текпишти өрө канчазына јойу кармактанар. Улуста базып болбой тура берген.

— Ээрлерди таштагар, тын деген аттарга учкашкылагар — деп, Долгополов јакару берген.

Бу эйдө онын јанына эки гвардеец базып келеле, шымыранган:

— Нөкөр командир, бисти ол унаачы төгүндөп турган болбозын а... Айса, өнөтийин өскө јолло апарып јаткан?..

Долгополов айдар сөс таппай турала, омордыг бу сөстөрине аланзый бергенин билдирбеске кату јакарган:

— Эмди кайра јол јок! Јаңыс ла ичкери!

Омор бу јеткерлү ажуга ууланар алдында, олјого алган бандиттердин кулурын ла сулазын Долгополов аттарга таң атканча тойо-кана јидирген. Артканын кажы ла жуучылга тең үлөштинип берген:

— Аттарга көп артынчак этпегер. Тегин ле јерге уур жүк болор.

Эмди сананза, онын бу јакылтазы јастыра болгон эмтир. Төртөн лө беристе боочыны конокко ло ажа бербей деп бодогон. Эмди аттарга азырал эдип алган сула божоорго јеткен. Азырал јеткил болзо, арыган мал турган ла јерине тойо јип, ойто чыдалкүни кире берер эди.

Улуста азык эдип алган эт бар да болзо, оны канайып јиир: тогуп калган.

Сарлай дезе Јаламан јуртта јаткан алтайлардан курут ла талкан сурап алып, арчымагына сугуп алган.

«Акыр, ол унаачыны не барып көрбөс» деп сананала, бажында улусты токтозын деп, Долгополов колоннанын учынан јакару береле, бойы ичкери јортты. Јолой барып јадала, кажы ла жуучылдын өзөк-буурындагы түүлген карыкчылду санааларын биллип аларга турган чылап, каран-туйукка омордын чырайларына ајарат. Омор мындый гвардеецтер болгон беги. Эмди бир де кокур, бир де каткы јок. Темир-Тууны көстөп, атанар алдында бу ла карга көмүлип, соокко шыралап, ээн тайганын ортозыла

барып јаткан јуучылдардын кийимин, бастыра јуу-јепселни көрүп, калганчыда ол мынайда айткан эди:

— Слер ончогор партиянын јакылтазын бүдүрүп, Советский Туулу Алтайдын јоктуларын акбандиттердин ле јербойындагы байлардын базынчыгынан аргадап аларга бойоордын акту күүнсерле каруулу керекке баргылап јадыгар, нөкөрлөр. Је билип алыгар: јолой кем-кем кынзыыр, ойто бурылар деп эрмектезине, озолодо айдып јадым, нөкөрлөр, менен буру сурабагар. Бис ончобыс военный улус, айдарда, военный трибуналдын јаргызы јолой до болор аргалу. Бу каруулу керекке барарынан јалтанып турган кижин бар болзо, эмди ле стройдон эртеде чыксын.

Бир де кижин стройдон ол тушта чыкпаган. Бу эбире турган темирдий јылым тайгаларды, эмди ле ўстине энжерилип тўжерге тургандый мөңкүлерди көрбрис деп оло сананды не?

— Бис, чоновестер, нөкөрлөр. Оны ундыбагар, јарт па?

«Јарт» деген ўндер арка-тууларга «арт» эди калган.

Кенетийин онын санаазына Сарлайдын сўрекей сўўнип, сары тиштерин көргүзип, каткырып турганы эбелип келди. Долгополов ого сыгар көстў капитаннын бешадарын сый эди берип јадала, айткан:

— Јакшы мылтык, Сарлай... Бистин классовой өштўнин бу мылтыгыла өскө өштўлерди адарын.

Сарлай сўўнгенине мылтыкты, торт ло колдон јаш бала алып јаткан чылап, сўрекей чебер туткан. Мындый мылтык онын Аспаку јуртында кемде де јок, көкө тўште от то камызала, бедрезен, табылбазы керегинде айткан. Јажына андайтан ла малдайтан кижиге јакшы мылтыктан артык не керек деген.

«Айса болзо, өштўнин ол мылтыгын ойто айрып алып, онын бойын адарга келижер» — деп, јангы ла экин јуучылдын Сарлайга серенгенин эске алынып, јўреги чымылдай берди.

Долгополов мынайда сананып, отрядтын бажына јўк арайдап чыгып келзе, Баграшева ла Сарлайды эбире јуулган јуучылдардын неге де јилбўлў каткырыжып турганы угулды.

«Бу неге сўўнгилеп турган?» — деп, бўгүн кере тўжине угулбаган каткы оны сонуркадып ийди. Бу каткы, чындап та, ого кандый ла кайкамчылу, туку ла качан ундылып калган неме ойто табылып келгендий билдирген. Мындый сакубаган сўўнчиге Иван Иванович билдирбезинең бойы да аптадып, јуучылдардын јанына кўлўмзиренгенче јортуп келди.

— Јуучылдарды талкан јиирге ўредип јадыс, нөкөр командир,— деп, Баграшева Долгополовко удур басты. А бойынын экин качарын пудралап койгон неме ошкош, боп ло боро.— Кайнадып та койгон болзо, тонуп калган эттин канайып кемирер.

Мындый айалгада кургак талкан кандый да ресторанда жазаган курсактан тату! — деп, комиссар келин омок үниле кокурлады.

Жуучылдардын ортозында талканду баштык тудунып турган Сарлай, бычкак өдүгү былбындап, комиссар келинниги кийининен Иван Ивановичке удур база басты.

— Амзап көрөр күүнеер бар ба? — деп, Нина Сергеевна казылган ошкош кара көстөриле баштык жаар имдеди.

— Жакшы азык, нөкөр командир! — деп, кыскачак сынду, кандый да жуунак бүдүмдү, сагалдарына сыраңай ла самын агара кадып калгандый солдат командири жаар база омок көрди.

Долгополов жалакай күлүмзиренип, жайа өскөн эрин сагалында тонуп калган тошторды жаан алакандарыла кайылта тудуп, «Андый болзо, бистинг отряд бери атанарга белетенип турарда, кандый бир калаш эдетен заводко талкан эдип берзин деп заказ берерин командование ундып койгон турбай — деп кокурлады. — Мени талкан жибей, кайда жүргөн болор деп... Туку Ануйларда жуулажарыста, алтай малчылардын талканынан жип алала, ак-бандиттерди «талкандап» туратанысты ундыбагам. — Оноң Сарлайдын баштыгында талканнан бир эки калбак амзайла, ойто командир кебин тартынып, терең үшкүрүп ийеле, эрмектенди:

— Бүгүн көп аттар жолдо артып калды, отрядтын учы эмди де мынаң ыраак. Кемде кандый шүүлте бар, нөкөрлөр? — дейле, ончолорун тоолой айкап, Сарлайдын нени айдарын сакый берди.

— Же мында үделеерге жарабас — деп, Сарлай айдат. — Эбире таш, ат та буулаар жер жок, одын таап, от то камызып болбозсы. Мында жаңыс жунмалар ла ирбистер кыжы-жайы үделеп жат.

— Онызы жарт. Агашту жерге жедерге эмди узак па, Сарлай?

— Мен мынайда атту ашпагам. Жети бе, сегис пе жыл мынаң озо, бери жунмалап, чаналу келип жүргенис ле...

— Мен сенен качан мынайда жүрдин деп сурабагам! — Долгополов кенете күзүрт этти. — Сен куйругунды карга ары-бери булгабай, жартын айт!

— Нөкөр командир!.. — Комиссар нени де айдарга жүрерде, Долгополов чойдый уур чырайын көдүрүп, соок көстөриле кезе көрүп ийерде, келин токтоп калды.

Сарлайдын байагызы тудуп, бир танкы тартым кире отурды. Онын канча беристениги бажында амыраары керегинде чокум айдар аргазы да жок. Бу Темир-Туунын жал мөңкү боочысында отрядты кандый түбек сакып жатканын чындап та ол кайдан билер.

«Мениги кийинимнен каранга та кем де шыгаалап тургандый

деп, мен серенип тургам эдим ле. — Сарлайдын картыжы куруп отурды. — Көрзөн бүткүлөбей жат».

— Бис сенин сөзүңди сакып жадыс, Сарлай — деп, эмди Долгополов чала сыныга берген, же түңей ле некектелүү үңиле сурады.

— Күн жанарына жеде берген, атанар керек — дейле, Сарлай эбире турган жуучылдардын кемизи де жаар көрбөй, бойынын ады жаар басты.

Долгополов: «Аттарыгарга мингилегер!» — деп жакару береле, бойы адына ончозынан озо минди.

Очөмник күн ыраак чөйиле берген буурыл сындардын белдерине жабызап, бойынын ажызынан ажып барар алдында, бу Темир-Тууны өрө чыккылап келеткен улусты көрүп ийеле, кайкаганына токтой түшкендий турды.

Отряд бойынын уур жол-жоругун ойто ло улалтып ийерде, командир узун тизүүнүн учын сакып, ол ло ок жеринде артып калды.

«Көрзөн, ол меге бүтпей жат — деп, Сарлайдын өзөгүндө байа ла бир жуурас эдип калган тамыр, кабак аракы чылап, бастыра бойун изидип браатты. Акыр, бу жаан тайганы, кудай болужып, эзен-амыр ажырып салзам, ол нени айдар эмеш...»

База бир жылым кайанын он келтегейиле отрядтын бажында барып жаткан жуучылдар албан-күчлө айланып, жаан эмес, же сүрекей кадалгак, сыраңай ла көңкөрө салып койгон казан ошкош кожогордын төбөзине чыгып келеле, көрүп турза: бу ла алдында онкокто жуула түшкен кара агаштын баштары кырдын жыбарына шуулажып турды.

Жаңы ла жанынан жүк арайдаң кыйып өткөн жылым кайа жардынан жылбырап түже бергендий. «Агаш! — деп, Сарлай сүүнчүлү шымыранып, улу тынды. Онын бу шымырты тургуза ла орус тилге көчүрилип, «Лес! Лес!» — деп, оостонг ооско улалып, өзөкти төмөн жүрүп калды.

Мындын жерде конбосто, өскө кайда конор? Эртенгизин эртенги кудай бойы билгей.

Озо келген кызылгвардеецтер одын жууп, жолой Сарлайдын көргүскени аайынча, мөштин кургак саалактарына серенкенин алтын сыргача жалбыжын жууктада тудуп ийерде, онызы тос чылап белен күйүп, анда-мында төгүлип калган жылдыстар чылап, от жердин үстин жарыдып ийди...

Жок, бу оттор жаңыс ла бу жуула түшкен кичинек тегерик агаштын ортозын жарыдып ийген эмес. Олор жуучылдардын өзөк-буурын жарыдып, өчүп бараткан жүрүмнүн неге де жендирбес ижемчизинин одын ойто күйдүргөн.

Уделеген јерге көп жуучылдар сүрекей оройтып келген. Олордын ортозында јаактарын ла буттарын соокко тын ужыдып алгандары жаан оорып тургандар.

Озо једип келгендери туку ла баја кателокторына эт кайнадып, ажангылап алала, ол ло одурган отторын өчүргилеп, онын ортозында эрип калган јерге јадып, тургуза ла бу кышты, бу карды ла казыр кырларды ундыгылап, өлгөн немеле түней уйуктагылай берген.

Сарлай база туујурап, бу алтайдан сала берген болгон. Је онын тонынан кем де тартып ийерде, тургуза ла өндөйип келген.

— Не? Кыймыктанар өй ойто ло једип калган ба?!

— Јок, а-а, Сарлай, бу мен.

— Сен бе, Јыман.

— Чо-то, ко-кор-кышту оорып јадым, Сарлай.

Сарлай тонын жабынып, отурып алала, Кызыл-Сагал деп чолу, узун сынду Қазанцев Иванга алдынан өрө ајыктайт:

— Сен изү курсак ичтин бе?

— Кускым келип јат, бажым айланып, тумчугымнан кан келип ту-ту-ру. Эбире кандый да карануй неме ошкош, кө-көзиме не де чокум к-көрүнбей тургандый...

Сарлай тургуза ла өрө туруп чыкты. Најызынын мандайына колын салып, эмеш унчукпай турала, айтты:

— Коомой, коомой эмтир, Јыман! Жаан, ээлү тууларга чыгала кыйгырыжып, жүзүн-јүүрленгилеп туруп, ол ине.

— Јат бери. Тургуза ла бу менин токумына јат. Мен сеге изү чай азайын, токум-кејимин кайда эди, ўстинге экелип јабайын...

— А-а-, ме-менин эр — орус.

— Је-је... Јат, Јыман.

Эбире каруулчыктардый сүүрейишкен туулардын ортозында кара мөштөрлү бу тегерик ойдыкка Долгополов бойынын отрядын јазап амырадар деп сананган. Јер энтү. Ыжык. Ого ўзеери эртелеп кыймыктанар да арга јок. Эскадрондордын командирлеринин ого јетиргениле болзо, көп аттар јолдо арткан, ондор тоолу улус кандый да саң-башка оорула оорыгылап јат: базып ла барадала, талымзырап, јыгылгылап турар, көп лө сабазынын тумчуктарынан кан агар.

«Кырдын оорuzu» деп оору барын Долгополов жаңыс катап угуи жүрген эмес. Онон шак ла бу оорыган жуучылдар чылап оорыыр деп, кандый да медицинский справочниктең бойы да кычрган. Акыр, анда не деп айдылган эди? Бийик јерде кислород

ас, оңоң улам кижининг эди-канына, өкпө-жүрегине кислород жетпей барарда, тос нервный системазы чайкалып жат. Мынайып оорыган кижиги тургуза ла жадып амыраар учурлу эмезе 200—300 метр кирези жабызаар керек... Жылы жадып, мынча кире чыгып алала, улусты ойто канайып түжүрөсү? Жеткер болуп, бастыра жуучылдар мынайып оорый берсе, канайдар?.. Партиянын, командованиенин берген жакылтазын бүдүрүп болбозом, канайдарым?».

Кадык жуучылдар ооруларына төжөнгөдөй ле жабынгады бар жок немелерин берип, жылу болзын деп оморды эбире жаткылап алган. Мындый амыралтаны база амыралта деер бе?.. Жуучылдардын көп сабазы уйуктагылап болбой, жөдүлдөгилеп, та нени де шымыражып куучындашканы билдирет. Бийик кырлардагы жабыс кышкы тенериде та булуттар шылыражып турган, та бу мөштөрдүн оошкы бүрлери түнге ле тууларга үзүлбөс-түгенбөс көрчөктөрин куучындап турган — оңдоорго күч: бу ойдыкта сүрекей тымык дейин дезен, та не де шуулап ла тирсилдеп тургандый, өңдөйип келеле, тындааланзаң, аңылу ла табыш билдирбес. Ол, байла, уур жолдогы жуучылдардын жүректери өткөн лө келер өйлөрлө, бойынын салымыла куучындашкан аалга куучын болордон маат жок.

Казанцев Иваннын жанында Сарлай кичинек от салып алган үргүлөп, эриндери кыймыктап, нени де шымыранып отурат.

— Сарлай, бу сен не уйуктабай турган? — деп, Долгополов онын өчөмик одынын жанына канча ла катап келип жүргөн.

— Думай — сананып жадым.

— Не керегинде?

— Дорогу—думай, горы—думай, друга—думай, твой исаул¹ думай...

Сарлай чын ла жол, кырлар, жанында жаткан оору нажызы, ол Элбек-Кем деген бүткүл өзөкти олжолоп алган кандый да есаул Куранский керегинде сананып ла танкылап, отура калган.

«Жок, ол тегиндү ле кижиге эмес болор — деп, бу кардын ортозында конуп жаткан отрядтын жол-жоругун ксргүзүп бараткан алтай кижиге аалга сананат. — Же ксрзөөр оны. Шак ла ол шайтаннын учун бу эбире турган туулардын ээлери корооп, барып жаткан кал-черүге ачаанын жетирип жат. Ол эмес болзо, бу улус бери не келетен? Жок, тегиндү эмес эмей... Онызы бу Жыман Жыманыч деп командирдин де жуучылдарга айдып турганынан билдирип жат ине. Ксрзөөр оны, туку Япон каанла колбулу, туку Кыдат кааннын жеринде оныла колбулу улустын жаан жууны болгон деерде... Баатыр ок күлүк болбой кайтсын».

¹ Исаул — есаул деген сөсти жастыра айтканы.

Сарлайдың мынайда сананып отурган немези мындый: Советский Россиядан чыгара сүрдүргөн акбандиттердин съезди быжыл, 1921 жылда, апрель айда Пекинде болгоны ла олордың жарадып алган јобн керегинде Долгополов ло Баграшева солдаттарга јартаарда, оны јаан кайкап уккан.

...Олордың сөзиле болзо, ол јаан јууннын ижин башкарган улус кандый да барон Унгерн, генерал Бакич, атаман Анненков.

Ол та не улус? Барон, атаман, есаул дегени та не сөстөр — Сарлай оны аайлап та болбогон, сурап угарынан да адыркаган. Кызыл командирдин айтканынан аайлаган немези: олор ончозы јангы турган Совет јанга јеткерлү улус. Јоктулардың ла ишмекчилердин төзөп алган Совет јангын олордың көрөр дө күүни јок.

Өчөмик одынын коксып калган турундарын Сарлай ичкери салып ийеле, кангазына шаңдалу таңкызын катап ла азып, соок теңеринин алдына кандый да кычкыл ла тату ышты буруксыдып, бойынын сан башка өйи керегинде санаазын улалтат.

...«Анчадала ол Унгерн деген барон бу бистин истежип бараткан исаул Куранскийдин манжыттарына јаан иженчи салып турган деерде, бу кирелү неме бе? А Монгол јери ыраак па? Мынаар бу јадыры. Түкүрип те ийзенг, түкүрүгин анда јадар. Ол камык барондор, ол камык атамандар ла исаулдар Монголдың гранына јуулып, бир уула биске јаан табару эдерге турган деерде, мындый јеткерлү табышты нөкөр Долгополовко та кем айдын туратан, та кайдаг угуп, билетен. Је, байла, кижиге јаап јердег јажытту тил болуп туратан болор. Көк јарамас, оног башка бодоп ло јок јерде немени ол не айтсын. Ол бир барон деген јеткердин јакарузыла болзо, олорло кожо биригип, биске ле табару этпеске турган каан јок. Торт кижинин куйка-бажы јимирер! Јок, мыны укканча укпаза торт, бу ак-јарыктын алдына жүргенче, жүрбезе торт. Бу кижн энедег чыгар эт-јыланаш ла тужында түлей эмезе санаа-укаа јок болуп бүткен болзо, торт болор эди. Је мыны не деп айткан сөс, кижн угарда укпаган кандый да Уссурий крайдан биске база бир јеткер, акыр, неме деген эди, бу төртөн јашка јетпей жүрүп, кижинин сагыжы энделип отурганда, мынан ары не болбос? Је мында андый кижинин оозына батпас сөс угуп жүрген кижн бар эмес, ундылып та калбай. А бот кенерелди ле баронды ундыбагам, бек сананып алгам. Јок, јок, кир келт: кандый да Семенек¹ деп атаман сүзүжерге турган бука чылап бустап јадыры деп, бу бир алтай келин јартаган эмес беги. Ол та не болгон кижн, атаман-сатаман дегени та не учурлу сөс? Урункай² деген беги, эйе, андый ошкош эди.

¹ Семенек — атаман Семенов.

² Урункай — Урянхайский край.

Шак ол Урункай деп јерде база бир атаман јазанып јадыры дешкен беги... Ылгый ла кенерелдер, атамандар, исаулар ла барондор јуулыжып келзе, сок јаныс Совет јанды јуулап койор болбой... Адазы барып, бу јуу-чак деп немеги бачым токтобос болды ба?! Озогы јаан улустың куучын-эрмегинде канду јуу түп-түбинде Кадын-Бийдин ач белтирине келип токтоор дегени чын болорго јаткан эмес пе, улустар? «Јеткер — јен алдында» дегениниң бирүзи бу кижиниң јолында эмди та не сақып јаткан? Бу бистинг түнди түн, кышты кыш дебей, өлө-тала истежип бараткан исаул Куранский деген шүткер Элбек-Кемди ончозы бийлеп алган, ээчидип жүрген маңыттары туку бүдүн жарым муннаң артык неме дежер. Андый немени та канайып колдомдоорго турган улус. Је база башка ла.. Эмди бир канчазы бойының тил-оозының бажыңа чыкпай жүрүп, јаан тайгага келеле, оорыгылай берген. «Арыктың санаазы јаан» деген кеп сөстинг келижип јатканы је, байла, бу ла болор. Элбек-Кемнин бай жаржактары база ол маңыттарла кожо. Эмди туку Јаш-Турага табару эдерге эптү өй келиштирип јат деп, байа Долгопол бойы ла улуска јартап турбайты. Је андый ийде-күчти ала согуп ийетен болзо, тың ла уулдар болотон эмитир. Тен бу бир апаргылап јаткан уй-мылтыктары ума-бажы јок адатан немеги болордон башка... Је мен бүгүн чала бүдүнбей ле отурым».

Јанында јаткан оору кижиги онтоп, каран бастыгып, кандый да јарты јок эрмектенип ийерде, Сарлай өрө туруп, оның үстине энчес этти.

— Не, не болды, Јыман? — Казанцевтин бажына ол соок колын салып көрзө, маңдайы кара ла суу эмитир. Оору кижиги арыбери аңданып, база та кандый да сөстөр айдып, оозын мачылдадып, тиштерин кыјырада чайнанып, өрө сндојбөргө албаданып, јабынчызын ача тепп ийерде, Сарлай ойто јууй тудуп ла кымып, — јат, Јыман, јат — деп, төжөккө ойто үстинен төмөн јаба базат.

Олордың үстиндеги мөштөрдиги баштары шуулажат. Кайда да ыраак капчалдарда салкынның күүлеп ле сыгырып турганы билдирет. Түнниң ле бүрүнкий тегериниң алдында кырлардың сомдоры бозорып, база бу оору кижиги чилеп, уур онтогылайт.

...Баграшева Нина Сергеевна буулап койгон аттардың үйгендериниң тегеликтери ле суулыктары шыңкыраганын, узун ла уур јолдың кийининде јуучылдардың бу соок кышты төжснгилеп алала, сыраңай ла јымжак ла јылу орында чылап, түш јеринде улаарып ла козырыктагылап, уйкуга бастырып ийгендерин узак тындаалап јаткан. Оноң уйкуга бастырып ийгенин бойы да билбей калган.

Ол кўн тўнде Нина Сергеевна Баграшевага жүзүн ле башка тўштер тўжелген. Бирде оның кёксиле кечире тоозы жок кёлөсёлөри тирсилдежиپ ле типилдежип, учы-бажы жок узун составтар Сибирьдин кёс жетпес карлу жаландарыла катап ла оны кайдаар да Кўнбадыш жаар апарып жаткандый. Ол — Нина Баграшева анда, канду жуу өдүп турган жерде, санитарка болуп, шыркалу солдаттарды таңар. Ак таңышкындар, окоптор, шыркалу кижини салатан носилкалар... Оноң ойто ло узун жол. Вагоннын жайканыжы. Көзнөктин жанында Нина деп атту алтай кыс... Көзнөктин ары жанында чөлдөр элестелет, барып жаткан поездтин кийининен телефоннын бир түңгей узун ла куу төңөштөри жүгүрүжет: «Нина, Нина, Алтай тууларынды артырып, ырада барба!» — деп, олор кыйгырыжып, эмди ле жаба једижип келеле, ойто кайра, Чопош јуртка оны апарарга тургандый. Ого кем де, кандый да сурактар бергени алыс јердең угулат:

— Сен кайда барып жаткан, Нина?

— Мен жууда шыркалаткан герой-солдаттарды аргадайын деп...

— Сен јаш, анда өлтүртип койорын!

— Јок, мен јиит, мен анда, айса болзо, бойым герой боло-рым!..

Баграшева улаарып ла тўженип јадала, кенетийин ойгоно чарчап келеле, уйку аразынын узун санаазына бастыртып ийди. Кезикте Кадыннын сыраңай ла јарадында турган Чопош јуртта өткөн јаш тужы, кезикте бу жууктарда оның жүрүмиле, өткөн јолдорыла колбулу жүзүн-башка учуралдар сагыжына эбелип келеле, көлөткө чилеп, ойто кайдаар да јоголып калат.

Ол Чопош деп деремнеде эмди Совет јанг... Анда туку ла озодон бери орустар ла алтайлар колуй-телий јуртаган. Оның да учун Нина јаштаң ала орус балдарла кожо ойноп, олордын тилине үренип алган. Нинанын ада-энези крестке тўжүп калган улус, байла, оның да учун кызын үредип аларга сананган болор.

— Бичикке үренип алзан, биске јаан арга болор — деп, оның адазы јангыс катап айткан эмес. Айла ол бичиктин учурын ангылу оңдошло оңдогон эмес беди...

Нина үренип алза, эбире турган кобы-јиктер сайын јуртаган бичик көзин таныбас кёп тоолу алтайларга жүзүн-башка справка, комудалду чаазын да јазап, жүк бойынын боро кардына азыранып жүрер. Айса болзо, кандый бир којойымга болушчы да боло берерден маат жок.

«Кижинин бичикке ол карануй јылдарда үренип алганы база јакшы — деп, Баграшева ичинде јылу сананат. — Оноң башка Эндрейдин кулы, аракычы Алексейдин базынчыгы болуп эм-

диге ле јүрер эдим. Канча јол өдүп, революционный Петроградта болордон болгой, айса болзо, Андрей ле Алексей чилеп, эмди акбандиттердин де адаанын алып отураарымнан маат јок болор эди... «Бичикке үренип алзан, биске јаан арга болор»—деп адаанын айтканына алкыш. Ол церкве эмес болзо, бистин јуртта ачылган школ эмес болзо, кижин эмди ай-карануй тундий ле јүрер эди... Алтай улустын көп сабазы церкве јангына багынбаган. А миссионерлер алтай улусты крестке түжүрерге база албаданган ла... Крестке түшкендерди омор тура тударына, калаш быжыларына, кийим јунарына ла өскө дө көп немелерге үреткен ине.

Ол миссионерлер өнөтийин ле бери та не келген, алтайларды крестке түжүрер деп та не коркушту албаданган? Је, байла, орус каан алтайларды крестке түжүрүп, бойына бактырып аларга амадаган туру. Бир кудайга бүткен улустын санаа-күүни де, јери де јангыс боло берер. Орус каан, байла, көп лө сабазында бу алтай јеринин байлык јөбөжине, ан-кужына ла алузына ачаптанган болбой кайтсын...

Алтайлар крестке түшпеске, орус ат аданбаска абыстарла база тын ла удурлашкан дежер. А менин алтай адым — Карагыс. Крестеген кийининде Нина деп адагылап койгон. Айла, сан башка неме: баланы крестке түжүрер тушта, онын ада-энези церквеге кожо барбас. Баланы өскө улус абыска апарар. Мени крестеер тушта, энем коркушту ыйлагам деп куучындап отуратан эди. Јудруктын бажынча кичинек јаш баланы агару сууга чөнүрүп, абыс алкышту сөс айдып турганча, тумчаланып, оозымурдына суу јудунып, өлө дө берерден маат јок болор деп бодом деп, айдып отуратан эди.

«Тыфук, кижин база тенек ле болгон — деп, энем јукачак эриндерин билер-билдирбестен јуурытып, кийининде каткыратан.— Христос бойы балага агару быянын јетирип, а мен дезе балам өлө бергей деп... Јок, јок, бу кижин база тенек ле болгон. Крестке түшкен кийининде кижинин санаа-күүни де јарый түжер, колыбуды да јенгиле берер неме ине.»

Айла, јаан улусты крестейтени база сан башка неме болгон эмтир. Алтайдын бастыра ла јурттарында церкве болгон эмес, андый да болбой кайтсын.

— Слерди канайып крестеген, эне? — Энемнин јабыс ла јымжак үни, неден де үргүлјиге коркып јүргендий чочып калган чырайы менин санаамнан эмдиге ле чыккалак.

— Баштап тарыйын сананганда, ол тен уятту да, коркымчылу да неме ине, балам.

— А ненин учун?

— Же бодозон, кызым... Алтай келиндер энеден чыккан эт-жылаңаш бойы агын сууга кирердең болгой, азыйда кандый да каан-айас күн болзо, тере тоннын үстине чегедектү, бөрүктү жүрер жанду. Көрзөн, ол крестке түшпеген келиндер эмдиге чегедек-тонын кийгенче... А эр улус... Эр улус эмди де кејегелү баскылап жүргүлери.

— Жаан улус крестке түшсе, агын сууга кирип јат па?

— Крестке түжерге јөпсинген улусты агару ада јууп алып, агын суунын јанына экелип, кудайдын агару сөзин айдып, эжиндирип јат. Айса канайдар, јылаңаштанбастын аргазы јок... Онон башка бастыра түбегинди канайып јунатан эдинг...

— Эне, а церкве болгон јерде јаан улусты база тазка салып јат па?

— Јо-ок... Жаан улусты церквеге экелгенде, агару сууны агылу сускула сузуп, крестке түжүп јаткан кижинин бажына уруп, база ла алкышту сөс айдып јат. Бат андый... Крестке түжүп, агару аданын алкышту сөзин угуп, уур өйлөрдө мүргүп алганда, санаа-сагыжың да, буды-колын да јенгиле түжер — деп, энези айдып та отурза, јукачак бөстөң эткен чамчазы ажыра бойынын жарындары иле кырландажып жүрер. Арык, јобош... Јажына ла кандый да јеткер болорын сақып жүрген неме ошкош. Андый бойынча, арыдым-чыладым деп качан да айтпас. Бала-барказынын јыртык-тежигин јамаар. Крестке түжүп те калган болзо, алтай јанды јандап, кайындарынын адын айтпай, байлап отурар. Күс келзе, Нинанын энези байларга түк сабап, кийис базып, иштенер ле иштенер.

— Канайдарың, кижі бүдер чагында агару кудайдын кулы болуп бүткен — деп, та арга јокто, та чын ла акту жүрегинең айдып отуратан. Агару кудайдын алдына ак-чек жүрүп, ол јерге атанган ла сонгында, экинчи жүрүми өскөрөтөн туру.

Нинанын адазынын сөөк-тайагы јаан кижі болгон. Је ол, бойынын мындый оборуна кэрө, кандый да сөс уккур, эт ле деген ишти бүдүрип јадар кижі. Ол, өскө алтай эр улус чылап, атка минип алала, аракыдап, айылдар сайын чаап та жүргени көрүнбес. Тудунганы малта, чапканы агаш. Је агаш та чаап, алтай јурттарда көп нени эдетен эди. Јаан болзо, јагы айыл тударга јаткан кижинин айбызын угуп, тыттын шаңдазын сойгой, айылдын өзөгін јандагай. Ол өйлөрдө тура тудуп, агаш јандаган, јос јаргап кижі бар эмес. Је андый да болзо, ол крестке түжүп, Баграш деп алтай адын Сергей деп солыткан кийининде, Чопош јуртка көчүп келген орустардан кэрүжип, бойына такаанын ботпужынаң эмеш ле јаан тураны алтайлар ортодо ончозынаң озо туткан. Орустарла бириккен кийининде, Нинанын адазына мал-

та-киреениң болужыла бұдүретен өскө иш табылган. Озогы алтайлар өлгөн кижини межикке салып жуур эмес. Анайда ла тон-өдүгүн кийдиреле, жууп койотон. Эмди крестке кезиктери тўжўп, өлгөн кижиниң сөбгин межикке салып жуур болгон кийининде, Баграш Өбөгөн крест, межик эдер боло берген.

Чопош журттын туш-тууразында турган кобылардын крестке түшпеген алтайлары оны азийгы ла аайынча, Баграш дежер, крестүлери Сергей эмезе Сергиленг дежетен.

— Же, Сергиленг, бистин айылга кирип чыгаар — деп, кандый бир кижини Баграштардын ўкпек ошкош туразына келип барган болзо, ончозы јарт: ол айылда кем-кем быжу ла өлгөн.

Баграш јок деп айтпас. Малтазын курына кыстанып ла ийер, киреезин колтуктанып ла ийер.

— Сергиленгнин эткен крезиниң эптўзи тен коркуш — деп, Чопош журтта је кажы биле мактабады деер!

Межик эдери јанынан Баграштын магы журт ичинде текши јарлу. Онын учун Нинаның адазынын ўкпек ошкош туразына мында јаткан бир кезек орустар да айбылу келетен.

Баграшты чыйрак кижини дежетен. Бир катап бу ок Чопош журтта јаткан Эндрей деп байла маргышкан дежер. Баграш отукты сый тудуп ийзе, Эндрей бай ого бир кап сукайры берер, сый тудуп болбозо, Баграш байга јўс бугул өлгөн эдип берер. Же Баграш болот отукты сый тудуп ийгени керегинде куучын бар. Онызын Нина јўк ле угуп јўретен, бойы көрбөгөн. Нинаның көргөнни чек өскө неме. Адазы кандый да јаан оборлу, ол туку Кадыннын өзөгинде соксойып турган «Ўкў» деп сомпук таш ошкош бырчат ла кату да бұдўштў болзо, јўреги јымжак кижини болгодый. Нина адазынын ыйлап отурганын көп катап көргөн.

Сөөк јууган кўнде ол айылына јаантайын эзирик јанатан. Уур ла јаан бажын агаштын тазылдары ошкош арсайышкан сабарларлу колдорыла капсый алып, эки чаканагын эки тўнмөгин баканактај тургузып алала, эрмек айтпай, мыжылдап узак ыйлаар.

— Же бу не јўрўм! — деп, Өзөгин өйкөп јўрген ачу-коронды, байла, чат ла бадырып болбойтон ошкош, оноң улу тынып, кемге де комудаган кептў айдынар:— Бу јўрўмимде је канча кижиниң сөбгин јуубадым деер. Бу ла колдорымла карыштап, је канча кижиниң межигин этпедим... Же айтсагар, бу не шыра, бу не јўрўм?!— Оноң ыйга кызарып калган көстөрин карсак колдорынын сыртыла јыжа тартып, кичинек туразынын караңуй толугында ўн-табыш јогынаң бозорып турган кудайдын сўри јаар баштанып, ойто ло комудай беретен:— Оспојы, је айтсан, мениң бойыма ла айдып бер, бу мен кандый кинчек эткен кижини! —

Онон бойынын крестке түжүп, өскө жан жатдап, өскө кудайга бажырып отурганын ундып ийетен ошкош.— Алтай-кудай, ак-быркан мени жайаарда өлгөн кижинин сөөгин карыштап, жажына онын межигин эдип жүрзин деп жайаган ба, айдып бер, кудайым!

Кезикте Нинанын адазы алтайларды крестке түжүргени керегинде сан башка кунукчылду учуралдар куучындап отуратан.

— Церкпе жагын жандабаска, адын солып, орус ат аданбаска кезик улус жүрүмин де кысканбаган ине. Мынаар бу өрө, Ак-Айры дейтен кобынын оозында, Кызынак деп эмеендү Күзүлек деп кижн журтаган. Мен оны жакшы билетем. Бойы үч пе, төрт по саар уйлу, анчы, балыкчы да кижн болгон. Олордын сок жагыс кызынын ады сеге аташ, база Карагыс болгон — дейле, Баграш уур ла жаан бажын араайынан өрө көдүрп, жаан мандайынын алдында, тоозы жок көп чырыштардын ортозында жажынып калган кунукчылду көстөриле кызы жаар көрөтөн.— Бат ол Карагыс же ле деген он алты жашту бойлу кыс болуп чыдаганча, бу ла жанында жаткан Чопош журтты да келип көрбөй, анда ла, Ак-Айрынын оозында, бозуларын кабырып жүретен. Бир күн энгирде, уй саар ой једип, күн кырга отура берерде, айылга бозулар бойлоры жангылап келген, а Карагыс бойы жок. Ада-энези сагыган ла сагыган. «Бу кайда барган болотон?.. Айса, кандый бир јеткерге учурап калды эмеш пе? — деп, адазы кызын бедреп, «Карагы-ыс, бала-ам!» — деп кыйгырып, јорткон ло јорткон, је удура каруу угулбас. Чат-учында чөкөйлө, јанып келерде, эмеени Кызынак арбанып отурган: «Ол балаы јарт ла мынаар бу Чопош-тын маймандары албан-күчле ал барган јат.— Маймандарга жагыс кызын Күзүлек бойы берип ийген чилеп, кенетийин өбөгөнине атыйланып чыккан: — Эмди сагы, кудалаа келер, аракы јударын. Кејирлери кырландашкан, кејегелери бийттеген маймандарда ла калым алып, байыбаан бойын байыйтан турун! Итта-тай, мынын отурган бүдүжин» — деп, өбөгөнине ачымчылу көстөриле кылчандап, аяк-казанды калырадып, тезинигип болбой, чадырдын ичиле ары-бери баскындаган.

Кызынактын туткуланганына өбөгөни ачынбаган. Уйинин арбыжы онын санаазына санаа кожуп ийген чилеп, эжиктеги чакыда ээрлү адына минип, Чопош жаар элес эдип калган.

Чопошко түнде једип келеле, сурулап угар болзо, керектин аайы чек башка. Карагысты кайдан кудалар тудар. Оны абыстар крестке түжүрерге јөпкө кийдирип, бери экелген болтыр.

Күзүлек түнди түн дебей, аар-калап ачынып, ачу-корон кыйгырганча, церквеге једе конгон. Ол церквеге кирип болбой, ат торсыктаган тудаган ийт чилеп, оны айланып, эжиктеп, «Карагыс, Карагыс, балам!» — деп адар тан атканча кыйгырган.

Эртен тура абыс чыгып келеле, Күзүлөккө удур кўлүмзиремип айткан:

— Сениң кызың крестке түжүп калган. Эмди оның ады Карагыс эмес, а Василиса болор, ундыба...

Күзүлөк эки колын эртен туранын суйук туманы өткүрө көгөрүп турган тымык тенери өрө суна салып, эки тизезиниң бажына отура түжүп, каны тартылып, көгөрө берген эриндерин билербилбес кыймыктадып шымыранган:

— Өрө турган Ак-Бырканым, сок жаңыс кызымды орус кудай блаап алды, блаап алды, баш ла бол, баш ла бол!.. Эмди менде кыс жок, баламды орус кудай жип койды, жип койды! Эмди канайдайын, не болойын!

Ол тушта Нина школго баргалак болгон. Адазынын куучынын угуп, та коркыганына, та кайкаганына эки көзи торт ло кос чылап суркурап, унчукпай отурган. Оноң адазы та неңи де сананып, унчукпай барарда, кызы сонуркаган:

— Карагысты өлтүрүп койгон эмес, адазы не анайып турган, а?

— Кажы ла албатынын жандаган жаңы башка ине, балам,— деп, Баграштын ордына байагы ла бойынча унчукпай, печкенин жанында көктөнүп отурган энези жукачак эриндерин кыймыктаткан.— Бистин крестке түшкөлек алтай улус ак-жанга бүдүп, тууга чыкса, туунын ээзине мүргүп, агашка кыйра буулаар, оттын ээзи бар деп, отко арчын салып, оны ичкен-жиген ажыла күндүлөп отурар, суу кечсе, суунын ээзи бар деер. Мен де андый болгом. Кижн база тенек ле. Эбире ле турган неме ончозы ла кудай, ончозы ла агару. Бис бойыс алтай да улус болзоос, эмди ёскё жан жандап, сок жаңыс агару Христоско бүдүп отурган улус— дейле, угулар-угулбас кими ректенип, кудайдын кандый да сөзин шымыранып отурарда, Нина энезиле кожо база крестенип божойло, учында адазынан сурады:

— Акыр, ол Карагыс деп кыстың адазы кем эди?

— Күзүлөк деп өбөгөн. Мен оны көрүп жүрөтөм...

— А эмди ол кайда?

— Ол өбөгөн кызымды орус кудай жип койды — деп ол ло турган церквенин жанына мүргүп, комудап отурала, оның ачузын бадырып болбой, мынаар бу бозорып турган «Укү-таштын» одожындагы каскак жараткан Кадынга калып ийген.

— Ол чын эмеш пе, адам, чын ба, эне?— деп, кичинек кыс, көстөри торт ло тазырайып, бу чөрчёк ошкош куучыннын кийининде сураган.

— Чын эмей база... Андый жеткерлү куучынды кижн кайдан

бодоп ло сананып табар деер... Крестке тўшпеске көп улус буу-
нып та туратан, адынып та өлөтөн.

— Олор ненинг учун анайда эткен, а? Айса, Христос чындап та жок болор бо? — деп, кызы аланзый берерде, энезинин куйка-
бажы торт ло быжырт эде бергендий: «Ай, жеткерлү эрмек айтпай
жүр, балам» — дейле, капшай-капшай шымыранып, толукта тур-
ган кудайдын сўрининг алдына тура тўжўп, крестене берген.

Онон бери көп жылдар өткөн. Баграш деп кижининг кызынын
жүрүминде көп кубулталар болгон.

Эмди кызыл отрядтын комиссары уйку ла санаанын орто-
зында жадыры. Бу тегерик ойдыкка та неден де үркийле, жуула
тўшкен бир үүр жылкыдый мөштөрдин бажында байагы шуулап
турган койу салкын эбире турган капчалдардын өзөгиле күлү-
реп, кайдаар да шунуп калган. Тайга эмди тымык ла соок. Жа-
ныс ла кызылжуучылдардын тунгак жөдүли анан-мынан угулат.
Буулап койгон аттар тондок жерди күлүреде чапчып, ары-бери
баскындагылайт. Комиссар келин каран тыгдааланып жадала,
кезикте үргүлей берип, кезикте ойто ойгоно чарчайт. Онын сагы-
жына кара бажынын үстиле шунуп өткөн ак канатту алтай кыш-
тар элестелет, ас та болзо, аарчы-куруды жытанган алтай жастар,
анчадала ол церковно-приходской школды божоткон жылдын туй-
ка ижемжилү жазыла кожо адазынын үни ойто ло угулып келди:

— Бичикке үренип алдын, балам, эмди биске мынан ары жа-
дарга жеңил болор.

Ол жыл Кадынды жакалай турган кырларга жас эрте келген.
Маралдын чечектери жайылып, кырлардын жарындарын өрө жал-
бырап бараткылайт. Быыл Нинаны кандый да сүүнчи, кандый
да жеңил жүрүм сакып жаткан ошкош. Нина да, онын эне-адазы
да быыл сүүнчилү. Кызы эмди бичикчи кизи, школды божодып
салган. Нинанын бойынын сүүнип турганын айдарга да бол-
бос. Бу ла жажыл жалаңдардын ла жүзүн-башка чечектердин үс-
тиле учуп жүрген көбөлөк эмезе көк тегерининг түбин канаттары-
ла чийе тартып турган кушкаш чылап, жеп-жеңил ле жайым уча
бергедий... Же Нинага бийик сындардын үстиле ай-канатту куш
кептү учарга келишпеди. Жаңы ла торып өзүргө келген канатта-
рын килемжи жок казыр колдорула кем де сый тудуп ийген кичи-
нек кушкаш чылап, ойто ло уур жүрүмнинг үлжи балкажына ол
келип тўшкен.

Шак ла ол, Нина, школды божодор жыл жаскыда кандый да
оорудан улам энези жада калган.

— Ырызынга кудай түкүрип койгон бала эмтиринг! — деп, бир
канча күндердин бажында адазы кызына карыкчалду айдып,
уур бажын көдүрип болбой отургандый, көнкөрө көргөн. — Бар,

ол Эндрей байга иштен. Мен эрмектежип койгом, келзин деген..

Эндрей деп алтай байдың айылына жүрүн, он үч жашту кызычак же нени этпеген, кандый кыйынга учурабаган деер!

Күнүн ле таң алдында турар керек: уйлар саар, кирлү кийимдер ле пол јунар. Таң алдынын соок балкажына ла кырузы кайылгалак тоң өлөңгө базышка эки буды корлоп, тамандары торт ло жарылып калган жүретен.

«Кижиге канатту болзо кайдар! — деп, Эндрей байдың жалчызы бийик тегеринин түбиле, узун агаштардың бажыла јайым учуп жүрген карлагашты көрүп, эрик јокто канайдар, коркушту күйүнетен эди. — Кижиге канатту болзо, бу уур жүрүмнүн жүгүн артырып, кайдаар да көс јетнес талалар јаар уча берер ине. Је кудай кижиге андый јайымды берген эмес, бербегенде, канайдаган эдин.. Бу кижиге деп неме тоң калды, мал чылап, өлөң јиир болуп бүткен болзо, јаланда јайым отоп жүрер эди. Айла, алтай улустын куучыныла болзо, кудай кижини јайаар тужында мал чылап отоп жүрер эдип саларга сананган дежет... Онон бир кулунду беени ле јаш балалу келинди түп-түней эки кобы табала, эки башка айрып, кондыра артырып койтыр. Эртезинде кудай келип көргөжин, јаш балалу келин конгон кобы тап ла тас јаткан — үзе отоп койгон. А кулунду бее жүк ле айыл ордынча ак јаланга таң атканча отоп, онын да өлсгин түгезе јип болбогон..

«Кижиден ач неме јок эмтир — деп, кудай сананган. — Оны одорлоп жүрер эдип јайаза, Алтайдын өлөңинен өлөң артпас, агажынан агаш та артпас. Јок, оны мал тудуп, аш-кыра салып азыранар эдип јайаза, ары ла торт» — деп сананала, кудай кижинин үлүзине мындый уур жүк берип койгон дежер. Ол та чын, та төгүн, је јаан алтай улус анайда айдыжат.

Катма сөөктү, кичинек кырлак түмчукту кыс Эндрей байдың айылына мынайда жалчы болуп эки јыл жүрген.

«Јоктунын јаңыс малы бөрүге учураар» — дегенинин бирүзи, Чопоштын үстинде мелиреп турган каан-айас јайгы күндерди бирүзинде күп эдип ак кар эмезе күкүрт-јалкын түшкендий боло берген.

— Сенин јатка барар јажын јеткен! — деп, бир күн адазы кайдан да јаан эзирик келген. Коркыганына торт ло тили кайра тартылып, тыныжы буула бергендий, эрмек-куучын айдып болбой барган кызына эзирик көстөриле узак көрүп отурала, кеттинин адазы ыйлай берген:

— Је канайдайын, балам, канайдайын, кызым. Төлүм баштаң ашты, сенен оогош төрт баламды азырап алар күчим де чыкты. Сенин учун јаан калым төлөөр болгон кижиге бар.

— Ада, бу слер...

Je адазы бырыксып јаткан оттыг куйынындагы туулакка ыйлап, эзиригине јүүлип јадала, уйуктай берген.

Эртезинде чындап та јанмырлу ла кара булутка кайнаган тегери Чопош јурттыг үстинде јарылып турган. Айылдың ичи карангуй, от кызыл... Кенетийин Баграш өбөгөннің айылына база ла Андрей байдың јалчызы болуп, төгөт кайылтып турган аракычы Алексейдин адазы ла энези киргилеп келген.

Бу кирип келген эки кижининг не-немези Баграшка көрө јеткил. Олорды бу јурттыг улузы аргалу улус дежетен.

Алексейдин адазы Мыкай өбөгөн лө энези Тайна бүгүн Баграш айылына куру келбеген. Олор бөскө ороп койгон кандый да тудунчакту, бир тажуурда јык толо аракылу келгендер:

— Je, сыбат, аракыны ал келдим, ич. Эмди бис төрөби улус. Айдыжып койгон сөзис бар, адып койгон огыс бар — деп, Мыкай јымжак үниле наарылткан.

Кече ичкен аракыданг эмди серип калган Баграш өбөгөн эрмек айтпай, тым отуларда, уулдың энези Тайна эмеген уткалады:

— Кайран, сыбат, јас келгенде, јанмыр болотон, јажы јеткен бойлу кыс јатка баратан...

Баграш өбөгөн база унчукпаста, Тайна эмеген утказын оног ары улалткан:

— Айланып куштар Чопошко јанып, агаш сайын уја тартат.

Баграш бырчыт ла чырышту јүзин уужай тудуп, та кандый да јеткер эдер алдында аланзып турган кижидий отуларда, Мыкай өбөгөн бойының соок кебин тартынып, бийиктен унчуккан:

— Эр кизи эки санаалу болбойтон, сыбат. Јараш кыс өнжүк кийим кийетен, јадын-јүрүми јарамыкту болотон.

Баграш өбөгөн бир тажуур аракыла кожо нени эдип јатканын бойы билип те турза, је арга јокто аттыг көзи ошкош јаан тегерик чөбөйдди алала, көнкөрө тудуп ийген.

— Сыбатка чөбөйинненг сал — деп, Мыкай өбөгөн айдат. Тышкары күкүрт күзүрейт, айылдың түнүгинен кирген ума јок көп тамчылар отты арай ла өчүре сокпойт.

— Je, сыбат, аракыны амза, эмди бис төрөби улус.

Тапту калай берген Баграш өбөгөн тажуурдың там ла шыпшып баратканын көрүп айдат:

— Айдыжып койгон сөзис бар, адып койгон огыс бар, калым кайда, сыбат?

Чөбөйдди Баграшка чөгөдөй отурала тудуп, бу сурактыг каруузына Мыкай өбөгөн айдат:

— Кызынның калымы керегинде сананба, сыбат, кызынның калымы калыг болор, сыбат.

Адазы чөөчөйдү көңкөрө тудардын кажы ла жанында бастыра бойы жаашка көк-суу болуп өдүп калган Нина айылга кийди-ре жүгүрүп келген.

— Же, бат, келдис бойы једип келди — деп, Тайна эмеен јалакай күлүмзиренип, сыкык јыкпыктарынын ортозында темене чилеп суркурап турган көстөриле Нина јаар кекиирде, оттын эр жанында отурган Мыкай эбөгөн база јымжак күлүмзиренип, Баграш эбөгөн јаар ууланды:

— Сениң кызың, мениң келдим, биске чай азып, күндүлеерге келген эмес пе, сыбат?..

Тенгериде булуттар күркүрейт, тышкары жааш шалырайт. Кандый бир кызык јерде бөрүлерге учурайла, коркыганына тургуза ла јана чарчап болбой, јангыс јерде тура калган элик чилеп, айылда отурган улусты көргөн бойынча, Нина ичкери базып отурбай да, ойто кайра чыга да конбой, эки буды кызарып, эжикте тура калды.

— Адаңа аракылу келдис, өт, балам, — деп, Тайна эмеген байагы ла јалакайын таштабай, ыраак јерден энези јангы ла једип келерде, сүүне берген јаш баладый, ичкери талбас этти. — Телекей де јаражайга тепсендий иле болотон. Орө өт, јаан улустын сөзин угуп, јанчыкка сал, каргандардын сөзин угуп, капка сал, балам.

Нина ичкери базып отураддын ордына, бир эмештен тескерлеп-тескерлеп, кенетийин айылдын эжигин ача согуп, јана болордо, јангыс ла эки буды кызас эткени көрүнип калган...

Кыстың иженчизи, јалкын ошкош јаш тужы, көңжип күйерге јеткелек от чылап, мынайып эрте өчүп калган. Баграш эбөгөн калым алып, калан-төлүзиниң айрылар болорым деп, он беш јашту кызын албан-күчле кижиге берип ийген.

Локтунын ырызы јолдо белен ле јалтырап јатпайтан эмей. Тейлеген качан да болзо — тейлеген болбой кайтсын, а канады тоорып өскөлдөк баарчыктын балдары качан да болзо — ого јемит.

Нина эмди эки айылдын јалчызы. Эртен тура таң јангы ла босбас кажайып келзе, Андрей байдын кажан-чеденин күрөп, оны арчыыр, одын јарар, суу тажыыр. Оноң келеле, кече аракыдаганына төжөктөн бажын да өрө көдүрүп болбой, јүдеп јаткан эбөгөнине ле оның ада-энезине курсак-тамак белетеер. Торт ло уур иш эдип јаткан кижиге чилеп, эбөгөни терлеп, онтоп туруп ажанып алала, төгөт кайылтарга барза, Нина оныла кожо барып, кескен кайыннын тозын сыйрып, кере ле тўжине иштенер. Је јангыс ла иш болзо, кайтсын... А катап энир киретени кайда. Алексей база ла ичер, «Чык!» — деп, Нинаны айылынан чыга-

рар, «Кир!» — деп ойто айылына кийдирер. Нина өбөгөнүнөн бир онду сөс качан да укпаган. Өбөгөнү ачынар болзо, жаш ту-жында отко жыгылала, үргүлжиге танма болуп он жаагында ар-тып калган жаан чөйбөк сорбы түрүлүп, бүдүжин сырагай ла ыркыранып турган ийт ошкош эдип ийер. Нинанын курлаазына жеткен узун ла койу кара чачын Алексей колына орой тудуп ала-ла, же канча катап сабабады деер!

— Сен менин туулагым! — деп, ол жаңыс катап каткырган эмес. — Үрүп чыгар ийди жок, үйгөн сугар ады жок неме, и-та-тай!

Чопоштын крестүлери церквенин жаңы аайынча бастыра байрамдарды темдектеп, сыра ачыдып, алтай аракы азып, тал-ганча ла аракыдагылайтан. «Троица» деп байрамды темдекте-ген бир күндү бу ак-жарыктын алдында тирү жүрөрдө Нина, бай-ла, качан да ундыбас болор. Июнь айдын каан-айас күни тур-ган. Кадыннын да чанкыры коркушту, туулардын да жажылы сүрекей. Алексей ада-энезиле кожо турада байа церкведе мүй-гүүл божогон ло өйдөн бери жырганганча. Олордын тал-табыжын керекке де албай, Нина тышкары амырап теп ле тегин отурган. Кенетийин ары-бери тентирилип, сенекке өбөгөнү чыгып келген.

— Туку ла байа бойынча кыйгырып турза, турага кирбес сен түлей бе, кадыт! — деп күзүрөп, төгөтлө карарта сүркүштеп кой-гон уур сопокторун жерден эрө көдүрүп болбой тентирилип, сү-зүжөргө клееткен бука чылап, үйи жаар ууланган.

«Же база ла башталып жатканы бу эмтир — деп, Нина, торт ло бөрүгө сүрдүргөн элик чилеп, бастыра бойы тыркыража берген. — Не болгон, Алексей?

— Не болгон?! Сен меге көп жарамзыба! — деген бойынча, өбөгөнү онын тулунуна катап ла ала койойын деерде, Нина колынын алдынан өдө конуп, жана чарчаган. — А-а, сен андый кадыт па... Айла «Не болгон?» — деп билбеечи болуп турар. Изү чай уруп бер деп сеге мүйгөйтөн бе?

— А турада менен өскө колду кижиге жок по? — деп, Нина жал-таныш жогына удура сураган.

— Санаан база жаан ла эмтир, күчүк! Менин энемди кулда-нар күүндү — деп кыйгырган бойынча, өбөгөнү Нинанын үстине чурап барган. — Мен сени бого ло өлтүрүп салзам, эртен адаг — өлгөн улуска ол межик эдип билбес эмес — бого келеле, межик эдип жатпазын...

Бу сөстөрдүн кийининде, ачынганына Нина торт ло билинбей калган. Жаанында жаткан жарчааны ала койгон бойынча, өбөгөнү-нин жаагы орто согордо, онызы, сырагай ла курч чалгыла ба-жын кезе чаап ийген жылан чылап, ол ло жерине жуурыла берген. А келин кайда да көрбөй жүгүрүп, адазынын айылына жана берген.

Жалы жок жалчы качан да болзо аргалу улуска керектү эмей. Онын учун Алексейдин адазы Мыкай ла энези Тайна эмеен эр-тезинде ле Баграштын айылына тажуурын тудунганча киргилеп келген.

— Балдар эмеш өөркөшкөн, сыбат, же кижинин билезинде не болбойтон эди — деп, тажуурын уруп, Тайна эмеен эрмектенген. — Бистин уулдын жаагын келдис жарчаала жара чаап койгон.

Баграш кызынын салымы керегинде сананбай жүрген эмес. Көп катап сананган. Же арткан төрт баланы жаңыска азырап алатаны ого жеңил эмес. Кандый да болзо күйүзинин ада-энези ого болушпаза да, болужып ла жат, бербезе де, берип ле жат. Бытыр кышкыда Баграштын картошказы жаска жетпей божоп каларда, озор бир таар картошко до берген. Каа-жаа кулур да берип жат. А Нина айылына жүрзе, нени эдер? Эндрей байда менин кызымнан өскө жалчы жок эмес. Мыкай өбөгөн Эндрейге жуук киж. Нина өбөгөнине ойто жанбаза, кайыны барала, «Оны жалчы эдип тут па» — деп эрмектежи койор. Керектин божогон-ла ол. Онон кайда барар? Озорго өштөткөн — өлүмнүн орозун бойына бойы касканынан башказы жок.

Кайын энези ле кайын адазы киргилеп келерде, бажын да өрө көдүрбей көнкөрө көрүп алала, кыймыгы жогунан отурган келдинин жүрегин жымжадарга, Тайна эмеен бойы керегинде куучындайт:

— Менин жүрүмим сенийнен башка болгон деп пе? Мынаар бу эмес — деп, коштойында отурган өбөгөн жаар кекип салала, эрмегин онон ары улалткан: — Менин баштапкы өбөгөнм тен сенин Алексейнге эшке түнгөйлейтен неме эмес... Коркушту кату киж болгон. «Чычканда маң жок, сенде үн жок» — дейтен. Бистин Алексей килеңкей де, иштенкей де киж эмей. Же каа-жаа арака ичийгенде, кылыктана берип турбай... Алдырбас, келдим...

Байагы ла бойынча, таңкызын буруксыдып, айланып келген чөбөйд унчукпазынан ууртап отурган Мыкай өбөгөн эмеенине жөмөжи баштады:

— Үй киж өбөгөнине удур үн чыгарбайтан, андый эмес бе-ди, сыбат? — деп, ол Нинанын адазы жаар чөбөйлү колын суна салды. — Бистин келдистин де энези эзен жүрерде, сеге удур сөс айдып билетен бе-ди, сыбат?

Мынын да кийининде Нина адазынын айылына көп катап өбөгөннен качып жанган. Же Алексейдин энези ле адазы Баграшка мынайып ок көп катап келип, келдин бозу чылап жединип алып, ойто айылына апаратан.

Озордын көстөрүнөн, озордын колдорунан качып барар арга жокто, же канайдарын!

Нина, эжик чилеп, ары — калбан, бери — калбан, шыралап жүргенче, Алтайдын тууларына 1916 жыл келген. Бу жылла кожо Алтайдын ичине кайкамчылу солун табыш жайылган: орус эмес укту улусты Россия ла Германиянын ортозында өдүп турган жуунын жуугына апарып, анда иштедери керегинде кааннын жака-рузы чыккан. Мыны уккан алтайлардын ортозында чур-чуманак табыш, анда-мында түймеен де болгон. Кезик улус фронтко бар-баска кобы-жиктер, арка-туулар сайын качкылаган.

Чопоштон ло Кадын ичин өрө жаткан өскө дө журттардан көп улус жүрүминде баштапкы ла катап Сибирьдин элбек телкемдерин өдүп, ыраак жорукка атанган.

«Мен мынайып Эндрей байга кул болуп, аракыдан баш өрө көдүрбес эбөгөниме соктырып жүргенче, фронтко барып, сестра болзом, не болор? — деп, фронтко атанган орус кыстарды көрүп, Нинанын көксине арлык-берлик шүүлте түшкен. — Кайда да жүрзе, жолы жаңыс. Өлзөм, өлүп калгайым».

«Жуу» деп адалган канду тала жаар улус атанып ла жат, атанып ла жат. Нинанын жүрегин эренгис санаалар күнүн ле сайын эгеп жат.

«А не? Жолой солун јер көрөрим... Чындап та, не барбас? Орус тилди мен билерим, жамандыра да болзо, бичип ле кычырып үренип алгам».

Бу күндерде Нина Баграшеванын бажына жүзүн ле жүүр санаалар кирер болгон.

«Бу мен тармачы, каргышчы болуп бүткен болзом — деп, ол кезикте сананат. — Эндрей байды ла аракычы өбөгөнимди өлтүрө тармадап койоло, качып сала берер эдим...»

Алтай чөрчөктөрдө «Турган изи артып калды, барган изи жоголып калды» — деп айдылган. Онын бирүзи, мындый санаалардын кийининде кенетийин Алексейдин үйинин, Мыкай өбөгөн лө Тайна эмегеннин келдинин, Эндрей байдын эн иштенкей жалчызынын «турган изи Чопош журтта артып калган, барган изи кайылып калган...».

...Баграшева Нина бойын шак ол күн кандый да жайым, чын ла канаттарыла булуттар кактап учуп жүреечи куштый бодогон. Чопош журтта өскөн алтай кыс бир канча орус кыстарга биригип, фронтко бойынын күүниле сала берген.

Жол, жол, жол... Јердин јети кадынын алдынан чыккандый, монус ошкош саң башка паровоз деп немелердин ачу-корон кыйгызы он јети јашту алтай келинди чочыткан да, кайкаткан да. А городтор! Мындый көп улусту, мындый бийик ле јаан тураларлу городторды ол түш те јеринде көрбөгөн.

Жол... Кандый узун, кандый ыраак! Нина эмди чын ла чөрчөк

жеринде кижн чилеп, байлар јок, ый-сыгыт угулбас, кыйын-шыра јок кандый да кеен тала јаар шунуп бараткандый.

Байла, бу жаап-жаан тураларда, бу күүлеген, ышталган город-тордо ылгый ла јайым, курсак-тамагы јеткил улус јуртаган болор... Јадын-јүрүм мында база бистинг ок деремнегидий шыра-лу болгон болзо, улус јангыс јерге не јуулатан?

Фронт... Күс...

Јок, Нинанын күүнзеп келген јери сырангай да онын сананган санаазындый јараш эмес. Чык, соок. Офицерлердинг кыйгызы, солдаттардың онтузы. Окоптор, эбире кан, ыш.

Бадыш талада јаткан латыштардың да, аалга тууларда јуртаган алтайлардың да салымынын ортозында башказы јок.

Фронт. Күс. Боромтык, чыкту тегерининг алдында мылтыктардың быјырты. Чейилип калган балкаш буттарынын алдында илјиреп јадар. Солдаттардың јадып турган үкпектерине кирип барзан, потолоктонг сары балкашка чейилип калган суу чытылдап, үстине тамар...

Јуучылдардың шыразын айтпа да... Арып-чылап калган солдаттардың туку ла ороларына түжүрө чөнүп калган көстөри јалтыражар. Бийтке ле окоптордың чыгына торт ло ончолоры торт соок болгылап калган. Көрөргө дө, таңарга да коркушту!.. Кан, иринг, јыт... Баш ла болзын!

Нина бир де ай болбой јадып, улай ла төрөл тууларын, Кадынның ару ла чанкыр толкуларын, кобы-јиктер сайын ыштары амыр чоргуган алтай айылдарды сананар болды. Мынаг сананганда, керек дезе ого бойының јериндеги јаштаг ала өдүк јок базып калажыраган ак кар да баалу ла кару неме ошкош. Кезикте оошкы кырлардың үстинде јылу јас јайканып ла мелиреп тургандый. Кайда да анда, Чопош јурттыг эжик алдындагы койу агаштардың аразында, күүк «јынгк-јынгк» этире эдип, јеринег сала берген Нинаны бедреп ле јоксынып турган неме ошкош... Мындый өйлөрдө санитар кыстыг кулагына кандый да алыс јердег төрөл тууларында уккан алтай кожонның кунукчылду күүзи томулып, эт-јүрегин эрей тартып ийетен:

Адым ичпеен суу ичил,
Мыны кайткан неме деер.
Адам көрбөөн јер көрүп,
Мыны кайткан неме деер...

Је оны мындый санаалардан кенете мылтыктардың атканы, гранаталардың анда-мында күзүрөп јарылганы ойгозо тартып ийетен. Эбире көрзөнг, ойто ло јаашка ла јастыг суузына көөп

калган јер, чейилген балкаш, тарынын јыды. Катап ла таңгыш-кындар, катап ла шыркалу солдаттардын шыралу онтузы.

Мында бойынын јери-јурты, билези, бала-барказы ла ада-энелери керегинде кунугып јүрген кижии јаңыс ла Баграшева Нина эмес. Солдаттар јуула тўжўп амыраган, кажы ла таңкылаган јеринде бу канду јуунын качан токтооры керегинде, јер, калаш керегинде куучындажар:

— Ох, эмди бистинг јерде јас, крестьяндар бойларынын јерин сўрўп баштап койгон болор.

— Мен бўгўн тўженип јатсам, ак адымды тардайга јегип ала-ла, кб-оп картошко тартып бараткан эмтирим.

— А менин ал ла санаамда балдарым: эки кызым ла кичинек уулчагым...

— Јуу эмес болзо, эмди мен турамды тударын божодып салар эдим...

Шак мындый куучын-эрмек кбдўрилген чыкту ўкпектердинг бирўзинде јажы јаандай берген солдат Нина јаар узак кбрўп отурала, сураган:

— Сестра, сенинг јеринг кайда?..

— Алтайда..

— Алтай... А ол кайда эди, кббркый?

Нина айдар сбзин ала-тарый таппай отурала, карууны мында јандырган:

— Алтай ба? Алтай — Алтайда.

Солдаттар јир ле каткыда. «Бу неге каткырыжып турган улус» — деп, Нина кайкай берген.

— Тўштўкте бе айса тўндўкте бе деп сурайдыс. Айса Якутия јеринде болор бо?

— Алтай Якутияда эмес, Алтай Сибирский крайда..

— Сибирь... Тўрменин ле бльмнинг јери деп адалып јат. Је мен анда болбогом, билбезим.

Бу сбстбргб Нина ачына берген. Онон эмеш унчукпай сана-нып отурала, удурала сураган:

— А мында бльм, тўрме эмес пе?..

— Онызы андый ла — деп, солдаттардын бирўзи бльсинген. А байагы ла карган солдат кыстынг чодыр кара чырайына узак кбрўп отурала, катап ла сонуркаган:

— А сенин нациян кем болор, балам?..

— Менин бе? — деп, Нина торт ло кайкап, удурала сурайла, олордын чын ла сонуркап тургандарын, кбрўп, менин нациям алтай деген...

— Јок, бис сенен јерингди эмес, нациян кем деп сурайдыс..

— Мен алтай кижии деп айттым ине.

— Андый нация бар ба?

«Саң башка! Алтайды ла алтайларды билбес улус база бар туру ине!» — деп, Нина баштап ла анда, ыраак Рига городтын јанында јүреле, чыкту ўкпектердин бирўзинде сананган. А Нинаның бойына онын чыккан-ўскўн јери, тўрўл Алтай — бастыра телекей.

Јаан солун јүгүрүк аттыг мангынан тўрген таркап јат. Мынайып јүргенче, март айдын бир јакшынак кўнинде фронтко сўрекей кайкамчылу табыш једии, эбире адып турган мылтыктардын торгызын ла јарылып турган гранаталардын табыжын туй базып ийген: Россияда Февральский революция болгон, каан јангы антарылган!

— Бу чын эмеш пе?! — деп, солдаттар бўтпей, бой-бойларынаң суражар болгон.—Каан аданы канайып антаратан?! Эмди не болорыс?

Нина бу керекти ондоп болбой туратан. Онон олордын полкына партийный ишчилер, агитаторлор келери кўптўгўн. Кажы ла кўн митингтер, кычырулар:

— Бастыра јан — Советтерге!

— Биске канду јуу керек јок!

Солдаттар погондорын јарындарынан ўзе тарткылап, офицерлерге удурлажып турар болгон.

Митингтер... «Большевиктер», «Советтер» деп сўстўр торт ло толку чылап фронттон фронтко, оостон ооско кўчўп турар.

Фронтко саң башка ой келген. Ол ойдин тибирти јаскы јерле мантаган ўўрлў жылкынын тибиртинен чик јок башка.

«Большевиктер» деп адалган улустын митингтерде айдып турган сўстўри кандый да саң башка, база полктын јангы маанызы ошкош кызыл ондў немедий билдиретен:

— Бастыра јан — Советтерге!

— Эзендик болзын амыр-энчў!

Бу табышту телекейдин ыраак ла карануй толугында ундылып ла ўргўлеп тургандый алтай туулардан келген кыс эмдиги айалганы јетире аайлабай да турза, кажы ла болгон митингке барып, солдаттарла, агитаторлорло, большевиктерле кожо «Бастыра јан — Советтерге!» деген канатту лозунгты айдып, база кыйгырган.

Онон олордын полкы кара јерге кызыл канын тўгўринен мойножып, революционный Петроградка келген. Колында мылтыкту, кызыл крест јуралган сумкалу алтай келин, Баграшева Нина, ойдин ле јўрўмнинг јана баспас толкузыла кожо столицага база јеткен.

Революционный Петроград! Николаевский вокзал. Тўймеен,

кыйгы, ийдиш... Лозунгтар ла жүзүн-башка плакаттар. Петроградтың үстинде та яс бажынын койу туманы, та революцияныгы ла жаңы эйдинг жалбышту тыныжы. Мында бастыра ла улус мылтыкту: кайдаар ла көрзөн, солдаттар, матростор... Жаан городтың оромдорында солдаттар жылынарға кўйдүрген оттордың жалбыштары Балтикадан соккон салкынға тоозы жок маанылар чылап элбендежет.

Јууны улалтары керегинде агитационный куучынды Керенскийдин јанында тургандар кажы ла митингте, солдаттар ла матростор јуулган јерлерде таркадат.

Солдаттардың ла матростордың тунгак кыйгызы, јаман сөстөр айдып арбанганы, сыгырыш, түймеен:

— Бойың јуулаш!..

— Биске јеткен!

Оноң кызыл агитаторлордың куучыны:

— Бастыра јан — Советтерге!

— Бис большевиктер учун!

База ла кыйгы, арбыш, сыгырыш... Мылтыктар, оромдор сайыны тоозы жок баррикадалар.

Путиловский завод. Митинг. Ишмекчилердин уур чырайлары. Политишчилердин жалбышту куучындары... Торт ло отто кайнап турган изү казан ошкош саң башка ой келген.

Сибирьден келген 44-чи полктын јуучылдары большевиктерге баштадып, Октябрьский революциянын јенүзи учун, жүрүм учун мында өлгөн, жаңы жүрүм учун өлтүрген. Олордың ортозында Алтайдан келген јиит келин, Нина Баграшева. Революцияла кожо көдүрилген калыкла кожо ол до мынайда кыйгырган:

— Эзендик болзын жаңы Россия!

— Керенский качкан!

— Эзендик болзын Совет јан!

Уур носилкаларға шыркалу солдаттарды салып, бойынды ок санитар келиндерле, кыстарла кожо туралар, баррикадалар, подвалдар сайын јажынып, ол оттый изү ойлорди өткөнин Нина төрөл тууларына јанып келеле, бойының јеринин улузына јангыс катап куучындаган эмес.

Туманду ла ышту күс... Петроград... Эңир, 9 час 40 минут... Ол күн Нина Баграшеваның јүрегине үргүлјиге арчылбас таңма болуп базылып калган. 9 час. 40 минут. «Аврораның» атканы, Кышкы Öргөөни курчап ла колдомдоп баштаган ой... Мылтыктардың ла пулеметтордың күзүрти, чөйилип барган октордың ыраак јалкындыч өчөмик јолдоры. «Ура-а!» деген кыйгыларға Петроградтын туралары жемирилип, тозын-тобрак көдүрилип тур-

гандый. Мында ман бажында жыгылган аттардын ла кижининг алтамдарынын уурына жер-тенери селендеп тургандый. «Ура-а!» Баррикадалар бузулат, пушкарлар, пулеметтор, тоозы жок мыл-тыктар быжырайт.

Түн. 26 октябрь. Ой 2 час 10 минут. Бу ойди, бу часты анда, Петроградта, болгон бир де ишмекчи, бир де солдат ла матрос качан да ундып болбос.

— Ура-а!

— Кышкы Оргоо колдо!

— Жан — Советтерге!

— Эзендик болзын жаңы Россия!

Анда болгон түндерде ле түштерде кижининг көксинег төгүл-ген кан ла ойдинг оги түней болгон.

...Революциянын солдады, жокту алтай кижининг балазы Ни-на Баграшева, «ады ичпеген суу ичип, адазы көрбөгөн жер кө-рүп», көпти билип ле ондоп алала, үч жыл мынаг кайра, 1918 жылда, төрөл Алтайына, тегериге жеткен кайыр тууларына ойто жанып келерде, мында баштапкы Совдептер, фронтовиктердин бригадазы жаңы ла төзөлип турган ой болгон.

Кадыннын сырангай ла жаказында турган Чопош журтта жат-кан улус, жаан өрткө алдырган кийик аңдар чылап, чын ла тө-гүннинг ортозында ары-бери булгалганча, абыстарга ла байлар-га базындырганча бойы болгон.

— Сен жаан жерде болгон кижини меге жартап берзең — деп, ко-бы-жиктерден алтайлар түжүп, Нина Баграшевадан жаантайын сурайтан.— Советтер дегени не атазы?.. Кызылдарын та не улус, актар дегенин та не?.. Аайлап ла турганыс жок...

Ниннага мыны ончозын жартаарга жеңил эмес болгон.

Карлу тайганын сынына эмди конуп жадала, комиссар келин бирде тууярап уйуктай берип, бирде ойто ойгоно чарчайт. Ол бүгүн уйку ла узун санаалардын ортозында арлык-берлик жатты.

Жаан жаңмыр болор алдында жайгы тегеринин түбине бадыш-пай, кайдан да, алыс жерден, булуттар чылап шаалып келген са-нааларынан качып, келин албан-күчле ойто ло көзүн жумуп, уй-уктаарга, «бир, эки, үч, төрт... он...он беш... одус... төртөн» — деп, жүске жетире ичинде тоолоп баштады.

Бу ла уйуктаарга көзи жумулып баратса, кенетийин жанында жаткан жуучылдардын кемизи де улаарып куучынданар эмезе база уйуктап болбой жаткандардын бирүзи аңданып, улу тынып ийер. Же, байла, ол уур тынып, уйуктап болбой жаткандар база ла эртенги күн, барып жаткан жеңил эмес жоругу керегинде сананып жаткан болор.

«Бу кижн бойының уўле-коногын ажындыра билер болуп бӯдӯп калган болзо—деп, Баграшеваның кӯксин сан башка са-кыбаган санаа жарыдып ийди. — Қанча јаш јажайтанын, кан-дый өлӯмнен, кандый айалгада өлөтөнин билер болуп бӯткен болзо... јок, ол тушта кижиге јӯрӯм јӯрери, байла, мындый ла јилбӯлӯ болбос. Бастыра јӯрӯмин озолодо билер болзо, кижн бойының ырызы, сӯўжи, келер өйи де учун тартышпай барар.

Кижн бойының салымын бойы билбес. Байла, оның да учун алтай албатыда мындый карыкчалду кожон табылган болор:

Өскөн јерим өлөңдӯ,
өлөтөн јерим кайда не?
Баскан јерим баргаалу,
Баратан јерим кайда не?

Чындап та, бистн алдыста кандый салым сакып јады не?.. Јок, кижн бойының бӯдӯрейин деген амадузының тон калды бир де кӯнин болзо ажындыра билер болуп бӯдӯп калган болзо кайдар!..»

— Он... јирме... одус... төртөн...

Баграшева мынайда сананып ла шыралап јадала, уйкуның уур ла јымжак табаштарына катап ла ксмә бастырып ийгенин бойы да сеспей калды. Оның узун јолдорын, јӯрӯм ле өлӯм ке-регинде кӯч ле изӯ сурактарын уйкуның тармызы өчӯре согуп койды.

...Отрядының бӯгүнгн эртен туразы сӯрекей кунукчылду та-быштан башталды.

Јер текши жарыгалакта, кышкы тенгериде јылдыстар да ончо-зы өчӯп јоголголокто, кем де Долгополовтың јабынчызынан араай тартып ийген. Ойгоно чарчап келзе, оның јанында Сарлай турды.

— Јыман өлө берди.

Отряд ончозы бут бажында. Кардың ортозынан туруп, как-тангылап ла от камыскылап турган улусты жагы ла кӯрӯп ийген-дий, аттар кулактарын сертендедип, кезиктери шоокырғылайт. Кӯрттӯ ле ыраак сындардыг үстинде јаткан јайгы элик ошкош кызыл јылдыстар анчы келип јатканын сескилеп ийген чилеп, кенетийин элес эдип, јоголгылап калат. Кайдан да анан, айлат-кыштың тӯбинен, эбире турган ак сәң карлу тайгалардың ба-жына ак чырайлу таң там ла јууктап клеетти.

Долгополов, Баграшева, Сарлай ла база бир канча кызылче-рӯчилер өлӯп калган кижининг јанында унчукпай, бой-бойлоры-на да удур кәрөринен јалтангандый турдылар.

Казанцев Иванының јелбер кызыл сагалы тәжине јайылып

калган јатты. Эртең тураһын эзининен улам ўстинде турған мөштөрдүн бұрлеринен какталып түшкен мынтак кар онын јаан конжок тумчугынын эки јанына ла кызыл сагалына араайын келип конгылайт.

Эбире тым. Јаңыс ла камыскан оттордын тырсылдап күйгени, аттардын силкинген табыжы ла ўйгендердин шыңкыраганы угулат.

Ак тонын јамынган туулар да бүгүн саң башка аяс ла тымык. Олор бу улусла кожо өлгөн кижинин ўстине энчейип калгандый. Мөштөр тым: «Қижі өлгөн!» Қырлардын ары јанынаң кулагы кызарып чыгып келеткен күнге сўўнип, бу соок тайгада бир де куштын эткени угулбайт: «Қижі өлгөн!»

— Ол төрт кысту — деп, уур тыныжыла кожо кенетийин Сарлай тымыкты бусты.— Ўйи база барлу... Јыман эмдигизи уул болор деп иженген.

— Кырдын ооружы — деп, Долгополов шымыранды. Оноң база бир эмеш унчукпай турала, айтты:— Иван Селиверстович Қазанцев бистин Совет јаң учун өлгөн. Онын сөөгин кызылгвардеецти јууйтан военный ээжиле јуур.

Јуучылдардын бирўзи де бир де кыгыс эдип унчукпады. Олордын кажызы ла, байла, бойынын салымы керегинде санаһып отурган болор.

Сарлай Урсул ичинең кожо келген орус наҗызынын јўзине келип түшкен мөштин саргара кадып калган бұричегин ле тоғуп калган јаан кырлак тумчугынын эки јанында јаткан карды калтыруш ла карсак сабарлу колдорыла чебер арчыйт...

Қалың карга да бұркенген болзо, мында јер тоғ ло ташгу болгон. Оны мылтыктын јыдазыла, малтала казарга кўч. Је андый да болзо јуучылдар Иван Қазанцевтин сөөгин эән тайганын ортозына анайда ла таштап нйбей, ташту јерди эмеш те болзо казалала, бир јоон эмес мөшти јығала, томырып, онын ўстине јергелей-јергелей сайлама эдип салала, кумакту карла чокчойто көмүп, јыккан ағаштын јажыл бұриле шык этире барзыргылап койдылар. Оноң Иван Қазанцевтин сөөгинин ўстине онын ок мылтыгынын јыдазын саң өрө эдип Долгополов бойы күртке кадай сайып койды.

Јетинчи бажалык

Долгополовтын отряды тегерик кара мөш өскөн ойдыктаң чыгара јортколы удай да берген болзо, је олордын јол-јоругы бүгүн чек ле јылбай турды. Қайдаар ла көрзөң, улалыжа берген учы-куйузы јок тайгалар. Мындагы калың күртке аттар бир-эки ле кулаш алтам эделе, оноң ары базып болгылабай, колтуктары

тыркыражып, алдында јаткан калың карды јыткаргылап тургулай берет. Јаңыс ла анда, отрядтан чик јок ыраакта, сыраңай ла нени де сезип ийеле, эки кулагын сертейтип ийген ийт ошкош эки сүүри таштын ортозынан кышкы кўннинг кызыл чогы кызарып турат. Шак ол эки сүүриге једип алатан арга бар болзо, онын ары жанында элбек ле јайым өзөк јайылып, түже бергендй. Ајса болзо, онын ла ары јанынан Элбек-Кем деп јердин өзөк-јиктери башталып јат?.. Ајса болзо, ого ло чыгып алза, есаул Куранскийдин ичееп ле кандый да јеткер келбес деп иженип јаткан Кара-Туу деп јурт ыраак эмес?

«Эмди канайдар, ол эки сүүрининг ортозына канайып једип алар?» — деген сурак Долгополовтын отрядынын алдына тура берди.

Көп јуучылдардын аттарынын кўчи чыкканына кўртке бадалып, јыгылган јеринен ойто өрө туруп болгылабай, калың карга кѣмүлип, анайда ла арткылап калат. Аттарынан астыккан јуучылдар кайда да анда, отрядтын туку ла учында, баштары карандашкылайт. Эмди кызылгвардеецтердин чырайына кижидура кѣрѣринен јалтанар. Өзүп калган сагалдарына кар јапшынала, тош болуп тонуп калган. Олордын көп сабазынын кѣстѣринде ижемји де, амаду да билдирбейт, олордын чырайлары соок, андый ок соок ло өчѣмик кѣстѣрининг терен түбинде ле кыймыгында, керек дезе кийген кийимдеринде коркумчынын ла ачынчынын ѳгн јок өчѣмик кѣлѣткѣлѣри јабылып калгандый.

Кенетийин кемнинг де тунгак ўни угулды:

— Мында ла тонуп ла торолоп ѳлѣтѣн эмтирис.

— Быжу!

— Андый! — деп, анаң-мынан ўндер угулды.

— Кем анда, кем тескери неме айдып јат?! — деп, Долгополовтын соок ўни карга бўркеткен соок тайгалардын сынына тондолып, ол ийттин кулактары ошкош эки сүүрининг ортозында кѣрўнип јаткан арттан ажа конды ошкош. — Өлѣр болзо, мында ончобыс ѳлѣрис. Қайра бурыларым деп кем де сананбазын, онон башка база андый эрмек айткан кижини карамы јогынан мында ла...

Је бу ла ѳйдѣ бѣрўгин кабактарына јетире кептей тартынып алган кандый да бир солдаттын кѣстѣри кѣзнѣк ѳткўре түнде кѣгѣргѣн ўспекчининг оды чылап бозорып, Долгополовко удуралбайагы ачынчылу ла тунгак ўнле кыйгырды:

— Сеге мак, а биске ѳлўм!

— А-а, ѳлўмди сен керексип туруң ба?! — деп, Долгополов казыр кыйгырып, колмылтыгын чындап та чыгара тартып келерде, ончолоры тым боло берди. — База кемге ѳлўм керек, а! — Ол

уур бажын өрө көдүрүп, чуулду ла соок көстөриле жуук жанындагы жуучылдарды тоолой көрөт.

Бир канча унчукпай турала, байагы ла кижиге база ла удурлашты:

— Ат, командир! Сен бисти ол жанында барып жаткан татар ак бандитке садып ийген, билип туруң ба?! Ат... ат дейдим, командир!

Долгополовтын колмылтыгы «жыр» эдип калды.

Байагы солдат адынан түшпөскө турган чылап, араайынан жайылып браадала, оного там түргөндөп, мылкыс эдип, күрткө көмүлө берди.

Командир бойынын мылтыгын та ненин де учун ойто кобуразына сукпай, койынына салып, оного ары унчуккылабай турган өскө жуучылдарга байагыдай ок чугулду, кандый да туткуланчаң үнүлө оного ары айдат:

— А мен слерден башка курсак жип, слерден башка айалганда конуп турум ба, а?! Бу слерле кожо барып жаткан комиссар үй кижиге, Нина Сергеевна да, слер чилеп кызыбай турарда, слерде уят бар ба, айса чек жок по?!

Отрядта табыш та жок. Долгополов бойы да унчукпай барды. Оного ак-боро адынын оозун бура тартып, ончозынан озо ичкери жортордо, кийин жанында шымырткан эмеш ле тың үндөр угулуп калды:

— Отряд, ичкери!..

— Аттарга минигер!

Ыраакта көрүнүп турган эки сүүринин ортозынан шыгалаган күннин чокторы арттын үстиндеги карга кадалып, тоозы жок ичкери чилеп жалтыражат.

«Чындап та, бу көрмөс бисти өскө жолло өнөтийин апарып жаткан болбой — деп, Долгополовтын санаазына туйук ла ачуу алаңдуу кире түшти, — жок, ол анайтпас учурлу.. Же кижинин ичине кирип жүргөн кижиге бар эмес, оны да кайдан билер.

Кызылгвардеецтер сүрекей араай, бир ле эмеш жердин бажында аттарына тыныш алындырып, кадалгак ла карлу тууны өрө атпактангылайт. Көп улус артып калган.

Кырга-тууга чыгып, темигип калган Сарлайдын да ады бажып болбой, көгкөрө жыгылып, уур онтоп, тынастаары көпгөй берди. Ол бойы тегин де жаан эмес сөөк-тайактуу кижиге бу сооктуң ла кордоп калган жуучылдардын көстөрүнүн алдына там кичинере бергендиги, кайа да көрбөй, бажы торт ло ичиндеринин ортозына кептелип калгандый жортул отурды.

Улус өксөп, бир эмештен там ла кырга бийиктеп чыкканыла кожо күрт астап, ойто тайкак тожондор башталат. Мындай жер-

лерле таң атла јорторго до кўч. Онын ўстине тайганын јаан-јаан таштары учурап, оны эптў јер талдап, эбире јорторго келижет.

База бир кадалгак јерге учурайла, аттар тынаастагылап, чек баскылап болбой тургулай берерде, байагы ла бойынча унчукпай бараткан Сарлайдын ўни угулды:

— Командир...

— Не болды! — деп, Долгополов кандый да тунгак ўнденди. — Не, мыннан ары јол јок деп айдарга ба?

— Чана кийеле, јол кўрўр керек — деп, Сарлай бирде Долгополов јаар, онон ойто Баграшевага кўрўт.

Бу ойдо кийин јанындагы улустын ортозынан кем де арып, шыралаганына ачынып калган ўниле ўчўлгўндў сурады:

— Не болгон, татарин, једер јерге бисти јетирип койдын ба?!

— Катап ла ба? — деп, командир кўзўрт эделе, Сарлайды ченеп, соок ло кату кўстўриле ого бурылды. — Чана кийер дедин бе?..

Сарлай не болзо, ол болзын деп сананала, бойынын шўўлтезин јартады:

— Чана кийип, ары-бери базап кўрўр керек. Менин санаам андый...

Сарлайла кожо јол бедреп барарга Долгополов эскадрондордын командирлерининг бирўзин — база бойы ошкўш талар-как јарынду ла узун сынду Ивановты алды.

— Иванов, сен спортсмен, чаначыл болгон эмес бедин?

— Шак андый, нўкўр командир!

— Андый болзо, адыннан тўш, чанангды кий!

— А бис мында артып, кардын ортозына ўлўтўнис пе? — деп, кемнин де ўни угуларда, ого удур Баграшева айдат:

— Бис мындый уур јолды биле-тура, нўкўрлўр, ончобыс бойыстын кўўн-табысла бери келгенис. Слерди албан-кўчле экелген кижии јок. Бис ончобыс кызыл јуучылдар, онызын ундыбагар, нўкўрлўр!..

Сарлай јакпак јеерен адынан тўжўл, алтай аңчылардын эп-аргазыла ээрининг эки јанына, арта салала, тапшуурлап алып јўрген чаналарын чечти. Онон тўрген ле эптў кийип, оныла кожо баратан Долгополов ло Ивановко айтты:

— Озо баштап он јаны јаар барыч кўрўликтер, нўкўр командир.

Сарлайдын јылкынынг шыйрактарыла јаан койгон чаназы тоғ кардынг ўстиле јенил јылбырап, ичкери болды. Долгополов

ло Иванов онын кийининен база баскылап ийди. Олор кары жука, је тожон төстөктөрдү эбирип, калың күртке бастырган жуукаларды кечип, арыганча бастылар. Же ат өткөдий эптү жер табылбаста, туунун сол жаны жаар барар дештилер.

Сарлайдын чаназы жалбак, онын үстине тереле жаап койгон, санг өрө чыгар болзо, кайра тайкылбас. Онын учун тың арыбай да турза, је ого серемјизи там тыгыбазын деп, ол меңдебей, эки нөкөринен ырабай жүрди.

«Ненин учун меге эмдиге јетире бүткүлөбей јат? — деп, Сарлай кунукчылду сананат. — Же олор мындый тайга ашкан эмес. Онын учун меге бүтпези де јолду. Јай болгон болзо кайдат, бис туку ла качан ол Элбек-Кемнин ичине түжүп калар эдис... Күдай болужып, ары јол табылатан болзо кайдар!..»

Олор жыгыла-тура, күртке көмүлгилеп, туунун сол жаны жаар ууландылар. Кезикте ол ло жыгылган эмезе отура түшкен јеринен турар да күүнин келбес. Же эмеш амырап, тынышты токунадып алала, бир јиктен бир јикти кечип, база ла бедреерге келижер. Анда туйук кардын алдына артып калган солдаттардын соокко тонуп, шыралагылап отургандарын сананып ийеле, күчтерине күч кожула бергендий, ойто ло бут бажына туруп чыккылайт.

База бир кобыга түжүп келеле, туку кырдын сынына јетире чала јатырыза чыккан кырткы карлу жалбанды көрүп, сүүнгенине Сарлай кыйгырып ийди:

— Командир! Командир, табылган! — деп, кыйгырып ла каткырып турат, — командир Долгопол, табылган, бат бу мыны өрө чыгарыс — деп, кобыны өрө кыскачак колыла уулайт. — А сен меге бүтпеген, көрдин бе, јол табылган, командир.

Сарлайдын сүүнип турганын көрүп, Долгополов бойы да билер-билдирбес күлүмзиренип, сын-арказы тургуза ла јениле түжүп, эди-каны кенете жылый берди ошкош.

Олор бир канча ойдин бажында жуучылдардын жанына јеткилеп келерде, аттар ак кыруга алдырып, омурузына једип калган күрттин ортозында түңзүйижип, мойындарын салактаткылап алган турдылар.

Кызылгвардеецтер командиринин табыжын угуп ийеле, кардын ортозынан баштарын, кастар чылап, өрө көдүрдилер. Олордын кажызынын ла жүрегине сок жаңыс сурак амыр бербей јат: «Јол табылган ба, айса бу ээн тайгада кардын ортозына јадып, мынайда ла торолоп ло тонуп өлөтөн бө?»

Јол табылган: эмди жаңыс ла бу бир эмеш јердин калың ка-

рынан канайып та болзо өдүп чыгар арга керек. Онон кырга чыгала амырап, үделеп алза, керек чек ондоло берер.

Мындый табышты угала, жуучылдар анаң-мынаң тургулап, соокко тонгонына тыны чыгып ла тегип калган буттарын жылыдарга жаңыс жерге секиргилеп меелейлү колдоруна тын берерге бой-бойына чабыштырып, кыймыктажа бердилер.

Жолдо аттары арып ла бойлоры оорып арткан бир канча нөкөрлөр эмдиге бу бажында барып жаткан улуска једижип келгелек. Олорды сакыыр ба, сакыбас па деп шүүжип турала, Долгополов айтты:

— Олорды сакызаас, калас јерге ой өдөр, нөкөрлөр. Эмди ле кыймыктаар керек, айса болзо, јоткон түжеле, бу да таап алган јолысты туй алып ийерден маат јок. — Командир ол улусты өлүм ле жүрүмнин ортозына артырып јатканын билбеген эмес, билген. Је канайдар, онын өскө айдар сөзи де, аргазы да јок болгон. Кандый да болзо, бүткүл отрядтын көп сабазын кырга чыгарып, Элбек-Кемнин өзөгине түжүрүп алза, ол партиянын, командованиенин каруулу јакылтазын бүдүрүп саларына бек иженген. Ненин учун дезе, Долгополовко ажындыра јарт: есаул Куранский Элбек-Кем деп сөзөкти бийлеп алала, табару болгодый јолдорго каруулчыктарын тургузып, бу Темир-Тайгадан кышкыда кем де ажып келбес деп иженип, бойы Кара-Туу деген јуртта јыргап јат.

Эмди бу жаңы ла табылган салкындак, је кары тайыс јалбаңкобы јаар атанар алдында, Долгополов отрядты база катап шиндеп көрөр деп сананды.

— Калаш, сугайры арткан ба? — деп, ол эскадрондордын командирлеринен сурады.

— Јок...

— Аттарга сула бир эмеш бар ба?

— Эмеш арткан.

— Менде јок.

— Арыган ла өлгөн аттардын јолой јийтен азыгын артыргыс пагар — деп, јакылта берди. Алдындагы ажуга чыгып алза, улуска јаан амыралта берер деп сананып алала, јенгил эмес јолын онон ары улалтып ийди.

Јаңы ла ажарга темдектеп алган кырткы карлу јалбаңга јетире узагы јүк ле бир беристе болгодый да болзо, оны өдүп чыгарга отрядка јенгил эмес болгон, мынаар ла тап эдерде, алдында туй күртеп койгон чичкечек жуука туштаган. Аттар үсти тонуп калган күртти ойо баскылап ийеле, ойто чыгып болбой тургулап калат. Бу јаан эмес жууканы өскө јерден айланып өдөр арга ба-

за јок. Ол чичке де болзо, узун. Јайгыда мынайда ак көбүгү ай-
ланып, тайганынгу суузы карайлап түжетен јер ошкош. Бат бу
јууканы кечип чыгар деп албаданып турала, база бир түбек бо-
ло берген.

Олор энг чыйрак деген аттарла күртти ырдырып чыгар деп
сананган. Долгополовтын ак-боро ады күртке туку мойынына
јетире түжүп, ол жыгылган јерине јадала амырап алып, жүк
арайдан јаратка чыга калыйла, ол јанында силкинип ле уур
тынастап турды. Эмди јол ачылган деп сананала, Нина Сергеев-
на бойынын чорго жалду кара адыла чурадып ийди. Је кара ат
јаратка јетпей, камчы јанындагы колынан та неге де кысталып,
күчине салдырып чиректенип ле текпиленип турала, кенетийин
јалбагынан келип түшти. Комиссар келин арай ла болзо, бойы
аттын алдына келип түжер эди. Је ол кара аттын атанар јаны
јаар жыгылып, күртке көмүлип, күп эдип калды. Онын ады ол ло
бойынча жыгылган јериненгу туруп болбой јада берди. Ат чирек-
тенип, тын тартынарда, камчы јанында колыннын өжүни «карс»
эдип сына берген табыжы иле угулган.

Нина Сергеевна жыгылган јериненгу өрө туруп, ак кардын үс-
тинде чакпыланып јаткан адын кайкап ла коркып калган көстө-
риле ајыктайт. Кара ат алдында јаткан калын карга күчүлдеде
бажыла согулат. Онын јаан кызыл тумчугынан ла оозынан чык-
кан тынышка ылма кар туш-башка чачылат. Ат кижичилеп уур
онтоп, көзин жыпылдадып, кезикте тым јада берет. Онон ојто
озогы јолдорын сананып ийген чилеп, эмезе бу барып јаткан
аттардан астыгып, эмди ле мында јажына артып каларынан
коркый бергендий, ојто ло өнгдөс эдип, буттарыла карды эже
тебет.

Баграшевага мыны көрүп турарга күч болгон. Јай болзо кай-
дат. Өрө тургузала, колын шакшактап, танып койзо, ол жүк үр-
бедеп отоп жүреле, јазылып та калардан маат јок.

«Бу эн тайганын ортозына кайран кара адымнын божол ло
јатканы бу туру» — деп, Баграшеванын өзөк-бууры сыстажа
берди.

Кара ат бир канча өйгө онтоп, көзинин јажы агып јадала,
ојто ло тепкиленип, турарга албадана берерде, Баграшева кене-
те жуучылдарга јакарды:

— Је нени көргилеп тураар! Атка турарга болушкылазаар!

Јуучылдар жуула түжүп, атты күрттен кандый да јенил чыга-
ра тырткылап келерде, ол өрө турайын дейле, ојто ло йыгылды.

Кара аттын ташка кысталала, тактай јадып койгон јериненгу
жуучылдар бирден кечкилеп, жууканын ол јанына чыккылайт.

Сарлай туруп болбой шыралап јаткан аттыг ээрин алып, Нина Сергеевнага өскө ат ээртеп берди. Онон отряд ончозы бу јуукадаг кечкилеп, јолын онон ары көндүктирип ийерде, кара ат үүринен астыкканына кородоп, эки-үч оос шыркырада-шыркырада киштеп ийерде, комиссар келиннинг јүреги торт ло јангыс јерге јуурылып, куйка-бажы јымырай берди.

— Мыны не шыраладар — деп, Нина Сергеевна коштой барып јаткан Сарлайга айтты. — Боочыны бистиг кийинистен түнгей ле ажып болбос. Ары мыны...

Комиссар келиннинг санаазын кем де каран-туйукка сезип ийген чилеп, олордын кийининде келип јаткан јуучылдардын бирүзинин мылтыгынын торгузыла кожо кара аттыг киштежи јылыып калды.

«Баш ла болзын, быларга! — деп, Сарлай мыны ичинде јаратпай сананды. Кижии эрјине малды адып өлтүрер бе?.. Јаан тайганы ажып барадала, не ле болгылаар. Онын да учун јүзүн-базын буудактар учурап, өлүм-јидимнинг болуп турганы бу ине. Тайга катуланып турганын айдып-тудуп турза, аайлабас кайткан улус. Байа ла мынызын сескен болзом, алтай-кудайдын алдына араайын шыпшанып, тал-табыш этпей, алтай албатынын јандаганыла ары ла шукшулап койотон немени кайттым деер... Је кайттым деер! Одөтөн јол эмди де узак, кудай соккон тагмаларды эмди кандый јеткер сакып јады не? — Мынайда сананып, јортып барадала, Сарлайдын эриндери билер-билдирбестег кыймыктап, ичинде шымыранат: — Эбире турган ээлү тууларым, алтайым-кудайым, агаш-тажым, баш ла болзын слерге, база түбек ийбегер! Јеткер јен алдында дежетен... Јен алдында јеткерди јер түбине түжүре кагып, јолыстан айрып салыгар! Алдыстагы ажуларга — баш, араан-тереең тууларыска — баш!..

Бу өйдө Нина Сергеевна кайа да көрбөй, оос ачып эрмек те айтпай, јоргуп браатты. Адынын мындый качалаңду өлүмиле кожо ундылып калган бала тужынаг база бир учурал ыраак јылдардын тумандары өткүре кенете эбелип келди.

Ол тушта Нина чек кичинек кызычак болгон. Је андый да болзо, ээпи кыймыктап, ээзинен нени де сурап турган чылап, Баграш өбөгөннинг эжигинде јаантайып ла кепшенип туратан ак мандайлу кара уй онын көзининг алдына јурала берди.

Ак-Мандай деп чололу ол кара уй та коркушту сүттү болгон, та кандый, онызын Баграштын кызы јакшы билбес. Је эртен-энтир уйды сааган кийининде, аякка уруп ийзе, шыркырап турар көбүктү, јылу сүт ончозынан озо ого келижетен.

Je бир катап кўскиде Баграштын айылына журттын эн жаан байы Андрей келген. Ол келеле, Нинанын адазынан кандый да акча некеп, учында айткан:

— Андый болзо, уйынды апарып жадым.

Баграш өбөгөн акчаны ого удабас ла таап берери керегинде эреп-жайнап, чат ла неме болбогон.

— Меге килебегейеер, бу балдарга килезегер, өрөкөн, — деп Нинанын адазы очокты эбиреде отурган балдарына көргүскөн. — Мең акчаны слерге, өрөкөн, удабас ла таап берерим. Балдар азырап жаткан көргөн жаңыс уйымды, баш ла болзын. албагар...

Нинанын адазынын жайнузын Андрей укпаган.

— Өлгөн улуска межиктер эдип жүреле, меге акчаны кайдагы кабыннан кодорып берерге турун — деп өчөйлө, эжиктен чыгып, кара уйды јединип ийеле, кайа да көрбөй барып јадарда, Баграштын балдары байдын кийининен жүгүрүжип, эдек-јентинен тарткылап, ыйлап-сыктап туруп, онын айылына јетире баргылаган эди. Je «Сокор тутканын ычкынбас» деп, балдарга бай кылас та эдип көрбөгөн.

Кийининде, Эндрейге јалчы болуп жүреле, Нина бойынын ак маңдайлу кара уйын канча ла катап сааган, онын алдына отурып, эки көзинин јаштары табырап, көп катап ыйлаган эди...

Күн ак сындардын белиле араайын кайкалап, ажузына там ла јууктайт. Бу барып жаткан јер чала кыранг ла салкындак: кар јука. Онын учун кере түжине јортушка кандый да арыган болзо, аттар табынча ажуга база јууктайт. Кезик јуучылдар аттарынан түжүп, једингилеп алала, јойу баргылап јатты. Јойу баскан кижиге кандый да болзо јылу, атка да бир канча јенилте. Ојто кайра бурылар арга јогын јарт билип, јуучылдар ун-табыш јогынан баргылап јаттылар. Олордын эмди сок жаңыс амадузы: канайтса да бу тайганын сынына капшай ла једер!

Ўделейтен јерге олор чубажып алып јеткилеп келерде, Элбек-Кемнин ичине јетире јаан ла болзо 7—8 беристе деп јарта ла берди.

Мында јаан эмес от камызып, Долгополов улусты јер бозорып јарыырга јетире амырадып алар деп сананды. Јуучылдар тайганын сынында јыгылган агаштардан карануй киргелекте одын јууп, от камыскылап баштады. Калганчы боочыга чыгып келеле, Долгополов мынайда јакарды:

— Эки атты сойып, азык эдип кайнадып, јазап туруп ажаныгар, нөкөрлөр. — Онон бойы улусты јөктоп көрзө, байагызынын

ўстине он кирелў кижи јолдо база сондоп калтыр. — Је мынча кире уурды јенип чыкканыста, эмди, байла, алдырышпазыс, чын ба, нѳкѳрлѳр! — деп, ол арга јокто јуучылдарын оморкодып ийерге сананала, бойы база омок ўнденди, карууна бир де кижи унчукпаста, командир катап неме айтпай, јалбырай берген от-тын јанына отурып, кабышпай турган јаан колдорын јылыда берди.

Тайганын ўстине соок бўрўнкий тўжўп, кардын ўстиле кай-калап ла шылырап салкындар јылыжат. Јуучылдар аттарынын ээрлерин алып, артып калган калганчы сулала азырап, ойто кел-лип, элбиреген отторды эбире отурып, јангы ла аскан казаннын кайнаарын сакып, кажызы танкылайт, кажызы каран-туйугы-нан бойынын салымы ла эртенги кўни керегинде сананат.

Сегизинчи бажалык

Таннын јангы ла јарып клееткени керегинде алтай албатыда мындый табышкак бар: айланбастын тўбинен ак эчки мантап клеет. Тап, ол не?..

Бат бўгўн Долгополовтын отряды уйкудан «айланбастын тў-бинен ак эчки јангы ла келип јаткан» ойдо ойгонгон.

Кече изў казан тойо-кана ичеле, бастыра бар-јок бор-ботконы јырс этире ороноло, тургуза ла уйкуга јыга соктырып ийген улуска јылу тѳжѳктѳн капшай ла ѳрѳ турарга кўч болгон, сўре-кей кўч болгон.

— Подъем, турыгар! — деп, каруулчыктардын кыйгызы анан-мынан угуларда ла, олар кандый да калын уйкуда болзо, ойгоно чарчагандар. Јуучылдар ойгонып келзе, јер кече энирде-гизиндий ок бўрўнкий болгон. Олор јангы ла јадала, ойто туруп келген неме ошкош. Тайга јердин сыны кандый да айас кўнде качан да салкынду. Кече энирдеги ле салкын кардын ўстиле шы-лырап, кайдаар да ѳткилеп турганы угулат.

Кардан кайылтала, котелокторго мендей-шингей изиткен сууга аттын соок эдин кожуп јийле, Долгополовтын отряды ѳзѳкти тѳмѳн чубажып ийди. Мыны есаул Куранскийдин акбан-диттери сескен ле кѳргѳн болзо, агашта отурган кўртўктерди чи-леп, бирден ле тоолодо адып, кырдаң ѳзѳкти тѳмѳн тўжўрер эди. Је эм ўстине кандый да табыш јок. Туулар база амыр ла терен уйкуда, ак карла курчанган тургулайт. Отряд барып јат. ѳзѳк-тин ичи боп ло боро. Туулардын сынында сыгырышкан ла сы-лашкан салкындардан эмезе бу келип јаткан черўден коркы-

ган чылап, бозомнын боро туманы Элбек-Кемнин өзөк-жиктери-
не шаалып калган жатты.

Долгополовтын отряды бир канча өйдүн бажында сүрекей кадалгак түжүнүн сыранай ла кырына жеткилеп келди. Бажында барып жаткан взводтын командири тургуза ла бу жыгу ошкош сойокты төмөн түжеринен айап, токтой берди. Онын кийининен једип келгендердин аттары база токтой түшкүлөп, жаңыс јерге шаалгылайт.

Аттардын ла улустын ортозыла тайкылып ла жыгылып туруп, отрядтын бажына Долгополов бойы јойу јүк арайдан једип келди.

— Не болгон, Павленко?

Взводтын командири Павленко эрмек айтпай, ол та катаетей тестейте кийим кийип алган учун андый, чайдын бажы ош-кош, кандый да кичинек бажыла алдында жаткан кадалгак түжү јаар кекиди.

Комвзвод мындый учарды төмөн ончозынан озо түжеринен жалтанып турганын Долгополов биле-тура, «Анда не јадыры?» — деп өнөтийин сурайт:

— Бойоор до көрзөгөр, нөкөр командир, алдыста оро... Канайып түжетен...

— Өскө арга јок, түш!

Павленко тискинди кайра тартпаза да, ат бойы да оноор түшпес эди. Је комвзвод тискинди эки колыла јырс ла этире тудуп алган, үн-табыш јок турды.

— Баштап түш, Павленко!

Павленко кыймык та этпеди.

— Менин приказым: түш, Павленко!

Ол база ла кыймыктанбады.

— Айдарда, сен мойножып турун ба?! — деп Долгополов күзүрөп, наганын ушта тартып келди. — Түш, мен сениле ойнобой жадым! Бойун билерин, Павленко!

Павленконын эди-каны јымырап, бастыра бойы изий берди: чын, Долгополов ойнобой јат.

— Нөкөр командир...

— Түш, калганчы катап айдып жадым!

Канайдар, өскө арга јок, өштүге једетен јолды кемге де түнгей ле ачар керек. Павленко адын камчылап, албадап турала, онон чат болбосто бойы аттан түжүп, оны јединип алаала, өзөкти төмөн күлүрей берди.

— Түш!.. Эмди сен түш! — деп, Долгополов онын кийининде турган экинчи јуучылга јакарат.

Экинчи јуучыл мойношпой, адынач јенгил түшти. Онын ады

тайкылып-тайкылып, эки будына отура түжүп, база ла кайдаар да анаар, кандый да карануй тамынын түби жаар, жүрүч калды. Долгополов мынайда кадалгак түжүнү төмөн бастыра отрядты түжүргөн. Оскө кандый да арга жок болгон. Онызын кызылгвардеецтер бойлоры да ондогылап жат. Учү-учында аттардын кадай басканына ла чоң туйгактарынын кырыла чийе тартканына тожон кар ла онын алдында жаткан ташту жер ылбырап, кийининен келген кызылгвардеецтерге түжерге жеңил боло берген. Онын үстине баштапкы, экинчи ле кижн түшкен кийининде, жүректи ала-тарый кыза туткан коркумчы табынча жылыып, өскөлөри бир де тартылбай, эзөкти төмөн жорткондор.

Туку эзөккө түжердин түшкенче отрядтын алдында мындый, кижинин бажы айлангадый кадалгак жерлер көп учураган. Учар түжүлөрдүн кажызында ла Долгополовтын отрядынан көп аттардын колы-буды сынып, мойыны, белкенчеги кайрылып өлгөн.

Анайда ок көп жуучылдар да өлгөн. Кезигинин адын да, бойын да көргөн кижн жок.

«Олор бу ак-жарыктын алдына качан да чыкпаган, канду жуулар да көрбөгөн, бу калганчы күндерде кардын ла сооктын ортозында бир де катап конбогон чылап, бүгүнгн бүрүнгкий эртен туранын боро туманынын ортозына кайдаар да кайылгылап калган — деп, Долгополов эзөккө түжүп келеле, жуучылдарын тоолой аяктап, кунукчылду сананат. Улустын ортозынан ол карантуйук Павленконы бедрейт. Жаңыс та Павленконы эмес, ол көп жуучылдарынын таныш чырайларын көрүп таппайт. — Мында кем бурулу, айса олордын өлүминде мен, жаңыс мен бурулу? — деп, ол бирден-экиден эмдиге ле кырдаң каа-аа түшкүлөп турган жуучылдарды көрүп, бойынан бойы сурайт. — Павленко жок, а жакшы командир, жалакай да, жинт те уул болгон. А мен канайдарым?.. Ой андый, командовашиенин, партиянын жакарузын бүдүрбес арга база жок. Олордын кажызы ла жаңы ой, келер үйенин жүрүмү учун жыгылган. Айса болзо, бир частын бажында менин ле жүрүмүм үзүлүп калар. Ол тушта мени кем эске алынар? Айса болзо, Кадынды жараттай өскөн бийик ле койу карагайлардын ортозында турган менин Черемхово журтымнын улузы эске алынар. Быжу ла мени, байла, Валя Коробова эске алынбай кайтсын. — Бу бйдө онын сагыжына баштапкы командири ле нөкөри Петро Красильников база катап кире конды. — Петро өштүлөргө өлтүрткен, же онын учун бис эмдиге бчти алганчабыс, онын керепин бис улалтып жадыс. — Бу санаалар оны там ла кунуктырат. — Валя Коробовада эмди онын уулы өзүп жат. Ол Петронын адын ададып, угын улалтып жүрер. А мен өлүп

тайкылып-тайкылып, эки будына отура тўжўп, база ла кайдаар да анаар, кандый да карануй тамынын тўби жаар, јўрўч калды. Долгополов мынайда кадалгак тўжўни тўмўн бастыра отрядты тўжўрген. Ыскў кандый да арга јок болгон. Онызын кызылгвардеецтер бойлоры да ондогылап јат. Учы-учында аттардын кадай басканына ла чоң туйгактарынын кырыла чийе тартканына тожон кар ла онын алдында јаткан ташту јер ылбырап, кийининен келген кызылгвардеецтерге тўжерге јентил боло берген. Онын ўстине баштапкы, экинчи ле кижн тўшкен кийининде, јўректн ала-тарый кыза туткан корқумчы табынча јылыып, ѳскўлсри бир де тартылбай, ѳзўктн тўмўн јорткондор.

Туку ѳзўккў тўжердин тўшкенче отрядтын алдында мындый, кижининг бажы айлангадый кадалгак јерлер кўп учураган. Учар тўжўлердин кажызында ла Долгополовтын отрядынан кўп аттардын колы-буды сынып, мойыны, белкенчеги кайрылып ѳлгўн.

Анайда ок кўп јуучылдар да ѳлгўн. Кезигининг адын да, бойын да кўргўн кижн јок.

«Олор бу ак-јарыктын алдына качан да чыкпаган, канду јуулар да кўрбўгўн, бу калганчы кўндерде кардын ла сооктын ортозында бир де катап конбогон чылап, бўгўнги бўрўнкий эртен туранын боро туманынын ортозына кайдаар да кайылгылап калган — деп, Долгополов ѳзўккў тўжўп келеле, јуучылдарын тоолой ајыктап, кунукчылду сананат. Улустын ортозынан ол карантўйук Павленконы бедрейт. Јаңыс та Павленконы эмес, ол кўп јуучылдарынын таныш чырайларын кўрўп таппайт. — Мында кем бурулу, айса олордын ѳлўминде мен, јаңыс мен бурулу? — деп, ол бирдең-экидең эмдиге ле кырдан каа-іаа тўшкўлеп турган јуучылдарды кўрўп, бойынан бойы сурайт. — Павленко јок, а јакшы командир, јалакай да, јинт те уул болгон. А мен канайдарым?.. ѳй андый, командованиенин, партиянын јакарузын бўдўрбес арга база јок. Олордын кажызы ла јаңы ѳй, келер ўйенин јўрўми учун јытылган. Айса болзо, бир частын бажында менин де јўрўмим ўзўлип калар. Ол тушта мени кем эске алынар? Айса болзо, Кадынды јараттай ѳскўн бийик ле коју карагайлардын ортозында турган менин Черемхово јуртымнын улузы эске алынар. Быжу ла мени, байла, Валя Коробова эске алынбай кайтсын. — Бу ѳйдў онын сагыжына баштапкы командири ле нўкўри Петро Красильников база катап кире конды. — Петро ѳштўлерге ѳлтўрткен, је онын учун бис эмдиге ѳчти алганчабыс, онын керепин бис улалтып јадыс. — Бу санаалар оны там ла кунуктырат. — Валя Коробовада эмди онын уулы ѳзўп јат. Ол Петронын адын ададып, угын улалтып јўрер. А мен ѳлўп

калзам... Менде, ах, кем де жок! Канайдар, телекейлик революциянын некектези андый, а бис онын кычыртузына жүрген солдаттар. Бистин кажыбыстын ла жүрүмис ле өлүмис оттый изү, октый түрген өдүп жаткан ойибисле колбулу».

Долгополов мындый санааларды сананып та турза, же бу ок ойдо ичинде сүрекей мендеп турды. Жуучылдар текши жуулып, ончозы эмеш токунаган киреде, ого взводтордын командирлери жуулашкадый жүк ле жүс бежен кижиге артканы керегинде докладывать эттилер. Бир канча жуучылдар тирүү артып, кайда да анда, олордын өдүп келген жолдорыла, байла, жойу ла атту эмди де келгилеп жат. Же олорды Долгополов учына жетире сакып болбос. Ой сүрекей ас, удабас ла жер чек жарый берер. Ол тушта бу ас тоолу кызылгвардеецтерди есаул Куранскийдин жыландары тынарга да бербей, пулеметторло кыра аткылап койоры Долгополовко жарттан жарт. Бу уур жорукка атанар алдында, кайучылдардын жетиргени аайынча, командование ого есаул Куранскийдин бандазынын турган айалгазын чокумдап ла жартап берген. Онын учун эмди Долгополов табаруны эдер алдында бойынын отрядынын алдына мындый задача тургусты:

— Нөкөр жуучылдар! Оштүни кыйалта жоктон оодо согорго командованиенин каруулу ла жаан учурлу задачазын жегүлү бүдүрерге, эмди бистин дивизион үч бөлүккө бблинер учурлу. Ненин учун дезе, кызыл кайучылдардын чокум жетиргениле, командованиенин тургускан картазы биске айалганы мынайда жартап жат:

Оштүлөр бу Элбек-Кемнин бажында эки жерден көс албай, тын каруулдап жат. Баштапкызы — Ойымнын боочызы, экинчиси — Ак-Састын боочызы. Олор кийин жанынан кандый да табару сакыбай жат. Олор бистин Кызыл Черүни жагыс ла ары жанынан сакып жат. Онын үстине Куранский жакшы билер: Элбек-Кемнин түндүк жанындагы журттарда эмдиги бйдө Совет жантаг удур кулактардын түймееин өдүп жат. А бистин өдүп келген Темир-Туунун мөңкүзине ол иженип, керек дезе каруулчыктар да тургуспаганын бойоор көрдигер — деп, куучындап, ол ары бери басып, онын бу айткан сөстөрүн жуучылдар ла командирлер ондоп турган ба, айса жок по деп билип аларга кажызына ла тоолой көрөт. Же жуучылдар бир де эрмек айтпай, бойынын командиринин кажы ла кыймыгына, алтамына жаан ажарулу көргилейт. — Айдарда, бир эскадрон нөкөр Ивановко баштадып, экинчиси — Манакаевке баштадып, Ойымнын боочысындагы ла Ак-Састагы каруулчыктарды ла онын колтукчыларын жоголторго барар. Ивановло кожо Ак-Сас жаар бистин политрук нөкөр Баг-

рашева барып јат. Ол көни тракка чыгатын эн төс јол, анда кестемкей ле каруулу болор керек. А мен дезе есаул Куранскийдин уйалап јаткан Кара-Туу деп јуртка арткан нөкөрлөрлө кожо барарым, јарт па, нөкөр кызылгвардеецтер?..

— Јарт! — деген сөс бу туманду ла ойгонорго јеткелек ак мөңкүлү туулардын ортозында тунгак угулып калды.

Унчукпай, база эмеш ары-бери баскындап, кажы ла аттын јанында турган јуучылга јууктап, Долгополов кенетийин мынайда айтты:

— Јок, слерге јарт эмес. Слер керектин аайын чокум ондобой јадаар, чын ба?

Бу өйдө нөкөр Долгополов онон ары бойынын шүүлтезин јартаарып сакып, кызылгвардеецтер де, олордын командирлерин де унчукпай турдылар.

Долгополов токтой түжеле, та ненин де учун: — Слер билереер бе — деп айтты, — бу јуугында кандый да бир кулак јуртап јат. Ол бистин картада база темдектелген. Кулакта аттар көп. Есаул Куранский оныла колбулу. Куранскийдин бандиттери кече аракыдап, јыргаган. Бүгүн јер жарыгалакта, бис озо баштап арып калган аттарды солып алар учурлу. Јаңыс ла мыны бис капшай, сүрекей капшай эдер учурлу, јарт па?

— Јарт!

— Андый болзо ичкери!

..Јылдыстар өчүп-јоголып, Элбек-Кемнин үстине таң там ла јууктап келетти. Јаңыс ла кун чыгарга јетире күйетен таң чолмон јылдыс агарып, ончолорынан чокту суркурайт.

Элбек-Кемнин тондок јаландары аттардын туйгактарыла кожо күлүрейт, Долгополовтын отряды јуугындагы турган кулактын јуртына мендейт. Эбире тым. Је јуучылдарга арып калган аттардын уур тынастаганы коркушту килемјилү ле жүректөрине јуук билдирет.

Бат бу — кулактын кыштузы. Улай-телеј жарышканча једип келген јуучылдар маң бажында аттарынан түже калыгылайт. Та кемге де ыкырап, удура калып келген ийттин табыжы мылтыктын күзүртиле кожо јылыыйп калды.

Турадан ыраак эмес чеденде тойу ла амыр конгон аттар шоо-кырыжат. Кезик јуучылдардын табыжы анда угулат, үйгендер шынкырайт, та не де шалырайт, кемнин де үни угулат:

— Туткар ла, уулдар! Биске есаул аттар белетеп койгон турбай...

Бу өйдө Долгополов тыт агаштаң эткен телкем туранын ичинде турды. Айылдын ээзи штанын да кийерге јетпеген ошкош.

Ийт үрерде, байла, бу ла јанында јаткан улус өрө-төмөн өдүп туру деп, эмезе Куранскийдин эзирик солдаттары јырган, таң алдында баскындап турган болор деп бодогон.

— Есаул Куранский бүгүн үйде бе?..

Айылдың ээзи оныла өнөтийин танмалар кокурлап турган болор деп бодойло, үспекчининг өчөмик одынын алдында турган улусты јетире көрбөй, уйкузына јүүлип айдат:

— А слер билбезеер бе, господин есаул кайда барарын, нени эдерин менен сурабас деп...

Эмди ле лаптап көрүп туруп болзо, онын алдында чындап та өскө улус. Ол тыкырап, эдер-тудар немезин таппай, эмеш тескерлеп, та көркыганына, та кайкаганына Долгополовтонг удурасурады:

— Бу слер кайдаг чыга кондыгар? — Онон сагалдарынын ортозында јажынып калган эриндери калтырап, кандый да јалканчык көзиле эрте келген айылчыларга күлүмзиренет.

— Сакубанаар ба?! — деп, Долгополов өчөгөндү сурайт. — Бис кызылгвардеецтер, билип туруп ба?!. Бис јердинг алдынаг чыгып келгенис.

— Но-о! — Айылдың ээзи там ла кайра тескерлейт.

Бу өйдө кандый да кызыл јуучыл мендеген-шиндеген, калыр-тилир кирип келеле, Долгополовко јетирү этти:

— Нөкөр командир, аттар белең, бис база!

— Кара-Тууга јетире канча беристе? — деп, Долгополов бойынын кызылчерүчилериле кожо эжиктег чыгып јадала, кайа көрүп, айылдың ээзиненг сурады:

— Мынаг ба?

— А кайдаг деп?

— Мынаг Кара-Тууга јетире төрт беристе.

— Бис база катап туштажарыс! Јакшы болзың, медовуха белеп кой — деп, јуучылдардын бирүзи чыгып јадала кокурлады.

... Куранскийдинг бандиттери Аркытты өрө келип, Элбек-Кемди алгалы эки айдан ажа берген. Бу өйдиг туркунына ол јайымжып, Телешихадагы, Алтайдың ичкери чөлдөриндеги јүзүнбазын акбандиттерле биригерине иженип, бойын неден де бийик ле јендиртмес деп темиге берген.

Јас келер. Онын кийин јанында Аркыттыг тууларындагы јажынган нөкөрлөри база кыймыктанып чыгар. Моңол јери јаар качкан којойымдар, байлар, каан јангы учун тартышкан ак офицерлер ле онын черүлери база тынданып чыгар. Ол тушта бас-

тыра Советти јенип болбогой, јук Алтай бистин колдо болор деп иженип, есаул Куранский мында бий болуп алган.

Кара-Туу деп јуртта кажы ла кун јыргал... Кажы ла туранын эжиги ого кайра ачык. Қандый ат керек — онын, кандый курсак керек — белен, кандый кадытка күүнзееринг — бойын бил...

Есаул Куранский Элбек-Кем деп өзөктин ээзи. Ол акту бойын эзирик те, эрүүл де тушта корулайтан беженнен ажыра бүдүмчилу улусту. Ого эмди кем де тыгынып болбос.

Өзөк ичине түшкен койу туманла кожо сооктын буузы туу көгүстей көдүрилет. Ыраак-ыраакта курчай турган тайгалардын ары жанынан эмди ле өксөп чыгарга турган куннин жаркыны одо-жындагы база андый ок туулардын кабыргаларына бойынын өчөмик жаркынын чачат.

Јеткердин једип келеткенин билбей, акбандиттер Кара-Туудагы уйазында уйуктап јат. Ойымнын ла Ак-Састын одоштой турган баштарын каруулдагандар уйуктабаза да, ајаруны ары јаны јаар эдет.

Долгополовтын баштаган кызылгвардеецтери Кара-Тууга једердин јеткенче, кандый да табыш болбогон деп айдар керек. Је андый да болзо, јуртты эбире турган каруулчыктардын бир канчазы кенетийин једе конгон атту улусты көргөн бойынча, мылтык адып, тревога көдүргөн. Бу ла тарыйын кызылчеручилер сыр манга јуртка кире конуп, ат үстинен үлдүле чаап, жүгүрип баратканды мылтыкла адып, тревоганын үстине тревога көдүргөн.

Тыт агаштан эткен јаан-јаан туралардын јанында ийттердин кангылаганы, кастардын ла такаалардын калакташканы, уйлардын уур үшкүргени — бүгүн эрте тагда Кара-Туунын ачамырын аскырып ийген.

Уйкузына алаатып калган бандиттер эжиктен чыга конгылайла, кызылгвардеецтердин огына ла талайган үлдүзине учурап, анда ок јалбас эмезе мылкыс эдип калат.

Есаул Куранский бу табышты, бу түймеенди уйку аразында угуп, баштап эзирик офицерлер болор деп, керексибей јаткан. Онон:

— Куранский кайда?!

— Есаул кажы турада?! — деген кыйгыларды ла аттардын тидиреген табыжын угуп, төжөгине кем де от тудуп ийген чилеп, јаткан јеринен кенетийин сагыжы јок тура жүгүргөн. Көзнөктөн көрзө, туралар күйет, улус жүгүрүжет...

Ол, күнүнгизи чилеп, эртен тура туруп келеле, айылдын ээзи үй кижиден баш јазарга аракы да сурабаган, күскүнин алдына

туруп алала, жараштыра тоорып койгон кара сагалын сыймап, ары-бери телчип, табыланып баспаган да...

— Куранский кайда?!

— Есаул кажы турада?

— Кайда жажырып койдыгар?!

Бу кыйгыларды, тышкары болуп јаткан тал-табышты, уй-дын мөөрөгөнин, ийттердин үргенин, такаалардын калагын угуп, тайгадаң жаңы ла тудала, клеткага кийдирип койгон бар чылап, есаул Куранский кирер-барар јерин таппай турды. Ол јаан туранын ичиле ары-бери жүгүрүп, јуукта ла жаңы коштойына јадып кожо конгон, кече тизезине отургузып, эрдинең окшоп, эркелеткен кыска кыйгырган:

— Мениң улузым кайда?

Онызы тургуза ла айдар сөзин таппай, база алаатып, есаул-дын мынайда тың коркый бергенин баштап ла көргөнине кайкап, орус печкенниң јанында тыркырап турган энези јаар суракту көстөриле көрди.

Анайткан ла јерде туранын эжиги тың тондолып, торт ло селеңдеже берген:

— Ачкара, есаул мында ба!?

— Оодып јадырыс! — Эжик јайналганду чыкырап, та нези де быјырт эдип калды.

Куранский, көстөри коркыган койоннын көстөри чилеп кандалып ла тазырайып, ары-бери жүгүрүп, кирер-барар јерин таппай турала, көзнөктиң рамын кодоро тееп, чыга конды. Бу өйдө туранын ичине улай-телеј кире конгон солдаттар ала-тарый алаң ачык көзнөкти көрбөй, тыркыражып турган энелү-кысту эки үй кижиге кизирт эттилер:

— Есаул кайда?!

— Кайда јажырган, айт!

Олордын бирүзи жүгүргенче келеле, потпойлоны ача тартып, анаар эки-үч тарый адып ийеле, кыйгырды:

— Есаул, чык!—Оноң бойы карануй полдын алды јаар түже секирди.

Кемизи де соок салкын өткүрө согуп турган алаң-ачык көзнөкти көргөн бойынча, «Јок, бистен ыраак барбас туруң!»—деп кекедүлү кыйгырала, чыга конды.

Кара-Туу деп јуртта ылгый бай орустар јаткан јер. Олордын эдип-тудуп јатканы: мал, адару, аң. Мынын алдында, амыр өйлөрдө, кыш туруп, чанак јолы чыккан ла кийининде, мында јаткан кержактар туку Јаш-Туранын базарына јетире јоруктап, садышкылайтан. Эт, көмдөгөн тере, мөт, алулардын баалу терелерин, аңнын мүүзин садып, бу јердин кержактары

сүрекей сүмелү ле бай јаткан. Ойто кайра Кара-Тууга јанганда, чанактары база куру келбес. Олор городтоҥ бѳс, аш экелер. Анчадала аш олордын байыйтан, улусты тегинге јуук кулдана-тан тѳс аргазы. Калаш јиирге турган болзоҥ, бай којойымга одын кезип, кулаш јар, ѳлѳҥ чап, обооло; кызыл јыланаш бас-паска турган болзоҥ, тийингин, киштин, камдунын ла ѳскѳ дѳ баалу кылгалу аҥдардын терезин атту-тонду, аргалу-чакту улуска бер...

Алтай албатыда «Кыдаттан келген кызыл учук» — деп та-бышкак бар. Бу не? Солоҥы...

Алтай айылдарда ичи-тышты јүзүн-башка чололу агаш аяак-тар ла калбактар јүрер. Улус оны «кыдат аяак эмезе кыдат кал-бак» дежетен.

Оны улус не анайда адаган? Кыдаттардын аяак-калбагы Ал-тайдын тууларынын ортозында кысталган аалга јурттарга ка-найып табылган?

Јай — ыраак ла узак јорукташтын ѳйи. Јай келип, тайганын јолы ачылган кийининде, кошту аттар чѳйилип, Чуйдын трагы-на чыгар.

Алтайлар монголдорло, кыдаттарла кожо туку јебрен чактар-дан бери де садыжып ла толыжып келген болзо, је тууларга орустар табылып келгели бу керек там тынгыган. Аҥнын мўўзин Кара-Тууда јаткан којойымдар Монголдын грани ажыра кыдат јерине јетирип јат. Аҥнын мўўзин ле тооргынын кинин кыдат је-ринде сүрекей јаан баала алып турганы Алтайда јуртаган којойымдарга сүрекей астамду. Ненин учун дезе, олор аҥ туда-рын јылдан јылга элбедип, онын мўўзин кезеринин ле кайнадып кургадарынын марын таап ла билип алган.

«Кѳрўже-кѳрўже кѳѳш эдер» дегенинин бирўзи бу керектин астамын билип, эмеш ле арга-чакту боло берген улус бойына аҥ тударга амадайтан.

Революция эмес болзо, «Кыдаттан келген кызыл аяктар», бир канза танкы, бир азым чай учун Кара-Туунын бай кержак-тары эмди де кыймыгы јогынан тым јадып, јаскыда койлордын арка- мойнына кадалган салјалар чылап, јокту улустын ачу териле азыранып јадар эди.

А эмди ѳскѳ ѳй. Онын ары-бери булгалган салкындарыла ко-жо октор сыгырыжып, адарунын уйазын тоскурган чылап, Ка-ра-Туунын кержактарынын ўргўлјиге јанжыккан јадын-јўрўмин бу ѳй лѳ онын тибирти тўймедип ийген.

— Албатыга јайымды экелип јаткан улус бис! — дејип, еса-ул Куранскийге баштаткан эсѳрлер, меньшевиктер ле бай кулак-

тар Кара-Тууда төзөлгөн партийный ячейканын ла Советтердин башкараачыларын кыйнап, бууп ла адып баштагандар.

— Жайым учун, Совет жаң учун! — деп, бүгүн тышкары кызылгвардеецтердин революционный кыйгылары, «Максимканын» кайда да таркыраганы угулат.

...Кышкы күн кайучыл чылап өңөлөп, Элбек-Кемнин өзөк-жиктеринде болуп жаткан түймеенди ле табышты көрөргө томурла жаткан ак тайгалардын сынына чыгарга мендегени иле билдирет.

Кара-Тууда кыйгы, тибирт, жүгүрүш ле атту мантадыш эмдиге ле өткөнчө...

Сарлай кемнин де кажаганынын учынан чыга конуп келерде, кенетийин жакпак жеерен ады эки будынын бажына сан өрө калып, бастыра бойы кейде кандый да сан башка тыркырап, анча-мынча токтой түжеле, онон күүн-күч жогынан жерге меч ле келип түшти. Же адынан Сарлай жер жаар бойы озо калып, капшай ла кажааннын толугу ажыра тура берди. Жакпак жеерен, эмдик тай чылап, кенетийин сан өрө калып, тыныжы чыкпай барарда, оны адып ийген деп, Сарлай ол ло тарый сезип ийген.

Сарлайдын турган жеринен жаан ла болзо, жирме — жирме беш метр ыраакта жүгүрүп бараткан кижини жада түжеле, кажааннын учынан эбире согуп келген жуучылдарды аткылап-аткылап ийеле, онон өрө турала, ары ла болойын деерде, Сарлай бешадарынын мажызын базып ийди. Ол кижини анда ла жалпас эдип калды.

...Кайда да журттын учында кем де жаман сөсгөр айдып арбапат.

— Өлөңим, өлөңим, жангыс уйымнын өлөңи күйүп жат! Тфук!

Кем де, кандый да туранын эжигин күчүлдөдө токтопкойт, аттар киштейт, ийттер кагылайт.

— Кудай учун, уулдар, кудай учун өлтүрбегер! — Сарлайдын бу ла жанында кемнин де калтырууш үни угулуп калды.

— Ме, сеге кудай! — Мылтык жырс ла эткен жерде, жайнулу үн жоголып калды. Кан учун кан, өлүм учун өлүм! — деп, кандый да казыл жуучыл казыр ла өчтү үниле кыйгырып, Сарлайды арай ла болзо, жыга табарбай, жанынан өткүрө кайдаар да ичкери жүгүрди.

Жакпак жеерен ат ол ло жыгылган бойынча, кыймык та этпеди. Бозомнын алдында оны эбире кажайып жаткан карт там ла жайылып, карарат. Малдын алдынан аккан жылу каннын жыды эртен туранын ару кейинде билдирлү жытанат.

— Адым-адым — деп шымыранып, жалбагынан жаткан жакпак жеереннин бажын Сарлай эки колыла өрө көдүрүп жүрөт, ойто жерге күүн-күч жок божодып ийерде, онын суулук кезе чай-

наган тиштери кандый да табышту «калт» эдип калды. Сарлай оноң өрө турала, эдектери жерге сүүртелип, байагы жүгүрө берген жуучылдың барган уузы жаар басты.

— Жок, качып кайда да барып болбозын! — Катап ла мылтык быжырайт. Журттын үстинде ыш, жалбыш — туралар, сарайлар ла кажаандар анда-мында күйет, — тегери ле жер биригип калган.

— Чап ла, карамдаба бандитти!

— Олордын жыргалы жеткен!

— Нөкөрлөрис учун!

— Ач, эжигинди ач!

— Телекейлик революция учун «Ура»!

...Таң текши жарыган.

Бажы сол жаны жаар мылкыйып, эки колын соок жердин үстине жайа чачып, есаул жыгылып калган жатты. Онын жаан эмес, же жараш, кандый да эптү бажынан сызылып чыккан кан карга шингип, тегерийе жайылып ла кызарып, туку ла качан сооп ло тогуп калтыр.

— Есаулды тирүге алар деп мен jakыгам — деп, Долгополов ары-бери баскындап, Сарлайга чугулданат. — Сен оны не аткан, а! ... Тирүге... тирүге алар керек болгон!

— Мен оны жаам жеткердин бойы деп билбегем, командир — Сарлай актанат. — Ол менин адымды өлтүрө аткан, арай ла болзо, бойымды...

Чындап та, Сарлайдын билбегени ярт болор. Онын санаа-зыла болзо, есаул Куранский кижиден башка бүдүмдү, кандый да чөрчөк жеринин баатырларына жүзүндөш болгон. Онын ла учун эмди есаулдын бойын жыга адып салганына бүтпей кайкап, Долгополовло өчөжип турган чылап, кенетийин сурады:

— Бу чын ла есаул Куранскийдин бойы ба, нөкөр командир? — Оноң жыгылып калган узун ла чичкечек офицер жаар база катап кайкаганду көрүп турала, күлүмзиренип ийди. — А не, өштүни өлтүрбейтен бе?

— Өлтүрбейтен бе! — деп, командир Сарлайды өткөнөт.

— А не, оны өлтүрерге келген эмезис пе?! — деп, Долгополовло, чындап та аңдыжып турган чылап, Сарлай эбире турган жуучылдарга суракту ла кайкаганду көрөт.

— Менин jakылтамды сен укпаган ба?! — деп, Долгополов ачынганына үни тыркырап ла шыйкынап, ичкери сунган тегерик ле кату сагалду ээги Сарлайдын жүзине арай ла тийбей, ого база катап жаба базып келди. — Оны тирүге аларга амадагам. Ах, канайдар сени!.. Тымык көлдө көрмөстөр бар деп, сен керегинде айдылган эмтир.

— Чып ла чын айдадым, мен билбегем, нөкөр Долгопол.

— Билбегем!

Колдорын эки башка јайа чачып, өнөтийин ле јерден кан-
дый бир табыш тыгдап угарга бу јангы ла јада түшкен есаул-
дын эмди ле ойто өрө туруп чыгарын сагыган чылап, јуучылдар
анан-мынан берн јуулгылап, унчугушпай, кажызы ла ол јаар
көргилейт.

Мындый ок чочыдулу түймеен бүгүн эртен тура Ойымнын ла
Ак-Састын бажында база болгон. Кызыл комиссар Баграшева-
га, эскадрондордын командирлери Иванов ло Манакаевке баш-
таткан јуучылдар бу эки өзөктин бажын каруулдаган бандит-
терге кенетийин јоткон кептү табару эткен. Олор кийин јанынан
мындый јеткер келерин качан да сакыбаган. Бу табару акбан-
диттерге ала көнө кенетийин кырдан энжерилип түшкен көч-
көлө түнгей бодолгон. Бандиттер пулеметторын да кайра буры-
ырга јеткелекте, эртен туранын боро туманынын ортозында
мылтыктардын табыжы ла «Ура», «Ура» — деген кыйгылар арка-
тууга анан-мынан јаныланып, олордын куйка-бажын јымырадып
ийген. Долгополовтын берн ийген улузынын тоозы ас та болзо,
олордын туш-башка јердег аткан мылтыктарынын табыжы,
анан-мынан: «Колынды көдүр! Багын!» деп кыйгырган кыйгы-
лары мун тоолу улус келгениле, сүрекеј јаан ийде-күч табару
эткениле түнгей билдирген.

Бандиттер коркыганына ла чочыганына јастыра-мыстыра
удура адып, туш-башка жүгүрүшкен. Өлүмдү согушка белетенип
алган кызыл јуучылдар куды чыгып, манзаарышкан бандиттер-
ди адып ла үлдүлөп, карама јогынан кырып баштаган. Бандит-
тер манзаарганына, «Бис есаул Куранскийдин, бис есаул Куран-
скийдин улузы!—деп калактажып, кирер-барар јерин тапкыла-
бай тура бергендер. — Бис Куранскийдин, бу слер канайып ту-
рыгар! — Мында, бу Элбек-Кемнин ичинде, есаул Куранскийдин
бандазынан өскө мылтык-јепсел тудунган улус бар эмес, онын
учун бандиттер бойынын улузы јастыра табару эдип турган деп
бодогондор.

— Мен карательный отрядтын командири!—деп үни чыгып-
чыкпай, Баграшеванын адынын алдында кем де чатпагдап,
јүгүрип барадала, кыйгырат: — Мен карательный отрядтын ко-
мандири Мыклаев Алексей! — Бу сөстөрдин кийининде комис-
сар келиннин өзөк-буурын табара изү јалкын өдө конгон чылап,
бастыра бойы, будынан ала бажына јетире, кызыл берди. Ко-
миссар адын там тыгыда камчылап, үлдүзин талайганча, алдын-
да жүгүрип бараткан көлөткөнин үстине үкүстейт:

— А-а, сен Мыклаев Алексей бе? А-а, сен карательный отряд-
тын командири бе? — Ат јаба једижип келерде, Мыклаев көнкө-

ро жыгылып, болчос эдип, катап ла аңдана соголо, эки колыла жерге тайанып, тескери жылгажактап уур тынастайт.

— А мен кызыл комиссар, Нина Баграшева! — деп, кату ла казыр ўниле келин ат ўстинен кыйгырып, оноң эмеш токтодынып, канайдар эмеш деп өчөгөндү айдат. — Алексей, сен мени ундып койдың ба, мен Нина, жокту Баграштың кызы!

— А! — деп, торт ло ўстине соок суу уруп ийген чилеп, Алексей Мыклаев тыныжын тескери тартынды. — Нина!.. Бу сен бе, чын эмеш пе?!

— Мен! — деген бойынча, комиссар келин аттың алдында жылгажактап жаткан карательный отрядтын командирине наганын шыкабай да, чике ле ўстинен төмөн уулап «Мениң калганчы сөзим!» — дейле, мажызын базып ийди.

... Азыйда өбөгөни болгон Мыклаев Алексей чалкойто аңдана согордо, тың ачынганда оның чырайын ыркыранып турган ийтке жүзүндеш эдип ийетен он жаагындагы чөйбөк сорбыны Баграшева тургуза ла көрүп ийди. Бу келинниң жүрүмниң сыраңай ла каргышту ла карануй күндерин эске алындырып, эби-ре ак кардың ўстинде карарып, өткөн бидиң жемтиги чилеп, ол анда ла жада калды.

... Долгополовтың жуучылдары Ойымның ла Ак-Састың бажын каруулдаган бандиттердин өлтүрерин өлтүрүп, көп сабазын жуу-жепселиле катый олжолоп, Кара-Туудагы төс штабка айдап түштилер.

Талтүш киреде түймеен токтоп, Кара-Тууның ичи ээн немедий жымырай берди. Жаңыс ла Долгополовтың штаб-квартира эдип токтогон жаан тураның жанында кызыл жуучылдар, журттың улузы шакпыражат.

Олжого кирген бандиттер, бийик ле соок тегериде жаркындалган күнниң чогынан калбыккылап турган чылап, көңкөрө көрүп алган турдылар. Олордың кезиктериниң тондоры жардынан ла эдектеринен жыртылгылап калган. Бир кезигинде бөрүк жок, баштарын ийиндериниң ортозына жажыргылап, озо баштап бир кулагын, оноң экинчи кулагын жылыдарга кичеенип, ийиндерин олий-селий көдүргилейт.

Долгополов, Баграшева ла эскадрондордың бир канча командирлери штаб-квартира болгон жаан крестовый тураның бийик сенегине чыккылап келди.

Улус кыймыктажып, бой-бойлорын ийдижип, кызыл командирдин сөзин угарга тындааланып, кажызы ла сенекке жууктап аларга ченежет.

Долгополов ўнин кенгидип, Аркытта, Кара-Кемде ле Туулу Алтайдың өскө дө жерлеринде жажынган бандиттер мылтыкта-

рын, бастыра жуу-јепселин табыштырып, мајтулу Кызыл Черў-
нинг табарузына чыдажып болбой, текши багынгылап турганда-
ры керегинде куучындайт.

Кезик улус кызыл командирге сўүнчилў кўлўмзиренгилеп,
ачык-јарык көргилейт, кезиктери онын куучынын сонуркаганына
оосторын ачып алган турдылар, а бир кезиги лаптап угарга ала-
кандарыла кулактарын кансый туткулап, ол јаар баштарын јан-
тыйта салып алган тургулайт.

Долгополов Кызыл Черўнинг јенўлери керегинде куучындап
божойло, Совет јанга удур жуулашкан черўлерде ле отрядтарда
јўрген улуска Бастырароссийский Тўс Исполнительный Комитет-
тинг президиумынын јоби аайынча амнистия берери керегинде
Алтайский губернский Советтин воззваниезин кычырды.

— Акгвардеецтердин бандазында болгон бастыра солдаттар-
га, ишмекчилерге ле крестьяндарга— деп, Долгополов кычыра-
ла, колында тудунып алган чаазыннан бажын өрө көдўрип, соок-
ко корчойжып ла јендирткенине кородогылап турган есаул
Куранскийдин солдаттарына кылчас эдип көрўп салала, онон
ары кычырат:— Октябрьский революциянын төртинчи јылдыгы-
на учурлай Бастырароссийский Тўс Исполнительный Комитеттин
президиумы 3 ле 10 ноябрьда мындый јоп јараткан: Колчактын,
Деникиннин, Врангельдин черўлеринин төгўнине кирип, оло-
ло кожо болгон солдаттарга, ишмекчилерге ле крестьяндарга ам-
нистия берип, јайымдаар... — Ол база катап бажын өрө көдўрип,
олјого киргендерге көрзө, эмди олоордын кезиктери баштарын се-
дейткилеп, Долгополов јаар кандый да ижемјилў ле сакылталу
көргилейт. — Ишмекчи-крестьяндардын төзөп алган Кызыл Че-
рўзи бастыра телекейдин алдына бойынын турумкайын ла јал-
танбазын, күчтўзин ле ийделўзин көргўскен. Бистин Кызыл Че-
рўни јеигедий черў јок!—деп, ол көдўрингилў кычырала, тыныш
алынарга токтой тўжерде, колчабыжулар ла «Ура!» деген кый-
гыла командиринин сөзин кызылгвардеецтер уткыды. Олоорло
кожо мында ок јуулган јурт улус база колчабыжып, сўүнчилў
ле табышту болгылай берди.

— Граждандар! — деп, эмеш сакып турала, Долгополов
онон ары кычырат. — Азыйгы кааннын ла Колчактын генерал-
дары ла офицерлери слердин бичик билбезеерди, политический
айалганы ондобой турганаарды көрўп, төгўндеген ле төгўндеп
јат деп, бўткер! Олоор ишмекчилерди ле крестьяндарды кулдана-
тан кааннын, помещиктердин, капиталисттердин ле байлардын
кара јанын катап орныктырарга умзангылайт. Ыскө кандый да
јанг эмес, јангыс ла Совет јанг слерди, јокту ишмекчилерди ле
крестьяндарды, корып аларга кичеенип турганын ундыбагар!

Долгополов онын ары жүрүм, келер ой керегинде куучындап баштады. Онын сөстөри кандый да чон-чон немедий, бүдүмжилүү ле жарт угулат. Жуулган улуста кыймык та жок.

Сарлай мындый көп улус жуулган митингте качан да болбогон. Долгополовтын кандый да курч ла ижемчилүү куучынын тындап турала, онын ийдезине аптадып, көкси күйбүрөп, тумчугы ачып, та ненин де учун кенетийин көстөринең жаш сызылып, жүзин төмөн тоолонуп, тонынын өмүрине келип түшти.

— Мен билерим, нөкөрлөр, — деп, Долгополовтын үни жуулгандардын үстинде томурлат. — Есаул Куранский слерге кандый «жайым» экелгенин мен билерим. Онын камчызынан арткан сорбылар эмди де слердин сыртаарда изип, жүрегеердин түбинде коронду сус болуп арткан.

Командирдин жүзинде бир де каткы, кокур жок. Ле бу ок өйдө онын чырай-кеби, бастыра бойы, кыймыгы, кажы ла сөзи тоом-жылу ла быжу, ачык-жарык ла чындык угулган.

— Революциянын кереги улалып жат, нөкөрлөр, — Командирдин көстөри бир кезек ойгө кызылгвардеецтердин чала учында турган Сарлайга илинип, токтой түшти. — Эмди бис эскини жемир-рип, кулданышты, базынчыкты жоголтып, жаңы жаң, жаңы жүрүм төзөп жадис! — Сарлай Долгополовты тындап, «Ол мындый сан башка сөстөрдү кайдан табат не» — деп сананды.

Командир колындагы чаазынын түрбектей тудуп, улусты үнтабыш жогынан айкап, коштойында турган жабызак сынду кырлак тумчукту келинге нени де шымыранып айдарда, онызы тургуза ла бажын жөпсингендү кекип, көстөрининг учула Сарлай жаар көрди. Долгополов ойто түс туруп, бойынын кызылгвардеецтерининг стройына көзи токтой түжүп кыйгырды:

— Батыров Сарлай!

— Мен...

— Бери келигер.

Сарлай, кой тере тонынын эдектери эки будына согулып, бажына жакпырайта кийип алган алтай бөрүгинин шыйбык чачагы базарда ары-бери чычандап, жаан туранын сенеге жаар ууланды. Ол сенекке жедип келеле, нени эдерин билбей, токтой түжүп, Долгополов нени айдарын сакып, алдынан өрө айкайт.

— Бери... Бери чык, Сарлай! — деп, командир кандый да омок ло жылу эрмектенди.

Сарлай кыскачак буттарыла сенектин сайламалай салган юсторын тоолоп турган чылап табылу алтап, командирдин жанына жедип келерде, Долгополов үнин кенидип, жуулгандарга жарлады:

— Бат бу мениң јанымда турган кижиниң ады-јолы Батыров Сарлай. Онын јери Урсул ичинде Аспакту деп јуртта...

«Бу мениң чыккан-өскөн јеримди улуска не јартай берди — деп, Сарлай сананат. — Олорго мениң ада-өбөкөм, айылы-јуртым не керек эди».

— Бат, граждандар ла олјолоткондор, мени јазап тыгдагар — деп, Долгополов айдала, ойто Сарлай јаар бурылды. — Бат бу турган кижини озо баштап Совет јангды, кайда чын, кайда төгүн болуп турганын ондобой, байлардын сүмезине кирип, Монгол јаар качарга сананган. А бүгүн дезе, нөкөрлөр, Сарлайдын огынан есаул Куранский јер јастанын жыгылган!

— Нөкөр командир, мен... — Оны бу камык улустын көзине база ла Долгополов кезедерге турган болор деп бодойло, Сарлай ойто ло актанарга сананарда, командир онын эрмегин үзүп ийди:

— Билерим, Сарлай, билерим, алдырбас, ук...

Сарлай база эрмек айтпай, јарбына, берген јаш бала чылап, көңкөрө көрди.

— Бат бу турган кижини бистин отрядка јол баштап, Совет јангыннн өштүлерин көмө базарга болушкан — деп, Долгополов јанында турган јабызак сынду кижини керегинде айдат.

«Баја арбаган, эмди мактап јат — деп, Сарлай ичинде сананат. — Сан башка ла кижини».

Јуулган улус та Сарлайды лаптап көрөргө сонуркаган, та Бастырароссийский Төс Исполнительный Комитет президиумынын чыгарган амнистиязы аайынча Долгополовтон нени де сурап угарга сананган, је ончолоры там ла јинлеп, кажызы ла јаан туранын сенегине јууктай туруп аларга албаданып, бойбойлорын чаганактарыла ийде салыжып, түймегенин токтоткылабайт. Бу шакпырттын ортозынан «Совет јанг», «јаңгы закон», «Сарлай», «есаул Куранский» деген ле оноң до өскө сөстөр угулат.

— Граждандар! Эмди мени угыгар — деп, кенетийин үй кижиниң өдүгн үни угуларда, улус чочый берген чилеп, кенетийин селт эдип, табынча кыймыгы ла шымырты селирей берди. Олордын чике ле алдында, бийик сенектин үстинде, јалмажында үлдүлү, военный кийимдү чодыр кара келин база ла кандый да чаазын тудунып алган турды. Табыш ла шакпырт селирей берерде, ол Долгополов јаар суракту көрди.

— Эмди бистин кызылгвардеецтердин отрядынын комиссары нөкөр Баграшева Нина Сергеевна слерге Бастырароссийский Төс Исполнительный Комитеттин ле Совнаркомнын 1919 јылда август айда эткен кычырузын јарлаар — деп, командир айтты:

— Неме дийт!..

— Кандый іоп деди?

— Араай, је болор эмес пе?!

Келин кандый да ак чаазынды јаја тудуп, ичкери алтам эдерде, улус, качан да көрбөгөн кайкал көрүп ийген чилеп, ойто ло шымыражып, мыжылдажып, табыштангылай берди. Бу өйдө керек десе олјого кирген акбандиттер де турган јеринен билербилбес кыймыктажып, кезиктери эки ийинининг ортозына сугуп алган баштарын чыгарып, тунзүйип калгандары седейип, бу келиннинг турган сенек јаар көргөндөр.

Баграшева колындагы документти кычырбай жадып, улустын табышын токтодып, олордын ажарузын там тыңыдарга элден ле озо мынайда жарлады:

— Бу документке колды Ленин бойы салган, нөкөрлөр. — Күүлөп ле јиилеп турган табыш табынча тымый берерде, ол чичкечек, је турумкай үниле эрмегин улалтты: — Јаңы өй, јаңы жүрүм башталып јат, нөкөрлөр, — деп, комиссар келин көдүрингилү ле омок айдып, колындагы чаазынды јуулгандардын үстине өрө көдүрерде, онын страницалары соок јыбарга элбиреп, шылыража берди. — Бу келген өй биске јайым ла ырыс экелип јатканы керегинде Бастыраоссийский Төс Исполнительный Комитеттинг ле Совнаркомнын кычырузынан иле билдирет — дейле, колындагы чаазынга чала кыйазынан јабыс эгчейип, кажы ла сести чокум ла јарт айдып кычырат. Ол Совет јаңнын Сибирьде текши тургузылганы, Кызыл Черүнин јенүлери ле онын јендирбес ийде-күчи керегинде куучындап божойло, колындагы документтинг пункттарынын бирүзине ажару этти. — РСФСР-дин Конституциязы аайынча, јайымдалган Сибирьдин бастыра јерлеринде бойын бойы башкарынар советский органдар ойто орныгып јат! Ишмекчилер ле крестьяндар капиталисттерге ле байларга төлөйтөн бастыра төлүлеринен айрылар, граждандар!

Мыны угуп ийеле, улустар сүүнгилеп, кезиктери колчабыжып, бой-бойлорынан суражат:

— Бу чын эмеш пе?

— Совет јаң ла сайалбаза, законы, байла, чын болор — деп, кем де чечеркейт.

— Тен сайрай беретен эмтирис!

— А база...

Онон ары комиссар келин бу кычыруда айдылганы аайынча Сибирьде јуртаган өскө дө укту албатылар «Россиянын албатыларынын декларациязынын бастыра праволорыла» тузаланарынан ала телекейлик ле гражданский јууларда элтүрткен јуучыл-

дардын билелерине Советский башкару болуш јетирерине јетире кычырып, бойынын куучынын бийик көдүригилү божотты:

— Советский Сибирь эзендик болзын!

— Советский Россия эзендик болзын!

— Телекейлик революция эзендик болзын!

... Баграшева кычырып божойло, колындагы чаазынды түрбектей тударга ла јадарда, кызылгвардеецтер турган стройдын ортозынан кенетийин кем де мылтыкту колын өрө көдүрүп, эбире турган улусты эки јандай ксрүп, кыйгырды:

— Ура, нөкөрлөр!

— Ура-а!

Онын кыйгызына јомөшкөн тоозы јок үндердин жаңылгазы јаландардын үстиле јайылып, ыраак туулардын арттарынан ла сойокторынан јенил ажып, там ла элбеп, јер-телекейди өдүп, кайдаар да толкуланып ла көчүп брааткан немедий болуп, Сарлайга билдирди. Бу кыйгыны Аспакту јурттын улузы оныла кожо эмди де база угуп тургандый.

— Эзендик болзын Советтер!

— Большевик партияга эзендик!

...Элбек-Кем деген өзөкти эбире курчаган туулардын кобыјиктерин тэмөн кыштын соок ло ару салкыны түжүп, Кара-Туу деп јурттын үстинде байа сары таңнан бери таркабай, кыймыгы јок туруп калгандый ышты, куйукты ла тарынын ачу јыдын туш-башка јалмай согот.

ЭПИЛОГТЫН ОРДЫНА

Турада улус көп. Мен база олордын ортозында турум...

Сарлайдын эскирей берген кара пиджагынын өмүрінде сок жаңыс орден — Ленинниң ордени.

Калганчы өйлөрдө онын бу орденди тагынып жүргенин мен көрбөгөм. Тагынып та база неге барарга тагынатан эди. Карган Сарлай калганчы жылдарда ары-бери јуундап, аймакка да, об-ластька да барбас болгон.

«Қас бажында эт јок, карган кижиде мак јок» — деп, ол бойын бойы өчөйтөн.

... Күн көзин ачып, ол туку сын куустыра чөйилген Чаңкыр деп тайганын кајуларына баштапкы јаркындарын жаңы ла ча-чып турган киреде Сарлай өбөгөн төжөгинен туруп, адын ээр-теп салала, кайнаарга једип келген куулы чөйгөнниң чөрчөгін тындап, оттын јанында унчукпай отуратан.

Энирдин кӱлӱткӱлӱри табыш жок уур канаттарыла жердин устин текши жаап ийгенде, ӱбӱгӱн одузына келетен. Же бӱгӱн Сарлай ӱбӱгӱн тӱжӱктӱн эртелеп турбады. Онын туразынын жанында тарып ӱскӱрген сок жагыс чаалда чыйкылдажып ла сыгырыжып, борбийактар эткилейт. Же Сарлай ойгонбогон: эмдиге ле тӱжӱктӱ...

Кӱн там ла ӱксӱп, жайгы жажыл ӱлӱндӱрдӱ жалтырашкан чалындарды ла жӱзӱн-башка ӱндӱ чечектердин кӱзиндеги мӱлтӱ-решкен жаштарды кургада арчып, бойынын ургӱлжиге ӱткӱн жолыла эбиреп ле браадат. Жайгы кӱннин эрке ле жымжак чокторы ӱбӱгӱннин туразынын кӱзнӱктӱрине кайдыгып, онын терең чырыштарлу ла узун санаага алдырган мандайына да тийерде, же ол кыймык та этпейт.

Сарлайдын туразы. Одузынчы жылдарда Аспакту журтта мынан жарык кӱзнӱктӱрлӱ, мынан жаан тура жок болгон. Мында «Жаңы Жол» деп колхоз тӱзӱлӱрдӱн бери Сарлай жылкы мал кабырып, жакшы иштегени учун бу тураны ого колхоз сыйлап берген. Бу турага ол экинчи уйи Эмилчиле кожо журтап, бир де бала азырабаган. Олордын ижемжизи ле сакылтазы жагыс ла Байзын болгон.

Ада-Тӱрӱл учун Улу жууда Байзыннын ӱлӱни керегинде бичикти Сарлай ла Эмилчи алган да болзо, же жагыс уулынын ӱлӱ-мине эмдиге ле жетире чек бӱтпей жӱретен. Анчадала онын ӱбӱ энези **Эмилчи чек бӱтпейтен:**

— Байзын жанып келзе, кийзин — деп, акар тереден алтай тон кӱктӱп койгон. Оны урелбезин деп сергиде кактап, эмдиге ле кичеегенче...

Олордын айылында, алкынын устинде, мӱнӱндеп койгон узенгилерлӱ, кажын база мӱнӱнле кеелеген жараш ээр андый ок чындый токум-кежимнин устинде жадыры.

— Байзынга белетеп койгоныс — деп, Сарлайдын эмегени кирген-чыккан улуска айдатан.—Эр болгон адында, жанып келзе, атка минип, арка-туула, адазынын малдаган жерлериле журтодым деер ине ол...

Сарлай ла Эмилчинин айылына оок-теек ач-урен ала кӱнчӱ теп ле тегин кирбейтен. Кирзе де, кандый бир керектӱ келер.

Олорго жагыс ла журттын каа-жаа жаан жашту улузы айылдайтан. Жииттердин бойларына кураа балдар Сарлай эште бар эмес, же кемле каткырыжарга, кемле ойноорго келетен эди.

— Байзын уйде болгон болзо, бистаайыл мынайып ээнзире-бес эмей — деп, Эмилчи эмеген кирген-чыккан улуска жагыс каптап комудаган эмес.—Байзыннын отургускан чаалы бистин турадан бийик болуп ӱзӱп ле калды...

Сарлай өбөгөн уулы керегинде көп эрмек айтпаза да, же каранга оны узак, сүрекей узак сакаган..

Бүгүн ол чындап та уур иштердин ле узун жолдордун кийининде жазап туруп амырап алар дегендей жатты. Онын жаан, те-герик мандайы ачык, көстөри билер-билдирбес жумулып калган. Эмди ле тын жөдүлдөнип, табыштанып ийзеп, ол көстөрин ачып, өрө өңдөйүп келгедий. Тайганын ару кеи толгон көксү өрө көдүрилип ле ойто жабызап, чып ла чын араайынан тынып жаткан-дый билдирет.

Турада улус көп. Мен база олардын ортозында турум.

Жирмезинчи жылдарда кызылгвардеецтерле кожо албандиттердин бандазын оодо согорында турушкан, ошон төрөл жеринде колхоз төзөжип, узак жылдарга улай жылкы мал кабырган озо-чыл колхозчыны калганчы жолго үйдежип койорго бүгүн Аспа-кту журтка аймактаң ла областьтын төс жеринде ого таныш ла нө-көр улус келген. Олордын ортозында бийик сынду, ап-апагаш чачту кижилер Сарлайды эбире отурган улустун ортозында аңы-ланат. Ол городской кара костюмду. Онын элбек ле жоон көксин-де кызыл-кызыл көстүктөрлөр кеелеген күрөң галстук чала түрү-лип калган жатты.

— Бу кайдан келген кижилер! — деп, жуулгандардын ортозында шымырт угулат.

— Туку городтон келген кижилер деген бедилер — деп, кемизилер де шымыранат.

— Бу божогон өбөгөнлөр кожо есаул Куранскийдин бандазын ооткон командир дежет ине — деп, база бирүзи чокумдайт. — Эмилчи эмес де Жыман Жыманыч деп канча катап айдып турга-нын укпай тураар ба..

— А-а, Долгополов деген калапту командир бу туру ине..

— Чындап, бу өбөгөн бистин жерге мынын алдында база ке-лип жүргөн эмес бедилер?

— Акыр, качан эдилер?..

— Ошон бери он жылга жеде берген болбой..

— Чындап та дезер, обкомнын жаандарыла кожо «Победа-лу» келген кижилер бу туру ине!..

— Орөкөннин жажы база жаанай ла берген кижилер эмир. Ол бир келип турарда, жарды эжи мынайып бөкчөйгөлсөк, бажы бий-ик, сыны тус болгон дезер...

— Жаш жеткен деп неме бу туру. Оны база бу алтайдын кижилер болор деп пе..Сарлай жедүшкөдөн жажы жаан деерде..

Кижилер өлгөн кийининде, улус качан да болзо, онын эткен жакшынак керектерин, оныла кожо иштеген, жүргөн улусты эске алынар.

Сарлайды туразынан чыгаргалак. Кезик улус онын јанына эмеш отуруп, оны калганчы јолго ўн-табыш јогынан ўйдешкилеп салала, чыгып баргылайт, кезиктери јаньдан киргилеп, бу јаан јаш јажаган кижинин јўрўмиле колбулу кандый бир учуралды эске алынгылап, араайынан куучындашкылайт.

— Чындап, ол бир Ондойдон ло келгенде, бу айылга тўжўп туратан кырлак тумчукту кара эмеен эзен беди? — деп, кемизи де шымыранды.

— А-а, ол Нина Сергейовна ине... Баграшова — деп, Эмилчи чокумдады. Онон чачтары жукарып калган кичинек бажыла Долгополов јаар кекип, кандый да јабыс ла тунгак ўниле айтты: — Манјыттарла истежип, мынаар бу отурган Јыман Јымановичле база кожо јўрген кижине ол...

— Ол ўрўкўн бу бистин Ондой аймактын школдорында качы болуп база узак ла иштеди ошкош...

— Эйе... Узак, сўрекей узак иштеген кижини — деп, куучынга кирижип, база бирўзи чала билееркеп айдат. — Мензияга¹ чыгып калган деп уккан јок бедим оны...

— Эмди, чын мензияда — деп, Эмилчи эмеен угулар-угулбас шымыранды. — Бу байа пошто тартып турган бала онын јелеграммазын экелген... Ол эмди туку Қадын ичинде, Чопошто.

...Бу Аспакту јуртта јаткан колхозчыларга, анчадала јинт улуска, Сарлайдын ады-јолы ўргўлјиге эрјине атла, јылкы малла колбулу. Ол јаантайын ла ат ўстинде, ээрде кып эдип калган јўретен. А эмди эбире јуулган улус чайлап отуруп, бу ўбўгўн керегинде куучындажат:

— Ат ээртеп билбес болзон, алтай мен деп айтпай јўр деер ине...

— Эйе, јангы ла чыккан кулунды кўргўн лў бойынча, чыдаза, кандый ат болорын јазым јогынан озолодо айдып берер.

— Атка камчы јанынан атанган кижини арай ла болзо согуп ийгедий арбанатан эди.

— Аттын бажына соккон кижини чек кўрбўс. Қоркушту арбанатан эмей.

— Андый да болбой, а-а... Бастыра јўрўми эрјине малла колбулу болгондо...

— А јарышка ат јарадарга кандый болгон дезеер... Оны бойыннын ўйинде сугарар, азыраар, эди изигенче јелдирер. Учында кўрўп турзан, Сарлай ўбўгўннин јарышка јазаган адынын ичи туптулкы, кандый да седег ле чичке кебеделдў, мантаар болзо, торт ло чўйилип-чўйилип барадар ине.

¹ Мензия — пенсия деген сўсти јастыра айтканы.

— Онын да учун бистин «Яңы Жол» колхоз Ондой аймактын ончо колхозторын ал согуп турбай..

— Ох, Сарлайдын кер ады бат база ат ла болгон. Ат эмес, тен ай-канатту куш ине...

Ол кер атты мен де көрүп жүргөм. Улус оны Сарлай-Кер де-жетен.

Жарыш болгон күн — бистин Аспакту журтта жаан байрам. А жарышка келген аттарды кандый коркушту чүмдеп жат!

Жарыжатар аттардын куйруктарына ла чүрмөштөрине куш-тын жунун жараштыра тагып койор. Байла, куш чылап шунга бер-зин деген күүн-санаа болбой кайтсын.. Ол аттардын үстине чап-кыр, кызыл, оошкы торколо кытап койгон жукачак кебис жаап койор. Аттар торт ло жураган!

А жарыжатар атка минетен уулдардын чамчалары башка-башка өгдү. Жарыш башталган кийининде, көрүп ле турзанг, ак эмезе кызыл чамча алдында элбиреп клеедер.

Сарлай өбөгөн кер адын жарышка экелзе, минеле келбес. Бойы өскө атты абага жегип, ого отурала, жарыжатар адын једи-нип алар.

Жарыш — ол энг јилбүлү ойын. Оны көргөн кижинин эди-каны изип чыгар. Эрүүл ле кизи эзире бергендий турар. Је бодозоор до, көп эрмек айтпас Сарлай да өбөгөн чыдажып болбой бара-тан.

Бир катап Октябрьдын байрамы тушта база ла атла жарыжа-тан маргаан болгон. Жарыжатар јердин ыраагы 10 беристе. Бат жарыш алдында улус бой-бойлорыла маргыжып, «Јок, кара ат Сарлайдын кер адын алып ийер» — дежип, кол тудужып, јалан-да јайа салып койгон кејимнин үстине акчаларын салып, аракы-лу шилдерин озолодо тургузып туратан.

— Јаңыс торбогым берейин, уулдар, кер ат учун торбогым берейин! — деп, Сарлайдын табыштанып, улусла маргыжып тур-ганын ол тушта мен көрөлө, торт ло кайкаган эдим.

1949 јылда мен бежинчи классты божодоло, онон ары үрен-бес деп, школды таштап ийгем. Ол тушта малдын јал-куйругын кыркып, колхозко табыштырып туратан. Јылкыны тайгадан күркүреде айдап, кыркырга апрель айдын учы јаар эмезе май-дын баштапкы күндеринде экелер. Конконын табыжы ыраактаг ла колырап, арка-тууга јаңыланып клеедер. Кулундар торныгып калган. Кандый ла өгдүзи бар — жураганнан да јараш!

Менин энем колхозтын уйларын саап, Аспакту-Бажында тур-луда иштеген. Деремнеде бистин бойыста тура јок. Онын учун мен өзскө дө түшпей, колхозтын јайлуларында ла кыштуларын-да өскөм. Аспакту-Бажындагы јаан чеденге јаскыда јылкыларды

экелип, жал-куйругун кыркыыр. Конконун табыжы жыгырап, тозын-тобырак буркурап, мал жаан чеденге келип кирзе ле, мен — анда. Айла бу өйдө жылкыларды жагыс ла кыркып турган эмес, бу ла тушта малга колхозтын тагмазын салып жат. Жылкычылар маргаандажып, мал чалмадаар. Оны көрөргө макалузын не деп айдазын... Бис, дояркалардын балдары, чеденге такталанып ла айра минип, кара таандар чылап, кере ле түжине анда отуратаныс.

Же Сарлай чылап ла мал чалмадаарга мерген кижини мен эмдиге жетире көргөлөгим. Онын армакчызы жерге качан да түшпес.

— Же, уулдар, эки колына ба, айса кыл мойынына ба? — деп, ол мал кыркып келгендердин бирүзинен сурайтан эди.

Капшууны коркуш. Армакчы сыйт ла этсе, малдын эки колына эмезе мойынына кирип калган туар.

Ол тушта бистин «Жаңы жол» колхозто жылкы көп болгон. Олордын көп сабазы эмдик. Оны тудуп кыркыйтаны женил эмес. А кыл мойынына чалмадап алза, жыгарга да күч.

— Эки колына чачкар, өбөгөн, — деп, онын учун жылкычылар Сарлайга айдар.

— Эки колына болзо, эки колына — дейле, мантап бараткан аар-калап эмдикти чалмадайла, бу өбөгөн жагыска ла жыга тартып ийетен.

Оноң жал-куйругун кыгыракла эптү кыркыйла, камчы жагындагы жалмажына колхозтын адын керелеп, кызу темирле «J» буквала тагма тургузып, атанар жагындагы жардына жабаганын чыккан жылын база жараштыра каарып койор.

Сарлайдын кер ады камчы жагындагы жалмажында база «J» тагмалу болгон. Онын солонгы ошкош бүгүлгөн мойынын төмөн тизезине жетире жалы быйрымдалып, түжүп калган жүрөр.

— Атты жал-куйругу жарандырып жат — деп, Сарлай айдаган.

— Кыркып койгон мал жыланаш неме ошкош.

Онын да учун, байла, бойынын жүгүрүк кер адынын жал-куйругуна кыгырак жууктатпайтан болор.

Бүгүн Сарлайдын айылында улус көп. Мен база олордын ортозында турум. Ол көстөрүн билер-билдирбес жумуп алала, та нени де эске алынып ийерге албаданып жаткандый. Онын жаан, тегерик мандайы ачык... Эскирей берген кара пиджагынын өмүрүндө сок жагыс орден — Лениннин ордени...

Та ненин де учун кенетийин меге онын кургап калган эриндери кыймыктана бергендий билдирди. Сарлай тунгак ла карган үңиле айылында жуулган улуска шымыранат:

экелип, жал-куйругун кыркыыр. Конконун табыжы жыгырап, тозын-тобырак буркурап, мал жаан чеденге келип кирзе ле, мен — анда. Айла бу ойдо жылкыларды жагыс ла кыркып турган эмес, бу ла тушта малга колхозтын тагмазын салып жат. Жылкычылар маргаандажып, мал чалмадаар. Оны көрбөргө макалузын не деп айдазын... Бис, дояркалардын балдары, чеденге такталанып ла айра минип, кара таандар чылап, кере ле түжине анда отуратаныс.

Же Сарлай чылап ла мал чалмадаарга мерген кижини мен эмдиге жетире көргөлөгим. Онын армакчызы жерге качан да түшпес.

— Же, уулдар, эки колына ба, айса кыл мойынына ба? — деп, ол мал кыркып келгендердин бирүзинен сурайтан эди.

Капшууны коркуш. Армакчы сыт ла этсе, малдын эки колына эмезе мойынына кирип калган турар.

Ол тушта бистин «Жаңы жол» колхозто жылкы көп болгон. Олордын көп сабазы эмдик. Оны тудуп кыркыйтаны женил эмес. А кыл мойынына чалмадап алза, жыгарга да күч.

— Эки колына чачкар, өбөгөн, — деп, онын учун жылкычылар Сарлайга айдар.

— Эки колына болзо, эки колына — дейле, мантап бараткан аар-калап эмдикти чалмадайла, бу өбөгөн жагыскан ла жыга тартып ийетен.

Оног жал-куйругун кыгыракла эптү кыркыйла, камчы жанындагы жалмажына колхозтын адын керелеп, кызу темирле «J» буква тагма тургузып, атанар жанындагы жардына жабаганын чыккан жылы база жараштыра каарып койор.

Сарлайдын кер ады камчы жанындагы жалмажында база «J» тагмалу болгон. Онын солонгы ошкош бүгүлген мойынын төмөн тизезине жетире жалы быйрымдалып, түжүп калган жүрер.

— Атты жал-куйругу жарандырып жат — деп, Сарлай айдаган.

— Кыркып койгон мал жылаңаш неме ошкош.

Онын да учун, байла, бойынын жүгүрүк кер адынын жал-куйругуна кыгырак жууктатпайтан болор.

Бүгүн Сарлайдын айылында улус көп. Мен база олордын ортозында турум. Ол көстөрүн билер-билдирбес жумуп алала, та нени де эске алынып ийерге албаданып жаткандый. Онын жаан, тегерик магдайы ачык... Эскирей берген кара пиджагынын өмүринде сок жагыс орден — Лениннин ордени...

Та ненин де учун кенетийин меге онын кургап калган эриндери кыймыктана бергендий билдирди. Сарлай тунгак ла карган үниле айылында жуулган улуска шымыранат:

— Нени айдыжадаар? Ой дегени не дейзеер бе? Ой — ол жүрүм, — менин, слердин, келер үйенин жүрүми..

Je менин ойим, 'жажырбазым, кара да болгон, кызыл да болгон...

— Сарлай, а ненин учун ойдин оңи андый?

— Кара ой — ол менин сөкордый карануй жүрүмим. Менин кулагымды тундерле камдардын тунүри тундурган; менин ле менин үйемнин үстинде байлардын жылан чактырмалу камчызы сыйтылдаган...

Кара ой — ол бир катап ак чаазыннын канадына жапшынып, ыраак таладан менин эжигиме келген. Менин жагыс уулым каргышту оштүлөрдүн огынан жыгылган деп, жеткерлү табыш жетирген.

Кызыл?.. Кызыл энг — ол жагыс ла Октябрьдын маанызынын оңи эмес. Ол кижиликтин каны! Бис бойыстын, слердин, келер үйенин учун кызыл канысла жегүний маанызын будыганыс!..

Ой — ол жаскы кырага чачкан үрен аш. Слер оноң күскиде жакшынак түжүм жууп аларга турган болзоор, озо баштап үренди талдагар. «Аш кылгада, бала жашта» — деп бистин албаты база тегин айтпаган.

Ой — ол жүгүрүк аттын мангы. Аттын оозын тартарын база билер керек. Тискинди коомой тутсаң, ат сени кайдаар ла апарар, а кижинин баратан, түжетен жери аңылу ла амадулу эмес пе? .

... Жылдар өдүп жат.

Men чакпынду Урсулдын жарадында турган Аспакту журтыма түшкөмдө, Сарлайдын туразынын жанындагы чаал салкынга бүрлериле араай шылырап, ол керегинде нени де шымыранып тургандый билдирет. Жайгыда тайгаларга чыккамда, анчадала Чанкыр деп элбек өзөктин ичиле жортуп брааткамда, кажы бир жиктен арка-тууны томолта жылкы киштеп ийгенде, сананзам, ол Сарлайды жоктоп, Сарлайды кыштап ла бедреп тургандый...

...Эмди ой Сарлайдын жүгүрүк кер адынын мангынан түргөн өдүп жат. Ойлө канайып сүрүжер, онын учына кем жедер?!.

1969—1971 жж.

КАРА БААРЧЫК

Ол ло бир кара-баарчык быјыл ойто ло учуп келеле, Бараша эмеенниг эки кып туразынын јанында ѓзўп турган сок јангыс теректин чала бажына јуук кадап койгон кичинек турачактын јанына келип отура тўшти. Бўри јайылгалак куу теректин чичке будагына чокыткыжын арчып, јунгы ўрпейгенче силкинип, бойынын эки јылга улай уја салган кичинек турачагынын чоғол ош-кош тегерик оозына карайт.

Март ай учына једе берген. Јурттын ортозын тѓмѓн барган јол талтўш киреден ары терлеп, кўннинг чогына билер-билдир-бестен буулап јадат. Чанакту улус ары- бери кѓп ѓткѓндѓ, каа-јаа машина барганда, бу јол там ла илеленип, ѓзѓкти тѓмѓн карагдап ла мыйрындап ырап баратканы јарт кѓрўнет.

Эрте де јас болзо, кўн кѓзи јылу. Онын учун Бараша туразынын кўнет келтегейине отурып алала, кара баарчыкты кунукчылду кѓстѓриле ајыктайт. Јок, бу кара баарчыкты бери тегине ле учуп келди дезе, јастыра болор. Ол тўштўк таладан бери айылына јанып келген. Бараша эмеен кара килиннен кыптаган алтай бѓрўгин кѓзине јетире кептей кийип, канзанын соруулынан эмеш ле јоон тыйрык тайагын эки тѓнмѓгине кап туура салып алган сок јангыскан шымыранып отурды:

«Је мынайып ла јанып келзе кайдар! Токтужымды ла сени, баарчыгажымды ла сени!.. Ол городко оны не ле ијдим деер... Ырада барба дееримде, учкан укпаган эмес беди... Айылында јўрген болзо, база андый болор бо?.. Токтужымды ла сени, баарчыгажымды ла сени!..»

Туранын јабынтызынын ўстинде кыштаган кар кайылып, тамчылар јерге чытылдажып тўжет. Ол тамчылардын кезиги чике ле Бараша эмеенниг килин кыпту бѓрўгине тўжўп, анағ-мынан чокып турганын сеспей де, керекке де албай, эмеен, кѓстѓри јаскы кўннинг чогына кылбыгып, байагы ла шымыранган бойы отурды: «Токтужымды ла сени, баарчыгажымды ла сени!.. Қайткан ла неме деер...».

А кайда да ыраак түштүк талада кыштайла, жанып келген кара баарчык ары-бери учуп, та уйдың кажаганынан, та бөскө кандый бир жерден койдун түгин, такаанын ба, кастын ба жүнгын бойынын турачагына тажып, уйа саларга белетенет.

Эки жыл мынан озо бу ла жаңыс теректе турган эптү ле жараш турачакты Бараша эмеенниң сок жаңыс жеени, Эмилдейдин уулы Токтуш, эдил кадаган. Эмди ол жок... Сок жаңыс жеениниң өлгөн сөбгөн де Бараша эмеген көрбөгөн. Оны анда городто ло жуугылап салала, жеткилеп келген.

— Сен жаңыс уулыңның сөзгөн жерине экелип жуубай, үч кербөгсн жерге не таштап ийген? — деп, Эмилдей городтон жа-
нып келерде, кородогоньна чыдажып болбой, Бараша кызынаң
сураган. Тегин де ачу-коронго алдырып, кандый да бүрүңкий
көлөткөгө тартырып, чырайы торт ло тос чылап кажайып, ый-
лашка эки көзи орозына оңкойо түжө берген кызын ачындырып
ийгенин эмеген бойы да билбей калган.

— Короннын үстине корон кошпозоор, эне, кошпозоор, эне! — деп, Эмилдей тунуп калган үниле жайналганду кыйгырып, орыннын үстине көңкөрө жыгылып, жарындары селендеп, ыйлай берген. — Жаан кижжи эмес, жаш баланын сөөгүн ары-бери незин тартар дешкен...

Эмеген унчукпаган. Эмилдей айылына эки-үч ле күн жүреле, ойто ло койлоп турган јерине атана берген.

Бу яс, бу уйа тартарга учуп келген кара баарчык эмес бол-
зо, Бараша эмеген бүгүңги чилеп тың кунукпас, канадын жайа
салып, ары-бери учуп турган кеткин кушты аярбас та эди.

— Эмди мени кем карган эне деп айдар, ёско кем меге келип, жажыркап, жапсыыр? Токтужымды ла сени, кайран баламды — деп, Бараша шымыранып, уур тынды. Онон сыраңай ла бойынын чырайы чылап, чырчыйып калган элик бычкак өдүгинин кончынан кыска соргуулду, кырлары жемтийе күйүп калган кангазын чыгарды. — Ол городко барбаган болзо, ол бир ошкол деп немези эмес болзо, база мындый болор беди... Жок, жок... Бу мен канайып отурум, — ошколдо жаман жок. Ол балдарды жакшыга үредип жат. Жажына ла мендий сокор жүрөргө кем күүнзейген эди... Көрзөөр ол Лорукчынын уулын, жаан үредү божоткон. Эмди колхозто чотобот болуп, тарсылдап ла отурат. А мынаар бу Көкшинин кызын неме атазы дешкилейт? Сыраңай тен онызы жогынап кыра сүрөргө, аш саларга жарабас дежет. Бу бир ёрбөтмөн мантагылап, түндү-түштү таркырашкан немелерине отургылап турган учкандарда тоо до жок болбос по?

Бараша эмеген бойыла каран-туйук куучындажып отурала,
кенетийин күлүмзиренип ийди:

«Токтуш бу ла кара баарчыкка уйа тудар деп не аайлу түймеп, не аайлу чаксырабаган эди... Бу бир Эмилдей деп шүптир јатка барып, јазап јуртаган болзо, балам база онойып ач-амырынаң азар беди. Адалу балдарда не болзын. Қандый да болзо, эр кижі курч бычак тудунар, малта-киреелү болор. А мениң Токтужым кол кирее, јос бедреп, бого не болбогон эди. Анайың јадып, бу бир эш кереги јок турачагын тудуп алала, учында келип меге чыбыктаткан. Баламды ла сени, Токтужымды...»

Ол јыл Токтуш бу ла Кайрунын төртјылдык школында төртинчи класста үренип турган. Јас жууктап келедерде, үредүчи, Јыргал Жажынаевич, балдарга јүзүн ле башка куштар керегинде куучындап, олорды уткыырга белетензин деп јакарган эмтир.

Токтуш айылына, тудаган ийтке сүрдүргендий, тынаастаганча, калыр-тилир кире јүгүргөн.

— Карган эне, меге јос керек?

— А мыны кайдатан, балам?

— Јыргал Жажынаевич бистин кажыбысты ла баарчыкка уйа еделе, экелзин деген.

— Бу не дегени?! Эм болбосто баарчыкка айыл-јурт тудар боло берген!

— А сен билеринг бе, карган эне, баарчыкты коркушту јакшы куш дежет.

— Мынын јакшызы кайдан билдирет? Оныла Жажынайдыг уулы куучындажып көргөн бө, айса, сен бе?

— Је уксаар, карган эне, ол чындап та јакшы куш эмтир... Јыргал Жажынаевич айткан: баарчык огородто картошко, маркока јип турган курттарды кородып јат. Бир баарчык балдарын азырап, бир ле күнге сегис мун курт-когус тудуп јат...

— Оны кем чотогон? Төгүнеле кей-кебизин куучындаба! Отур, ажан...

Токтуш отурып ажанбай:

— Карган эне, је оной ары уксаң да! — деп, оозы камылбай куучындаган. — Карган эне, сен билеринг бе, карган эне! Кезик куштар аш јип турган чычкандарды, өркө-момондорды да астадып јат!

— Је болор дейдим, учкан. — Отур, ажан! Қичи-бил, кийипат ат неме куучындаба сен меге...

Токтуш токтобогон:

— Бир мечиртке бир јайдың туркунына канча чычкан тудуң јатканын билеринг бе, карган эне?

— Јер-јескинчилү неме тоолобой, отурып ажан дейдим, учкан! — деп, Бараша эмеген тегерик столго эттү көчөлү беленгир аяк тургускан.

Je Токтуш база да токтобогон:

— Бир мечиртке бир жайдын ичинде бир мунга жуук чыккан гудуп жат...

— И-та-тай!.. Курсак ичип отурала, кижининг күүни булгалар немени не тоолоп отуруң, а сени мен..

Токтуш кѣчѳни агаш калбакла шѳлѳрт этире ууртап, база ла куучынын улалткан:

— А бир чыккан дезе жайыла бир килограммнан артык аш жип жат, билдинг бе, карган эне?

— Je болор, болор дедим ине, балам. Бу сабууны кѳрѳп туруң ба?! — деп, Токтуштын жааназы тѳк сабап туратан табылгызын кѳргѳскен.

Токтуш чала-была ажанып алала, ѳрѳ туруп чыккан:

— Меге јос керек, карган эне.

— Мен јос јарып турган бедим, учкан! — деп, јааназы арбанган.

— Јыргал Жажынаевич меге эки тургузар — деп, Токтуш кунукчылду мыжылдады.

— Јосты кайдан алар, балам, оны.. Јос јарып турган јер жуук болзо кайдат, мен барып, улустан сурап берер эдим ле — деп, Бараша эмегеннинг ѳни јымжап, кунукчылду айткан.

— Јос, кол кирее, малта — деп, Токтуш ол кѳн Бараша эмегеннинг торт ло ач-амырын аскырган. Учы-учында јааназы ойто арбанган: «Этпестиг тили ус деп, мындый немени айдатан туру! Токтоп ло кал, учкан! Мен ол Жажынайдын уулына једер болдым ба! Ошколдын да качызы болзо, ол не бол баады...»

Токтуш унчукпай барган. Кенетийин онын кѳстѳрине ѳскѳ шѳѳлте ѳбелген. Бараша эмеген база токунап, быјыл кѳскиде Эмилдей кызынын тон эдинетен терелердинг бирѳзин уужап, иштене берген. Эмеген керек дезе Токтуштын чыкканын да ајарбай калган.

Ол ло тере уужап, ол ло ајак-казанла уружып турганча, та канча кире ѳй ѳткѳнин Бараша эмеген сеспей де калган.

— Карган эне! — деп, Токтуш калыр-тилик кирип келген. — Јосты бис таап алганыс. Эмди јангыс ла кол кирее керек. Ачайын эштең бар сурап берзеер а, карган эне.

«Бу баланың байа ла бойынча сурап турган сурагынын бир-бирѳзине кылам этпес, тон ло мен кайткам — деп сананала, Бараша эмеген уужап отурган терезин туура салып, койкок тайагын ала койып, ѳрѳ турган. — Ол бир Эмилдей деп шѳптѳр јатка барып јакшы јуртаган болзо, бу бала база мынайып...»

Јылу турадан Бараша эмеген чыгып келерде, тенгери кандый да бѳркѳк, учы-кыйузы јок немедий билдирген. Арбаның чара-

гынан эмеш кичинек кар элгелип турган. Ачайың эш ыраак эмес, бу ла јанында. Бараша эмеген Токтушты јединип алала, јанындагы айылга барган.

— Бу бир учкан бүгүн торт ло ач-амырымды алды. Ка, кол киреенди чүрче бого берзен? — деп, Ачайың дейтен өбөгөнди карган энези «сен» деп айтканын Токтуш јаан кайкап уккан. «Карган энем база тың ла кижн. Ачайыңнан коркыбай, оны «сен» деп турганда...»

Токтуш мынайда јааназы керегинде тыңзынып та турза, бойының эдип койгон керегин ундып та койгон.

Јалбак өбөгөн (бу јердин улузы оны байлап, Ачайың дежетен) Барашаның сурагын кайкап, ортозынан ак кылдар чыгып калган јаан кара кабактарын өрө көдүргөн.

— Көк јарамас, мыны кайдарга турганаар, блар?!

— А бу бир учкан кушка-куртка уја тудатам деп обы-јиби табылбай, ач-амырымды аскырат деп айттым ине. Мынаар бу бир Јажынайдын уулы Јыргал садайна берген дийт. Ай кулагыма амыр байагы ла бойынча бербейт.

Ачайың өбөгөн өрө туруп, Токтушка кылчас эдип көрүп салала, сенекке чыккан.

Токтуш јангыскан келген болзо, Ачайың мынайып кайдаң сөрө туратан эди. Андый ойын кайдаң келзин деер. Уремтиктин кирееси менде јок деер. Нени айдарың, божогоны ла ол. Је Бараша эмеен келерде канайтсын, «Јок» деп айдарга болбос.

Ачайың анча-мынча болбой, кол киреени тудунганча, ойто турага кирди:

— Јаңы киреи эди. Бойым да эдинбей, карамдап тургам. Калак...

Ол күн Токтуш чадырда узак ла шакылдаган, узак ла узанган. А Бараша эмеген тере илеп, Токтушты ойто ло ундып салган.

— Көр, карган эне, баарчыкка тудуп алган турамды көр — деп, Токтуш торт ло көгөрө тонуп калган, мыжылдаганча турага кирип келген турды.

Јанаазы көрзө, Токтуш колында чындап та јуп-јуунак, јап-јараш турачак тудунып алган турды.

— Мыны бойың эттин бе, балам.

— Бойым, сок ло јангыскан бойым эткем.

— Сыраңай ла олјанда орустардын туразы ошкош јараш тура болтыр, балам.

— Јыргал Јажынаевич эмди мени адылбас — эдип алгам!..

— Јаандазан, ус ла кижн болотон турун, балам. Сыраңай ла

олјандагы орустардын туразына түнөй ја-раш турачак эмтир деп айттым ине, балам.

Токтуш эртезинде эрте турган. Ол өскө балдар кандый турачактар экелерин көрөргө лө бойындыын олорго көргүзөргө мен-деген. Онон чала-была ажанып, бичиктерлү ле тетрадьтарлу р-нецти кийе ле соккон. Кечеги эдип алган турачагын колтуктанып, школ жаар жүгүргөн.

Ыргал Жажынаевич балдардын экелген турачактарын ончо-зын тоолой көрүп, ойто ло куштар керегинде куучындаган. Онон Токтуштын баарчыкка белетеп алган содон турачагын колына алала, ары-бери айландыра тудуп: «Молодец, Токтуш, моло-дец!» — деген. «Кече карган энем база мактаган. Мен жааназам, чын ла ус болотон эмтирим» — деп, Токтуш сүүнгенине торт ло кулактарынан бери кызара берген.

Je бу ёйдө айылында не болуп јатканын ол кайдаг билзин. Ол керегинде сананар да өй јок.

Токтуш школго барганы удабаган. Бараша эмегенниң айылына эртен тура Ачайын кирип келген. Онын бүрүнкий бүдү-жинен ле ачынып калганын Бараша сезип ийген: «Байла, кол киреезин ойто јетирбеген деп ачынып турган болор» — деп, Токтуштын карган энези сананып калган.

— Киреен айылда, Јалбак. Эмди ле барып...

— Керек киреде эмес, блар, — деп, соок үнденип, ол ээк сагалын кату карсак колыла уужай туткан: — Бу слер, јаан киж, канайып јабаарый бергенеер, блар? Сураган болзоор, бойым да берер эдим.

— Немени берер эдинг? Канайып јабаарый бертирим!..— деп, Бараша эмеген алаң кайкап, удур сураган.

— Шкаф эдейин деп белетеп койгон јозым болгон.

— Көк теңери тепти јагы! Бу менин учканым үреп койгон бо?! Көрзөн оны, акыр ла...

— Јымжак јос болгон. Мөш...

— Кудай ла де. Акыр, мен оны айла...

— Je слер, јаан киж, кайтканаар, көрөлс, ай-уй деп баланы не айтпас.

— А-а, мен сенин јозынды барып, балала кожо уурдаган ту-рум! — деп, Бараша атыланып, бычкак өдүги полго шылырап, јер-айакка токтобой барды. — Көрзөн, кандый болуп јат, санаа-зын... Ичине ийт өлгөн таңма. Көрзөн... Менде балдарла кожо јос бедреп базатан бош бар туру!

— А кире сурап келереерде, јосты көрбөгөнөөр бө?— деп, Ачайын күркөт айдала, штаны шалпындап, эжиктен чыга бер-ген...

Бараша эмеен «Акыр ла, мен сени, учканды, акыр ла — деп кекенип, жагыскан артып калган. — Айла келеринг, акыр ла, учкан, айла ошколдонг жанарын».

Ол кўн Токтушка тыг једишкен. Јааназы чичкечек кызыл тал-ла соорызын ачыда сабап-сабап, байагы содон турачагын ого тудундырала, алдына кийдирип алып, Ачайынг эшке јетире айдал апарган:

— Бас, бас дейдим, учкан. Ачайынгнын алдына не деп актанар эмежинг, угайын, бас.

Токтуш мыжылдап, ары-бери кылчандап, ичкери кўн-кўн јок баскан.

— Көрзөг, бала-бала ла деерде, кижининг бажына чыгарга јат — деп, Бараша эмеген Ачайынг эшке аар-калап кирген. — Күчүк-күчүк дегенде, ийт кижининг оозын да јалап ийер дежетен.

Байагы ачынып калган Ачайынг өбсөгөн торт ло өскө кижил болуп калгандый, оморды мындый сөслө уткыган:

— Је слер, јаан кижил, јаш баланы тог өткүре не адылып тураар, блар... Је болор, јосто анда база бай бар. — Оног Токтушка бурылып, јаан балбак эргегилен канзадагы тагкызын ныкта-лап айткан:

— Эмдил онойтпой јүр, ју... Оног башка...

Токтуш эдил алган турачагын ойто экелип, бу өзүп турган јангыс терекке бойы кадаган. Ол ло јыл јаскыда бу баарчык богө келип, уја салган эдил. Айла чындап та санг башка куш! Јурттын јанында агаш-таш, тал-јыраа јок чылап, ујазын өнөтийин ле айылдын јанына келип салар. Ол та ненинг учун андый?.. Је, байла, бүдер чагында ла андый болуп бүткен туру... Кижил күүндү куш!..

...Кайда да јас келип јат. Кара баарчык учуп келеле, ойто ло Токтуштын тудуп берген турачагына уја саларга белетенет. А Токтуш јок.

«Баламды ла сени, баарчыгажымды... Былтыр бу киреде балам јаскы каноокол деп јанып келген эдил. А быжыл...».

Токтуш былтыр Горно-Алтайскта областной национальный орто үредүлү школо бежинчил классты божоткон. Ол баштапкы ла јыл городто үренген. Кайрудаг оныла кожо барган балдардын кезиги экинчил јыл јангыс класста артып калган учун ба, кандый, улус мынайда айдыжар болгон:

— Јердинг јакшызы сас, эрдинг јакшызы сукас дегени, адазы барып, чын болбой... Көрзөг, ол Эмилдейдин уулын...

Токтуш мындый эрмекти бойы укпаган. Айла энынг көзине Кайрунын кандый да тилгерек эмегендери айтпас эмей. Баланын

көзине анайда куучындап отурган келинди көргөн болзо, Бараша эмеген айылдан быжу ла чыгара сүрер жок беги.

Онон бери удай берди. Токтуш ол тушта та төрт жашту, та бешке барып жаткан. Бир катап база ла тышкары балдарла кожо ойноп турала, айылына жүгүргөнчө келген. Эмилдей энезиле кожо чадырда чайлагылап отургандар.

— Эне, менин адам кайда? — деп, кирген ле бойынча, Эмилдейден сураган. Эмилдей энезинен уйалып, айдар сөзүн таппай, кызарып, көңкөрө көргөн. Бараша эмеген чайын жукачак эрдиле табыжы жок ууртап, тамагынан кыйт этире ажырып, та ненин де учун база эп жоксына берген.

— Балдар мени адазы жок сура, адазы жок сура дежет... Эне, менин адам кайда, а?

Бараша эмеген кызын эп жок айалгадан аргадап алар деп сананган болгодый, Токтушты бойына кычырган:

— Бери кел, балам. Эмилдей, сен баламды койлоп жүреле, аркадан таап алган беги, Эмилдей? Баламды энези аркадан таап алган... Адам арчын жытту ак тайга деп жүр, балам, энем — Алтай жарыткан сүт ак көл деп жүр, балам. Ка, бу менин аягымды жууп кой, балам.

Эмилдей нени де айтпай, өрө турала, эжиктен чыга берген. Эмди кара баарчык уйазын жаап, кичинек турачагынын чогул ошкош тегерик эжигине кирип, канча ла катап ойто учуп чыгат. Жаңыс теректин куу-тас чырбаалдары эрте жастын билербилдирбес салкынына сырандажып турат. Бараша эмеген туку ла байа бойынча отурган ла жеринен кыймык та этпеди. Ол бойындын жаңыс кызы Эмилдей керегинде, туку ла «кажы чакта» өлүп калган өбөгөни керегинде сананат.

«Эмилдейдин салымын кем билер? Ол жаш кичи. Онын алдында жүретен күндери эмди де көп. Ырысту болзо, айылду-журту болуп, эмди де бала-барка азыраар. А мен... Мен удабас ла «ол жерге» атана беретөн кичи инем. Байла, анда ок барып, Боролдойго ойто жолугатан турум... А ол Токтуштын сүнези гордон бери, жер-алтайына жанып келгей не? Жаш неменин сүнези жер-алтайын таап болбой, азып-тозуп жүрү эмеш пе? Калак ла де, баламды сени, баарчыгажымды...»

Жаскы күн талтүштөн чик жок кыйа берди. Бараша эмеген жүзүн-базын санааларына бастырып, туразынын жанында отуруп алала, та канча канза таңкы азып тарткан — онызын кем де билбес.

Бу ла отурган Бараша эмеген ле онын өбөгөни Боролдой керегинде Кайрунын улузы база сан башка куучын айдыжат.

Боролдой ло Барашаны торт ло городской улус ошкош дежер. Жаан улус эки бойынган чек ле айрылышпас, колбоп койгон немелер ошкош. Кайдаар ла барза — кожо... Айла, колтуктажып ийсле базар. Онон туку ла чеденге јолонгилеп алала, куучындажар ла куучындажар. Узулбес-түгенбес та нени-нени шымыранышкылайтан болбогой.

Ол жылдарда колхоз уй, жылкы сойып, улуска трудкүн учун үлеп туратан. Бу ла Кайрунын кутус уулдарынын бирүзи, «Бу эки карган мындый узак нени шымыражып турган» — деп, тындап угар деген болтыр. Угуп турар болзо, чеденнинг агажына көн-көрө јолонгилеп алала, экүнинг туку ла байа бойынча шүүшкилеп турган немези: колхозтын өлтүргөн уйынын бажын алза, арбын болор бо айса үч килограмм эт алза, артык па?

Ол тужында малдың бүткүл бажын үч килограмм этле түнгей чстоп туратан. Онын да учун Боролдой ло Бараша баш ла үч килограмм эттин кажызы астамду деп шүүшкилеп турганы ол ине...

— Сеге бир баш керек пе айса үч килограмм эт аларыг ба? — деп, Кайрунын улузы каа-жаа Эмилдейле эмди де андыжып тургулайт.

«Ой деп неме база түргөн ле өдүп јат. Бу ла јуукта Эмилдей эдегимде ле оролыжып, жылгажактап јүретен неме эди. А эмди... Эмди мыны канча жылга кой кабырган, камык түк кайчылаган озочыл дежип, ары-бери тарткылап, јуундаткылап та турат... Јаңыс баламнын уулы Токтуштын ла јада калганы ачу. Ол керегинде Эмилдей баламды база сананбай, кородобой јүрет деп пе? Јойло-о, салымды канайдатан эдинг. Баш ла бол!...»

Эмеген узун санааларынын учына јетпей, уур тынат. Жылдар үстиле өдүп јадала, байла, тумандарыла онын чачына оролыжып барган болор. Көрзөгөр, Бараша эмегеннинг кептей кийген бөрүгинин алдынан өркөнинг куйругы чылап, чычайып чыгыл келген тулундары ак ла борјон. Торт ло чөл јердинг кујуры ошкош.

Барашанын јиит тужын көргөн кижиге бар эмес, кем билер. Је Кайрунын улузынын сөзиле болзо, кыс тужында оны «Ары көрзө, ай ошкош, бери көрзө, күн ошкош» бала болгон дежет. Чыйрак та, иштенкей де болгон. Керек десе эмдик аттарды да үредип туратан деерде — бу кирелү неме бе?!

Боролдойдың айылына бир катап туку Кан-Јабаганнан таайы келтир. Бараша казан-айак азып, ары-бери ле баскындап турган. Обсгөни айылдап келген таайыла кожо јаңы ла аскан јылу аракыны ичип, оттын эр јанында јайып койгон кийисте отургыла-

ган. Оноң үйин узак көрүп отурала, кенетийин таайынан мынай-да сураган дежер:

— Же, таай, мениң тапкан үй кижикандый?..

— Же кандый деп айдар, жееним, казан-айагын аскан жакшы ла келин болгодый...

— Жок-жок, казан-айак керегинде эмес — деп, калай берген Боролдой таайынын айтканына жөпсинбей, эрмегин үзе соккон.

— Айса не деп айдайын, жееним? Кыс та азырап жаткан эмити-реер...

— Жок-жок! — деп, Боролдой ойто ло таайынын сөзине болор-зынбаган дежер. — Мен үйимниң кеберин, кеберин сурайдым — деп айткан дежеле, Кайрунын улузы эмдиге каткырыжар.

Таайы база канайтсын. Та эпжоксынган, та кандый — тырс та эдип унчукпаста, Боролдой бойы кайкаган эмитир:

— Бу слер ары көрзө, ай ошкош, бери көрзө, күн ошкош келинди аярбас кайтканаар!..

...Кара баарчык бу эмегенниң байа ла бойынча кунугып отурганын сезип ийгендий, онын жуук жанына келип, шылырт эдип отура түшти.

«Куш та болзо, база бала азыраарга жат» — деп, Бараша эмеген ичинде сананала, оноң жукачак эриндери кыймыктанып, угулар-угулбас шымыранды: — Мениң Токтужым эзен жүрген болзо, былтыргызы чылап жанып келеле, кижинин жанына база мынайып ла отура түжер ине. Баарчыгажымды ла сени, баламды ла сени... Баш ла бол!..

Сан башка, кижикүүндү куш!.. Эмди, байла, Токтужымды жоксынып турган болор. Оноң башка көөркий мениң жаныма не отура түжетен эди. Бу кижикүштын тилин билетен болзо кайдар. Менен нени сурап отурат не, не эдет не? Же мен ле сенин уйаңа чыгып болбозым, көөркий... Акыр, айла ол теректин төзине өтпөктин эштин оодыгын апарып салайын.

Токтуш былтыр городтон омок күүндү жанган. Чыдап, сыны кандый да узап калгандый көрүнгөн. Анда жаткан интернадыннын ла школынын ичи-тыштын сөслө журап, канчанчы этапта, кандый комнатада, кажы жерден, кандый балдарла кожо жатканын жааназына ончозын-ончозын төкпөй-чачпай куучындаган. Кандый үредүчилерде үренгенин, солун книгалар кычырганын ла кинолор көргөнин, жааназынын ондоп то, ондобой до турганын бир де керекке албай, үзезин айткан эди.

— Мен городто школды божотсом, үренип Москва барарым, карган эне! — деп, ол тушта Токтуш та болотон, та болбойтон немеге ажындыра сүүнип куучындаган эди.

— А ол Москобо аай-кой жок ыраак неме эмес пе, балам?..

— Ол ыраак, байла, сүрекей ыраак, карган эне... Же мен ого түнгей ле барарым!

Бараша эмеген узак унчукпай, кичинек, же өдүңги кѳстѳриле жангыс жеенин кѳрүп отурала, Токтуштын желбер кара чачын жукачак ла каткак алакандарыла сыймай тудуп, эрке үниле айткан:

— Эрјиненин кулды чыдаза, минип јүретен ат болор туру, эр киндиктү чыдаза, эбирип јүрер јолду болор туру...

— Мен јааназам, кийининде слерге Москвадан јар-а-а-аш, сүрекей јар-аш торко тон экелип берерим, карган эне...

— А мен ол өйгө јетире јүрерим бе, балам. Баш ла бол...

— А не? Јүререер, карган эне, јүререер!

«...Кастын бажы чылап, капшыйа кадып калган бу мен ош-кош неме өлүп калган болзо, ондо база бай бар — деп, эмеген эмди бойы керегинде сананат. — Токтужымды, баламды сени кайткан ла неме деер... Ары ла менин эдегимди айланып јүрген болзон, база андый болор бо?»

Токтуш, Эмилдей ле Бараша эмегеннин кѳргѳн жангыс эрке-тен уулы, былтыр кўскиде алтынчы класска үренерге област-ной орто үредүлү национальный школго ойто катап барган. Ол ыраак городтон бийик туулардын ортозында турган кичинек Кайру деп журты јар энезине ле јааназына письмоны улай ла ийип туратан. Онын письмолорын кычырып, уулынын јаандап баратканына Эмилдей сүўнип јүретен. Токтуш письмолорында үредү, школдо болгон солундар керегинде бичигенде, Бараша эмеген кезикте ондоп то болбойтон. Бир катап Эмилдей кедер-тинен түжүп келеле, уулынан јангы келген письмоны кычырар-да, Бараша эмеген сананып отурала, айткан:

— Мынаар бу Јорукчынын уулы ошкош јаан кижі болотон эмтир ол. Контора-санторага киреле, кийининде отура ла бер-гей...

Бу тушта Эмилдей та ненин де учун кенете кызарып, уулы-нын письмозын кычырбай, тын-тырс жок отура берген.

— Канайда бердин, кычыр, балам, мен угайын деп...

Эмилдей канайтсын база, энези сурап турганда, чыгала јүре берзин бе, — уулынын письмозын оной ары кычырган:

— Карган энем меге чѳрчѳктѳр айдып туратан. Мен онын бирүзин де ундыбагам, мындагы балдарга куучындап јадым — деп, уулчак бичиптир. — Эмди мен карган энеме бир солун чѳрчѳк ийип јадым. Байла, карган энем мындый чѳрчѳкти бил-бес болор...

«Јебрен чакта тѳѳ деп мал јараш бѳдүмдү болгон эмтир, кар-

ган эне... Слер оны билбес те болороордон маат жок. Мен тирү төөни ксргөм. Бооро бистин городко зоопарк келип жүрген. Же анда кандый немелер жок деер. Арслан да бар, айу, бөрү, керек десе койон до бар. Носорог, слон деген немелер кордим. Кижикийик деп немени база коргонис!

...Фу! Ол төгүн...Кизи кизи-кийиктен буткен дегени төгүн ошкош! И та-тай! Андый жаман будүштү немедег кизи канайып будет!».

Бараша ла Эмилдей бого коркушту каткырышкан.

— Же кор, кийистин чойилип, кижинин жаандап баратканын — деп, Бараша табыжы жок каткызынын кийининде, кичине өдүни көстөринин жажын колынын сыртыла арчып айткан.

«Онын кийининде меге Кош-Агаштын чолинен келген бир уул төө керегинде солун чорчск айткан — деп, Токтуш бичиген. — Төө азыйда айры-тейри муусту, торкодый ымжак, желбер куйрукту болгон эмтир. Бир катап ол суу ичип аларга келген. Сууны ичип, бойынын жаражын кускудий ару суудан кайкап коргон.

Кенетийин онын жанына бир сыгынмантап келген.

— Төс көоркий, мен бүгүн айылдап барайын деп. Чолдин сары айузы кычырып жат. Бүгүнче ле меге муузинди берзен кайдар.

Төө бойынын муузин сыгынга берип ийген.

Ол өйлорди кизи кайкаар! Бу ла бистин минип жүрген адыста куйрук жок болгон эмтир. Кенетийин кайдан да атмантап келеле, бир ле күнге эдигерге төонин куйругын сурап алган.

Онон бери көп өйлөр өткөн. Карган эне, ол тушта слер де жок, слердин адагар, энегер де жок болгон болор.

Эмдиге жетире ан төөгө онын муузин бербей жат, «Сенин куйругун озогызы чылап жайылып, жерге једип турар болуп өссө, ол тушта муузинди берерим» — деп каткырат.

Ат десе төөгө куйругын база бербей жат. «Сенин муустерин азийгызы чылап, айрыланып өскөн кийининде, куйругынды берерим» — деп айдат. А төө көоркий эмдиге ле сакып жат.

Је чорчөк кандый эмтир, карган эне?

Анда Ачайын эштин балдарына бу чорчөкти куучындап бер, карган эне... Мен айткан чорчөк де...»

Кажы ла өткөн күн, ай сайын Токтуштын чыдап, јилбузи элбеп баратканын Бараша ла Эмилдей онын письмозынан биллип, сүүнгилеп отурар болгон.

— Ол ошкол деп неме база јакшы ла эмтир — деп, Бараша кызына да, өскө дө улуска жаантайын айдар болгон. — Собет

јанга баш ла болгой! Қижі балазының эрмек-куучынын бу чаа-зын ажыра ўч кўрбўгўн јерден угуп, куучындажып отурганы кирелў бе?!

Эмилдей кедери турлузына тўрт-беш конок койлоп јўреле келгенде, айылда Токтуштың письмозы једип келген јадар. Кызы турага кирген бе, јок по, Бараша эмеген айдар:

— Токтуштың песмези ол ушкоптың бажында эди.

Эмилдей уулының письмозын кычырарга јилбиркеп туратан. Қажы ла письмодо кандый да солун неме кыйалта јоктоң болор. Бараша да эмегенди письмолор сонуркадып туратан ошкош. Элик бычкак ўдўги шылырап, столдың јанына келип, ўн-табыш јогынан отура берер.

Эмилдей энезинин одожына отурала, уулының письмозын чебер ачып, кычыра берер.

Ол калганчы письмозының учында Бараша кўрбўгўн ыраак городтоң мынайда бичиген:

«База бир солун балык керегинде билип алдым, эне. Сен мыны карган энеме база кычырып бер — деп, уулчак сураган. Ол калганчы ўйдў жаан талайларла, оның тындулары, керептер ле кемелери керегинде бичип турар болгон.— Меч-балык деп балык бар болтыр, эне. Бат ол балык суула јўскенде, кандый да тўрген јорукту кереп једикип болбос. Ол меч-балык бир частың туркунына ыраагы јўс километр јер ўдўп јат, эне. Ого не де једикип болбос! Јок, чын айдадым, эне. Мен бойым журналдан кычыргам. Је ол тўрген јўзетен меч-балыктың јажыдын бистинг ученылар база таап алган. Эмди меч-балык ошкош тўрген јўзетен кемелерди бистинг ученылар эдик јат. Билдин бе, эне? Мен мындый немени сего не бичип туру деп?... Мен бу школды божотсом, Москвага ўренип барарым. Керептер ле кемелер эдетен инженер болорым. Бат ол тушта талайларла јоруктап, меч-балыктарла јарыжарым. А јанзам, карган энем ле сего јараш сыйлар садала, экелип турарым».

Бу тушта Бараша эмегеннинг чырайы јарып, сын-кебери оморкоп, кандый да јылу кўлўмзиренип, Токтуш јанында турган чылап, эрке эрмектенер:

— Баламды ла сени, Токтужымды. — Онон база эмеш сананып отурала, кызы јаар кўрўр. — Эмди Токтужым бажы карандап кайда салып јўрў не? Бу јуукта акча-неме ийген бединг, Эмилдей? Бала аштап-суузап јўрген болбозын. Қийим-тудумы улустың ла балдарынаң коомой эмес ошкош эди. Айла Маскба баратам деер.

Онон ўргўлей бергендий отурала, кенетийин бажын седең кўдўрип, Бараша кыйалта јоктоң мынайда эрмектенетен:

КЫШ БАШТАЛЫП ТУРАРДА...

Ноябрь ай жаны ла башталган. Төгөрик деп өзөктө жайлаган өскө малчылар туку бооро, август айдын учында, өзөк жаар бойларынын жайлуларынаг көчкилей берген. Мында жаныс ла жылкы мал кабырып турган Көбөков Монкулдай деп сөөгөн Тозыяков Витя деп күйүзиле экүден экү арткылап калган.

О, жайгыда кандый жакшы болгон эди: кайдаар ла жортсоң, улус, Төгөриктин ичиндеги кажы ла жикте уй-торбок кабырган малчылардын чадырлары чанкыр ышла чоргуп турар. Чала өксөп, сынга чыксаң — койчылар. Жайгыда сүүнчилү ле жылбүлү. Жылкыларды түнде күзедип, түште жоктоп салала, кере ле күн ашканча, пастухтар сайын керип, чайлап, соок чегеннен ичип алып, жортуп жүрерин. Кезик малчылардын айылынан, анчадала подсостын уйларын кабырып турган улуска түшсөң, «Актаң тамган аш эмей» — деп, ачу да неме амзаткылап ийер. А эмди тайга ээн. Кунукчыл. Төгөрик өзөкти эбире турган тайгалардын баштары ак сөн жадыры. Же бери бу эки жылкычынын жаткан жеринин кебери буурыл. Кырмактап жааган кардын ортозынан үрпейишкен төгөзөктөр баштарын чыгаргылап, келип жаткан кышты баштап ла көргөндий санааркагылап отургылайт. Агаштын бүрлери туку ла качан какталып калган. Керек десе эмди кандый бир куш та эткени угулбас...

Бастыра малчылар кыштуларына көчкилей берерде, бу эки жылкычы мында неге болуп артты не? Анчадала Тозыяков Витя канатту болзо, өзөккө эмди де шунуп түжер күүни бар, же андый жөпти совхозтын жамылулары бербей жат.

Башкы жыл совхоз бу Төгөриктин ичиндеги кара жыраалу састы тракторлорло сөгө сүрүп, сула үрендеген.

— Бу орус улус же нени этпес! — деп, анчадала Монулдай өбөгөн кайкап отуратан. — Мал да базып болбой, житкезине жетире түжүп жаткан састы кыралап турганда... Көк жарамас, мыны кижж кайкабас па...

Бу састын зеленказын чаап обоолобой, кўскиде малга анайда ла отодып турган. Былтыр, баштапкы жыл мынаг чек те неме чыкпаган деп айтса кем жок. Же андый да болзо, аш жыдын сескен мал анаг айрылар эмес. Анчадала Чакылдайдын этке айдайтан торбокторы былтыр мында тыг тойлогон эди. Чакылдай бойы «Бу совхоз база жакшы ла неме!» — деп сўўнип, торбокторын суйук зеленкалу кырага айдап ийеле, бойы андап барар эмезе озок жаар тўжер. Озокко тўшкен кийининде, Чакылдай божогон, барганы ла ол. Онон уч-тўрт конуп келер. А Чакылдайда не болзын, азыраар, кичеер балдары бар эмес. Барза, жал акчазын алар, ичер. «Торбокторымнын семизин торт ло чучук!» — деер.

— Торбокторго чыкпай, мында не жүреер?! — деп, управляющий адылайын дезе, ого оос то ачтырбас: «Жыдыба!» — деер. «Сен меге жамыркаба!» — деер. «Сени кижин көрбөгөн неме беги, Упай эштин улаазын ла айланып жүретен күчүк жокпон!» — деер. «А мен жуулашкам! Мен каным төккөм!» — деер.

Же бодозогор, чындап та управляющий бого нени айдар?

Чакылдай чындап та жуулашкан. Ада-Төрөл учун Улу жуудан ол Слава ордендү жанган. Шыркаладып, жуудаг кол-буды жок кенек келген улус Кайру журтта бар да болзо, же ордендү жанганы ас...

— Торбокторым торт ло чучук, барып көр, управ! — деер. — Чакылдай ине, Чакылдай! «Өзөрдиг өнги бир» дегеннин бирүзи — Чакылдай кабырган мал өг болотон. Жок, бу совхоз база жакшы ла неме» — деп, ойто ўнин жымжадып, совхозты мактай берер.

А управляющий Чакылдай чылап жууга жүрген эмес, жаш уул ого база нени айтсын. Ол жүк ле ўч жыл Советский Черүде болгон. Былтыр жанып келген. Саналов Санаанын адазы туку жуудан озо божоп калган. Жуу өйинде ле жуунын кийининдеги кату жылдарда Санаа эмеш аргалу жаткан улуска одын кезип ле, суу тажып ла, бозузын көрүп ле курсагын азыранган. Энези түни-түжи иште.

Эмди бу ла Чакылдай ошкош эзирик эмезе алды-кийинин сананбас немелерге эмеш ле кату эрмек айтсан, «Унчукпа, сени кижин көрбөгөн неме беги, Упай эштин улаазын ла жалап жүретен эдинг!» — дежер.

Санаа канайтсын база: төгүн эмес, чын да. А ол өйдө Упай эш аргалу жаткан. Жок, озор кандый бир кара керек эдип, аргалу жаткан эмес. Упай өбөгөн сүрекей анчы, иштенкей кижин болгон. Тайгага чыкканда куру келбейтен. Ол керек дезе жайгыда колхозтын өлөң чаап турган бригадазын эликтин, тооргынын

эдиле јеткилдеп туратан. Ого ўзеери Упайдын кызы колхоз-
тын председатели болгон ине.

«Устенг тамар, бардан једер» — деп, алтай албаты тегиндү
айтпаган. Упай эшке јуук болзон, качан да болзо кардын тойу
јүрер. Айла Саналов Санаанын энезининг айылы да Упай өбө-
гөннин сыраңай ла коштойында болгон. Онын да учун Санаа
олорго одын кезижип, суу тажып, бойынын бозуларыла кожо
олордын бозуларын кабырып јүретен.

Чакылдай аракыдап-аракыдап, чагы түшкен киреде, управ-
ляющий айдар:

— Умсуур слерди сакып, кара бууры түгенип бараткан бол-
бой.

— Бат, чын айттын, управ, бат, чын. Бу мен кайткан кижн.
Тьфу! — деп, Чакылдай бойын арбап, адын ээртеп, кедери чи-
гарга шыйдынар. — Је слер меге чуукпагар, Санаа! — деп, јиит
управляющийди «Слер» — деп ойто байлап отурар. — Айдын-
јылдын бажында бир катап өзөккө түжеле, јаан ашты амзап
ийтирим...

Управляющий унчукпас. Јаңыс ла айдар:

— Эмди мындый неме болбозын... Је ижеерге атаныгар, Ум-
суур сакып јат.

Чакылдай адын ээртеп, совхозтын алмарынан торбокторы-
на јаладарга болчок тустар таарга артынып, магазиннен чай-
чап ла база бир-эки шилди алып, арчымагына сугуп, Төгөрнк
јаар атанар. А куру канайып барат. Једип барза, ёзөк јердинг
солундарын угарга айылдаш јаткан малчылар келер. А бу эки
шилди Көбөков Монгулдайла кожо ууртап, түн өткүрер керек.
Чакылдай јокто онын торбокторын атту-тонду кижн — Монгул-
дай өбөгөн көрүжип, эгирде јууп, айылдын јанына ол экелип
јат.

Чакылдай ла Монгулдай јууга кожо атанып, јаңыс фронтто
болгондор. Кайру јурттан Ада-Төрөл јууга барган улустын көп
сабазы ойто айланып келбеген. Је Чакылдай ла Монгулдай өбө-
гөн айылы-јуртына эзен-амыр јангылап келген. Эмди јаңыс
өзөктинг ичинде јаба иштегилеп јадала, бой-бойына ка-
найып килешпейтен... Ачу немедег амзап ийеле, азийгы јүрү-
мин канайып эске алынбайтан?!

...Чакылдай ла Умсуур кыштузына быјыл база эрте көчкөн.
Эмди јаңыс ла олоордын торбокторынын истери балкашка бада-
лып калган јаткылайт. Бу сооп ло эскирип калган истерди көр-
гөндө, јай деп неме туку ла кажы чакта болгон неме ошкош.
Сананзан, кандый да ыраак... Көп-көп өйлөр өдүп калгандый...

Быылгы чыккан зеленканын артканын Моңулдай ла Витянын жылкылары жип жат.

— Жылкы малга жылу кажаган, көп азырал керек эмес. Одор ло жеткил болзо болотон — деп, бооро Саналов Санаа келип жүреле айткан. — Кыш түшкенче, бу зеленканы жидирип, мында жаткар. Кышкы одорды чеберлеер керек. Мынан өзөккө орой түжереер...

— Андый — деп, Моңулдай жөпсинген. Же Витя Тозыяков нени де айтпаган. Ол нени айдар? Бу жердин улузын да жакшы билбес, бу жерге келгели де удабаган...

— Пијени бери Айна јединип келген — деп, Кайру журттын улузы айдыжат.

Чындап та Витя Тозыяков бери, бу Кайру деп качан да көрбөгөн жерге, Анянын ла учун келген. Аня бу Моңулдай өбөгөннинг кызы. Жок, ол эмди Аня эмес. Карган-тижендерге ле «Айна»... Көбөкова Анна Моңулдаевна мындагы төртжылдык школдын директоры. Анна Моңулдаевна!

Витя ла Аня Горно-Алтайскта бир канча жыл мынан кайра кожо үренген. Он класстын кийининде, Аня педагогический институтка кирерде, Тозыяков Витя черүге барган. Витянын јери Кадын ичинде. Эне-адазы Жыланду деп јерде журтап јаткан дежет. Же озор эмдиге ле бери келгелек. Аня ла Витянын тойы да алтай жаңыла болбогон. Озор кайда да городто туштажып, «Бис айылду-јуртту улус» — дежип, бооро күскиде јеткилеп келген.

— Ба-таа, бу эмдиги балдарды кижии кайкаар! — деп, Кайрунын карган эмегендери Моңулдай эшке канча ла катап киргилеп жүрген. — Алтай жаңду улус болзо, ада-энези кайткан... Кудалап эштеп келетен жаңду ине.. Баш ла бол!..

Моңулдай өбөгөн көп эрмек айдар кижии эмес, унчукпаган. Балдарды канайдар оны. Бойлоры ла билгей. Жаңыс эмегени Тана кызынын аракызын ичпегенине тарынып, келген эмегендерге айткан дежет:

— Же, Кадын ичинин крестүлерине база бай јеткен... Озор оруссып калган улус ине. Онон башка...

Тана өбөгөнине көрө ачык-јарык, куучынчы кижии. Көктөнип те билер, аракыны ичсе, кожондоп то ийер. Ол алты-јети балазын, өбөгөнни сала берерде, улуска кийим көктөп азыраган. Тфук, Моңулдайдын жүрүминде болгон ол кара уйатты сананбаза ла торт. Же балдардын адазын канайдар...

— Бу журттын ичинде Тана көктөбөгөн бөрүк бар ба, Тана такпаган топчы бар ба? — деп, калай бергенде Тана тыңзынып отуратан.

Мындагы улустың тўлкў бычкак бсрўктерин, алтай тондо-
рын — ончозын Тана кўктўп јат. Тана омок, тили курч эмеген.

— Мениң кызымды јараш бсркўне болуп алдың ба айса
јараш кабагына болуп алдың ба? — деп, Тана кўйўзинег сура-
ган деп, бу јердин улузы каткырыжар. Монгулдайдың эмегени
анайып сураардан да маат јок. Је оның чып ла чын мынайда су-
раганын чокум уккан кижи јок. Айса болзо, улустың кей куучы-
ны. Је керек анда эмес. Јети кыс азыраган Монгулдай ла Тана-
ның айылына эмди бир эр кижи кожулган. Куда тўшпеген де
болзо, Тана кўйўзине карузып јўрет. А Монгулдай бббгўн та ка-
рузып јўретен, та ачынып јўретен — билдирбес. Ол чала соок,
унчукпас кижи. Оның да учун бу јердин улузы Монгулдайды
«Темир кс» — дежер.

Қажы ла кўн сайын кыш жууктап, эбире тайгалардың сында-
ры борорып калган тын-тырс јок тургулайт. Эмди чадыр ай-
ылда конорго кўч, соок. Је Монгулдай бббгўн оны керекке де
бодобой, токумын тсжбўнип, ээрин јастанып алала, оттың
јанында изинип јадат. А Витяда уйку јок. Ол матрасту, ийт
терези једеген јакылу да болзо, амыр уйуктап болбой. тўниле
тўрт-беш катап туруп, тышкары чыгып тындааланып, ойто айыл-
га киреле, турундарды ичкери салып, оттың јанында ўргўлеп
отуар болды.

Монгулдайда табыш та јок. Белен отко изинип, кыймык та
јок, кайа ксрўп алган јадар. Ол бу узун тўндерде та чын ла уй-
уктап јадатан, та нени-нени сананып јадатан. Ксбп неме айдар
эмес. «Темир ксстўн» нени угарың. Јок, ол ончозын билип јат:
Витяның ўйине кунугып, бзбк тўжерге эригип турганын, мында
ого јарабай турганын ол ўзе билип јат. Јаңгыс ла унчукпай, кўйў-
зиниң кирезин ксрўп јат. А кўйўзи «јанадым» — деп айдарга
тидиниپ болбой јат.

Бир кўн эртен тура Витя оттың јанында база ла ўргўлеп оту-
арда, Монгулдай бббгўн туруп келеле, турун алып, кангазын
кўйдўрип, ононг унчуккан:

— Је не ўкў чилеп борорып калган отурың? Эр кижи мын-
дый болор бо, уул?

Витяның короны куруп, брб турала, эжиктен чыгарга јадар-
да, Монгулдай бббгўн токтодып айткан:

— Адыңды ээрте. Бзбк барып кел. Азык-тўлўк, чай-чап экел,
бис мында эмди де узак болорыс... Айса, кыштаарга келижер...

Витя сўўнгенине арай ла болзо бийелеп ийбеген. Ол «бзбк»
деген ссс мынаң торт ло «Москва» — дегениле тўгей бодолгон.
Қокур эмес ипе. Быјыл ла жаңы айылду-јуртту болгон уул он
кўнге айылында болбогон. Аняны оны кем билер, айса болзо...
Јердин ўстинде жаңгы Витя эмес...

Витя капшай ла адын ээртеп, санаазыла туку ла не јерде айылына једе конгон...

Ол айылына үч конгон. Деремнеде јылу. Кар тўшпеген. Кино, радио... Аня азыйдагызынан кандый да јараш болуп калган немедий.

— О, сагалыннын өскөнин! — деп, Аня кайкап, карлагаштын канады ошкош чийик кара кабактарын өрө кодўрген. — Тургуза ла мылчага от салар керек!

Деремнеде Витяга таныш уулдар да онын келгенине сўўнгилей берген.

— «Кайјын» јанып келген! — дејип, бой-бойларына айдышкан. Онон энјирде Витяны чурана ойноп берзин деп, клуб јаар кычыарга айылына келгендер.

Бу јердин улузы Витяны «Кайјын» — дежер. Ненин учун дезе, бу јердин улузына Кадын ичинин, Эликманардын улузынын тили кандый да солун ла каткымчылу. Витяла уулдар ол эмезе «Келген јок, барган јок» — деп андыжар. Аня ижи аайынча кандый бир керектерге Ондой јаар аймоного эшке барган болзо, уулдар онын келбегенин бойлары ла биле-тура, өнөтийин сураар:

— Анна Монгулдаевна јанып келди бе, Витя?

— Ондойдон келген јок...

— Анна Монгулдаевнаны Ондой түжерге турган дежет. Сала берди бе, Витя?

— Барган јок...

Уулдар јир каткыда. Баштап тарый Витя ачынып, арай ла болзо согушпай туратан.

— Кайјын?! Сен кайјын?

База ла каткы јиркирей берер. Онон уулдардын ортозынан кемизи де ачына берген Витяга килеп: «Бистин јердич улузы «келбеген, барбаган» — деп айдатан. Ол эмезе «кайјын» — дебей, — «канайып турун» — деер. Сен ачынба, Витя. Уулдар тегин ле кокурлап турган ине.

Је Витя энезинин эмчек сўдиле кожо темигип калган тилинен база белен канайып айрылзын. Ол эмдиге ле «кайјын», «келген јок», «барган јок» деп айтканча.

А бу јердин јажы јаанай берген каргандары Витянын ады-јолын та ундып койотон, та кандый: «Монгулдайдын кўйўзи» дежер. «Монгулдайдын кўйўзи» дегенде, Витя ачынбайтан. Кандый да болзо, Монгулдай өбөгөн Кайру јуртта тоомјылу киж. Партийный бюронын члени. Ады чыккан анчы. Озочыл јылкычы.

— Кайјын јанып келген! — дејип, Аня ла Витянын айылына келген уулдар куру кирбеген. Табыш јогынан кармандары-

Мындагы улустын түлкү бычкак бөрүктерин, алтай тондо-
рын — ончозын Тана көктөп жат. Тана омок, тили курч эмеген.

— Менин кызымды жараш бөркүне болуп алдын ба айса
жараш кабагына болуп алдын ба? — деп, Тана күйүзинен сура-
ган деп, бу жердин улузы каткырыжар. Монгулдайдын эмегени
анайып сураардан да маат жок. Же онын чып ла чын мынайда су-
раганын чокум уккан кижиге жок. Айса болзо, улустын кей куучы-
ны. Же керек анда эмес. Жети кыс азыраган Монгулдай ла Тана-
нын айылына эмди бир эр кижиге кожулган. Кудат түшпеген де
болзо, Тана күйүзине карузып жүрөт. А Монгулдай өбөгөн та ка-
рузып жүрөт, та ачынып жүрөт — билдирбес. Ол чала соок,
унчукпас кижиге. Онын да учун бу жердин улузы Монгулдайды
«Темир көс» — дежер.

Кажы ла күн сайын кыш жууктап, эбире тайгалардын сында-
ры борорып калган тын-тырс жок тургулайт. Эмди чадыр ай-
ылда конорго күч, соок. Же Монгулдай өбөгөн оны керекке де
бодобой, токумын тэжөнөп, ээрин жастанын алала, оттын
жанында изинип жадат. А Витяда уйку жок. Ол матрасту, нит
терези жедеген жакылу да болзо, амыр уйуктап болбой, түнине
төрт-беш катап туруп, тышкары чыгып тындааланып, ойто айыл-
га киреле, турундарды ичкери салып, оттын жанында үргүлөп
отуруп болды.

Монгулдайда табыш та жок. Белен отко изинип, кыймык та
жок, кайа көрүп алган жадар. Ол бу узун түндөрдө та чын ла уй-
уктап жадатан, та нени-нени сананып жадатан. Көп неме айдар
эмес. «Темир көстөң» нени угарын. Жок, ол ончозын билип жат:
Витянын үйине кунугып, өзөк түжөргө эригип турганын, мында
ого жарабай турганын ол үзө билип жат. Жаңыс ла унчукпай, күйү-
зинин кирезин көрүп жат. А күйүзү «жанадым» — деп айдарга
тидинип болбой жат.

Бир күн эртен тура Витя оттын жанында база ла үргүлөп оту-
рарда, Монгулдай өбөгөн туруп келеле, турун алып, кангазын
күйдүрүп, онон унчуккан:

— Же не үкү чилеп борорып калган отурун? Эр кижиге мын-
дый болор бо, уул?

Витянын короны куруп, өрө турала, эжиктен чыгарга жадар-
да, Монгулдай өбөгөн токтодоп айткан:

— Адынды ээрте. Өзөк барып кел. Азык-түлүк, чай-чап экел,
бис мында эмди де узак болорыс... Айса, кыштаарга келижер...

Витя сүүнгенине арай ла болзо бийелеп ийбеген. Ол «өзөк»
деген сөс мынан төрт ло «Москва» — дегениле түнөй бодолгон.
Кокур эмес ине. Быыл ла жаңы айылду-журтту болгон уул он
күнгө айылында болбогон. Аняны оны кем билер, айса болзо...
Жердин үстинде жаңыс Витя эмес...

Витя капшай ла адын ээртеп, санаазыла туку ла не јерде айылына једе конгон...

Ол айылына үч конгон. Деремнеде јылу. Кар түшпеген. Кино, радио... Аня азыйдагызынан кандый да јараш болуп калган немедий.

— О, сагалыннын өскөнин! — деп, Аня кайкап, карлагаштын канады ошкош чийик кара кабактарын өрө көдүргөн. — Тургуза ла мылчага от салар керек!

Деремнеде Витяга таныш уулдар да онын келгенине сүүнгий берген.

— «Кайјын» јанып келген! — дежи, бой-бойларына айдышкан. Онон энгирде Витяны чурана ойноп берзин деп, клуб јаар кычырарга айылына келгендер.

Бу јердин улузы Витяны «Кайјын» — дежер. Ненин учун дезе, бу јердин улузына Кадын ичинин, Эликманардын улузынын тили кандый да солун ла каткымчылу. Витяла уулдар ол эмезе «Келген јок, барган јок» — деп андыжар. Аня ижи аайынча кандый бир керектерге Ондой јаар аймоного эшке барган болзо, уулдар онын келбегенин бойлары ла биле-тура, өнөтийин сураар:

— Анна Монгулдаевна јанып келди бе, Витя?

— Ондойдон келген јок...

— Анна Монгулдаевнаны Ондой түжерже турган дежет. Сала берди бе, Витя?

— Барган јок...

Уулдар јир каткыда. Баштап тарый Витя ачынып, арай ла болзо согушпай туратан.

— Кайјын?! Сен кайјын?

База ла каткы јиркирей берер. Онон уулдардын ортозынан кемизи де ачына берген Витяга килеп: «Бистин јердин улузы «келбеген, барбаган» — деп айдатан. Ол эмезе «кайјын» — дебей, — «канайып туруң» — деер. Сен ачынба, Витя. Уулдар тегин ле кокурлап турган ине.

Је Витя энезинин эмчек сүдиле кожо темигип калган тилинен база белен канайып айрылзын. Ол эмдиге ле «кайјын», «келген јок», «барган јок» деп айтканча.

А бу јердин јажы јаанай берген каргандары Витянын ады јолын та ундып койотон, та кандый: «Монгулдайдын күйүзи» дежер. «Монгулдайдын күйүзи» дегенде, Витя ачынбайтан. Кандый да болзо, Монгулдай өбөгөн Кайру јуртта тоомјылу кижи. Партийный бюронын члени. Ады чыккан агчы. Озочыл јылкычы.

— Кайјын јанып келген! — дежи, Аня ла Витянын айылына келген уулдар куру кирбеген. Табыш јогынан кармандары-

нанг шилдерди чыгарып, столдын үстине араайын тургускылап, чала үжүркеген айасту ойто эжик жаар кайра базып, отургылай берет. Онон андаганы керегинде, Төгөрүк тайгада болгон жүзүн-башка каткымчылу учуралдар керегинде эске алынгылайт. Аня казан азып, печкенин жанында та нени де каарып, та нени де шыркырадып жүгүрөт. Тана эмеген полдо жайып койгон туулакка чомчойо отуруп алала, улустын куучынын унчукпазынан тындап, жаңы ла мылчага кирип, ару кийим кийип алган күйүзүн тууразынан каранга айкап отурат. Онон ончолоры столго отургылап, «За встречу!» дежип, кырлу стакандарды сүзүштирип, ажангылап алала, клуб жаар бастылар.

Клубта жарык. Кыстар да, уулдар да көп. Жайгы ла кўски иштер божогондо, эмди клуб тындана бербей кайтсын. Байагы эмеш ичкен аракыга эди-каны изий берген Витя чурананын үстине бажын кыйын салып, койу ла узун чачы жайыла тўжўп, жайканып, «Амурдын толкулары» деген вальсты ойнойт. Эбире каткы, тынарга да изў... Жаңыс ла полго жыжылган туфлялардын чончойлорынын табыжы угулат. Онон твист... Журттын клубы ла пол торт ло селендежип тургандый...

— Витя, частушка! — деп, кандый да кыс кыйгырып ийерде. Тозыяков частушка ойноп, бойы кожондойт:

Жыландунун кырына
Жылкым айдап болбодым.
Жылмаар чачту баланы
Жылына сөстөп болбодым.

Онон кандый да бир кыс омок үниле, Витянын кожоңы тўгене ле берерде, мынайда кокурлап кожондоды:

Жаскы койон жүгүрўк,
Жедип тудар ийт бар ба?
Жараш бала мен жүрўм,
Сөстөп алар уул бар ба?

Ого каруу эдип, клубтын жаан залынын бир жанынан узун сынду кара чырайлу уул кожондоды:

Кўски койон жүгүрўк,
Жедип тудар ийдим бар.
Кўлўк уул мен эдим,
Сөстөп алар сөзим бар..

Витя өкпөзи счкөнчө чурананы ойноп, журттын жииттерине жолугып, куучындажып, таңкылажып алала, Аняла кожо айы-

лына жангылап келген. Уч кўннинг туркунына онын жүреги амыр, кандый да жайым болгон. Бу кыска ойдин туркунына ол ўйиле кожо Төгөрик деп ыраак тайга да барын, жылкыларын да, бооро жайгыда Чакылдай жайлаган, эмди оlorдын жадып турган содон айылды да ундып койгондой жүрген.

Ойто Төгөриктин тайгазындагы жылкыларына чыгар алдындагы калганчы тўнде Аня нени де сананып унчукпай жадала, кенетийин Витядан сураган:

— Вить, сего уул керек пе, айса кыс па?

— А не? — деп, Витя торт ло чочый бергендий, тыртас эткен.

Аня база бир эмеш унчукпай жадала, Витянын желбер чачын чичкечек ле жымжак сабарларыла сыймап, кандый да сан башка изў тынып, жаан жажытту шымыранган:

— Бисте бала болор...

— Но-о!.. Чын ба?

Аня база нени де айтпаган. Витя уйуктап болбой, кōзнōктōн шыгаалап турган жаан сары айды аыктап, узак жаткан. Онон та качан уйуктаган — билбес. Ойгонып ла келзе, туку ла качан кырлардын кōксине кўн чарчап тийип калган. Бўгўн ойто ло тайга чыгар керек...

* * *

Витя Тозыяков жанып жүреле, Төгөрикке келгели эки ле конгон кийининде, кар деп неме аттын тизезине чыгара жаап ийген. Жылкылар киштежип, ылма карды араайынан эже чапчып, зеленка салган кырада жүргүлейт. Эбире туулар туй тунуп калгандый. Шык ла эдип, ак сōн карды бўркенип алган тургулайт.

— «Кўски кўн кўндеп-кўндеп, кўп эдер» деген неме бу ине, уул! — деп, Монулдай өбөгөн айдат. — Ол селонко деген неме-зи божозын. Онон өзōк жаар жууктаарыс.

Витя ойто ло кунукчылду. Курсак та тойо-кана жибес. Онын ал-санаазында деремне, ўйи. Адын ээртеп, жылкыларын жоктоп жортуп та жүргенде, кулагына Анянын калганчы тўнде айткан сōстōри угулып тургандый: «Вить, бисте бала болор...» Ол кандый болгой не? Же бу мыны Монулдай өбөгөнгө канайып айдар... Айла ондо сўўнетен жүрек те жок болор. Мен онын бир жагыс катап сўўнчилў каткырганын да кōрбōдим. Жагыс ла айткан кайкалы: «Бу орус улус нени этпес!» Бу јердин улузы оны, байла, «Темир кōс» — деп чын адаган. Ондоп-жазап трактордын јер де сўргенин кōрбōгөн. Айла «Јууда болгом, шыркалаткам!» — деп, ол — «Темир кōс» куучындап отурар...

Өзōк жаар жууктаарга оlorго бачым келишпеген. База ўсти-

не кар жааган, канча күнге улай жоткон болгон. Же андый да болзо, Төгөриктиң өзөк ичи ыжык, эбире туулар... Мал чапчып, одорлоп жүрер. Минип турган аттарды бооро текши малдан чеберлеп, башка чедендеп алган зеленкала азырагылап жат. Же жаңыс ла эмди бу өзөктөн чыгып, кайда да барып болбозын. Төгөриктиң боочызын туй күрттеп койгон. Ажар арга жок. Туула түней күрттен мал канайып өдөт.

Азык жеткил. Адып алган эликтиң де эди түнгелек. Монулдайдын санааркап ла турган кирези жок. Азык түгензе, Алтайда ан жок эмес, адып албай.

Же Витяда амыр жок. Ол санааркаганына чырайы торт ло карара берген. Витя бойынын јеринде мындый неме көрбөгөн. Тфук! Ары ла јери јаар јана берзе торт. Же жаңыс Аня болбос ине.

— Сёлөңкө божогон, өбөгөн. Эмди өзөк јаар түжер керек— деп, бир күн Витя ачынганына чыдажып болбой, кайнын өткөнүп, шоктоп айткан.

— Төгөрикте малдың одоры је-де-р! — деп, Монулдай күйүзине удур ачөшкөн.

А бу өйдө ёзөктөги улусты Аня түймедип, ач-амырынан аскырып турганын Витя кайдан билзин. Кар деремнеде де јаан болгон. Бир күн совхозтын фермазынын конторазына Анна Монулдаевна кирип келген. Бүдүш-бадыжын кижии көрөр эмес. Кородоп, торт ло балазын ийттен корыган кушкаш ошкош болуп калган.

— Ол кедери улус азык жок канайып јаткан болор деп бодогылап отураар! — деген.— Витянын баргалы јарым айга једе берди. Адам да эмдиге келбеген.

— Чындап та! — деп, Санаа жаңы ла Төгөриктеги јылкычыларды эске алынып ийгендий, өрө туруп чыккан. — Түней ле эмди ажырып болбос. Кар боочыны туй күрттеп койгон.

Аня бу јердин улузын да, мындагы бастыра ајалгаларды да јаштаң бери јакшы билер. Улус Монулдайдын кызын да јакшы билер. Же онын ыйлап, улусла керижип турганын качан да көрбөгөн. Аня ыйлап, «Кижии бууры жок таңмалар!» — деп, Саналовко арбанат.

Улус үредүчиге удур ајдар сөзин таппай, оп-соп отургылай берерде, кедери кыштузынан түжүп келген Чакылдай өбөгөн: «Маскаба сөлөсөм не берит» — деп орустаган.

Онон Аня там тыгыда ыйлап, «Слерге каткы, а анда...» — деп, айдынып болбой, өксөп турарда, каткырып отурган Чакылдай өбөгөн чырайын соок тартынып, Саналов јаар бурылган:

— Комсомолдор, ылыжныктарын кайда эди, управ. Боочы-

нын бери жанына жетире атту барып, анан ары чанала ажып, ол улусты чындап та барып не көрбөс.... Эмди анда, Төгөриктин ичинде, жай эмес, «Чуурын Иваныч» анда жок...

— Чакылдай өбөгөн «Чуурын Иванычын» ундыр эмес — дежи, конторада отурган улус каткырышкан.

— Јиит уулдар Төгөрик јаар кышкы јолды билбес. Слер баштап апарарыгар ба, өбөгөн? — деп, бу ла өйдө Саналов Чакылдайдан сурады.

— Баштабай а-а. Мен Монгулдай нөкөриме ич изидетен неме де садып аларым. — Онон ол Аня јаар ойто бурылып: — Ыйлаба, Маскба сөлөсөм не берет — деерде, ончо улусла кожо јиит үредүчи база каткырып ийген.

Јок, бу Чакылдай өбөгөн база сан ла башка киж. Кейи, көрөми тен коркуш. Эмеш ичинип алза, онын этпес, онын айтпас немези јок. Бир катап јиит уулдарла кожо чөчөйлөп, көрөп отурала айткан дежер:

— Ол самолетто не бар, уулдар. Темирден экелип береер, мен оны слерге эртен ле эдип берейин..

Мындый бойынча, Чакылдай кижиге буурзак, киленкей өбөгөн. Ол жаңыс өйинен өткүрө аракы ичип алганда, чала јаан иште турган улусла керижерин сүүр. А эртезинде, не де болбогондый, ол кижиле эзендежи, бойы озо каткырган келер. Онын база бир ичине бадырбай, ачынып жүргени — балдар јок. Уйи Умсуурла кожо канча јыл јуртап, бир де бала азырабаган. Онын учун эзирип алза, кыдырмагы тудуп: «Эй Умсуур! — деп кыйгырар. — Мен сени чачып ийерим. Бала таппас кадытты мен кайдатам...»

Онын мынайда айдып келгенинен бери удап калган. Умсуур өбөгөннин бу сөстөрүн керекке де албайтан, ачынбайтан да — шайып калган. Жаңыс катап уккан эмес.

Бу мындый сан башка кылыкту киж та канайып та жаантайын ла Монгулдай өбөгөнлө кожо жүргүлеер. Айылдары да одош-тедеш, андаза да кожо баргылаар. Бу Кайру јурттын тайгаларында «Чакылдай кујуры», «Монгулдай арты» деп јерлер де бар.

Јуу тужында јаан шыркалу Чакылдайдын тынын Монгулдай алып, частька сүүртеп экелген дежер. Ол та кандый айалгада болгон, онызын чокум билер киж јок. Монгулдайды оны куучында дезе, ондоп-баштап куучындабас. А Чакылдайдан оны угарга жарым шилдү келер керек эмезе «Чуурын Иванычты» тургузала, бойынын айылына кычырар керек.

... Анна Монгулдаевна конторага келип, Төгөриктин тайгазында совхозтын јылкы малыла кожо туйуктангылап калган

адазы ла өбөгөни керегинде управляющийге айткан кийининде, Чакылдай ла оныла кожо база эки уул тайга чыгарга белетенгилей берди.

— Эртен таң алдыла чыгарыс. белетенгилеп алаар, уулдар,— деп айдала, Чакылдай өбөгөн адына минип, магазин жаар жортты.

— Белетенип албай, а-а... Барып «Кайыңга» болужар керек — деп, уулдар каткырыжат. — Тайгада анзырап, кижикийик болуп калза, чурананы кем ойнойтон...

* * *

Кыш башталган. Ноябрь айдың талортозы. Төгөриктин ичи туйук кар. Эбире ың-шын ла эдип калган. Жаңыс ла малдын каа-жаа киштегени бу тымыкты бузар. Кайда да аркада конконунг табыжы угулар.

Монулдай өбөгөннинг өзөккө түшпегенинен бери бир айга једе берген. Онын учун бу да өбөгөннинг кунуга бергени Витяга иле билдирет. Кайнынын эриге бергенин Витя сезип, бу кышты, бу карды, совхозтын башкараачы ишчилерин арбайт:

— Бис бого өлүп те калзас, оло керексibes.

Монулдай өбөгөндө үн де жок.

— Оло бисти ундып койгондор.

Монулдай өбөгөн база ла унчукпады.

— Биске жарбып койгон мал ба, бу?! Чорт... Алаң-ачык тайга...

— Же болор! — деп, Монулдай өбөгөн күзүрт этти. — Сени мында малла кожо буулап койгон кижик жок. Жанатан болзон, — жан...

Витя унчукпай барды. Онын ичин Аня керегинде санаалар өйкөйт. «Бооро ло бери келерге жөпсинбейтен немени. Клубтын заведующий бол деерде, не болбодым деер. Эмди бу ээн чадырга шыралап, соокко тогуп конбой, жийиттерге чуранадан ойноп берип, айылымда ла жүрөр эдим...

Анда Октябрьдын байрамы кандый өтти не?.. Аня клубка барды не?.. Барбай база. Быжу барган. Школдын балдары концерт-ойун тургусса, оло кожо болбой база.. Ол кемле кожо танцевать этти не?

— Чорт! — деп, кенетийин чыгара айтканын Витя бойы да билбей калды...»

— А? — деп, үргүлөй берген Монулдай өрө өндөйип келди.

Витя айдар сөзин таппай, та ненин де учун кенетийин мындай каруу жандырды:

— Транзистор бар болзо дейдим...

— Оның не?..

— А бу бир деремнедеги уулдардын колына тудунып алып, кожондодып жүретен немези... Бисте бар болзо, жер-телекейди тындап отураар эдис.

— Акча жок по, садып алар керек болгон — дейле, Монгулдай өбөгөн өрө туруп, тышкары чыкты.

Бүрүңкий энгирдин боромтык тенгеризинде, туку ол куустыра жаткан жаан тайганын бозом сыртына сүрекей жуук, жабыста, энгир чолмон тыркарап турды. Ол сыраңай ла жабызап, бойынын уйазына эмди ле конорго турган кушкаш чылап талбыйт.

Монгулдай өбөгөн соок кейле тынып, тымыкты тындаалайт. Малдын конуп жаткан турлузында эки-үч жерде жыт-таан болзын деп салып койгон оттордын жалбыжы бүри жок, кышкы агаштар өткүрө жалтырайт. Жылкынын бышкырганы ла кыярада басканы бу тымыкта жап-жарт угулат.

... Үйде артып калган Витянын бажына санг башка санаа келип, аланзыдып ийди. Ол санаалардын бирүзи «барак» дейт, экинчизи «јадак» дейт. «Канайдар?.. Бу бого, ээн тайгага, шыра-лаганча, таң жарып келзе, чын ла «Темир көстинг» андап кийетен чаназын кийеле, јана берзе кайдар?.. Је мени канайдар? Јаңыс улус јаман айдар, бу јердин уулдары ујатка салар болор. А! Кайдалык... Каткырышса, јерим дөөн чек јана да бергейим ле. Менин мында неем бар?.. Мени кижии деп тооп ло сүүп турган болзо, Аня кийинимнен келзин. Үредүчинин ижи анда да бар. Менин эне-адам не, эне-ада эмес пе? Јеримде иштеп, олорго до болужарым.»

Монгулдай өбөгөн кирип келеле, чөйгөнгө суу уруп, чай кайнада берди. Витя дезе бойынын санаазынын бажына чыкпай, кыймыгы жок отурат.

Монгулдай алдында, јиит тужында, тоң ло мындый унчукпас уул болбогон. Ол тужында улус оны «Темир көс» деп адагалак болгон. Мындый чоло ат ого жуудан јанып, онон ойто түрмеге барала, келген кийининде табылган жок по...

Монгулдай жүрүмнин ачу-коронун јеткилинче көргөн кижии. Онын да учун эмди бүрүңкий, улуска јаан жапсыбас болуп калган. Ол черүден јуу божогон кийининде, 1945 јылда, јерине јанып келеле, бу ла мындагы колхозына база ла јылкы мал кабырган. Колхозко түни-түжи иштеер ле иштеер, је онон алып турган неме жок. А малдын өлүм-јидимин айдарга да болбос. Эр улус жок. Ылгый ла үй улус ла јаш балдар өлөн белетеп алгылабай јат.

Эмди бу арка-тууны кырлап, бөрүни бедрезен де, табылбас.

А ол тушта коркушту көп болгон. Анчадала жылкы малга амыр бербейтен. Жылкы малды кажанга сугар эмес, жерде... Бу ла Төгөриктин сын-арказыла малдап жүрөлө жанып барар болзон, айылда бир жазан ажанар курсак та жок. Же бодозоор, колхоз арбаны кижиге бажына беш жүс граммнан үлөжип турганда. Не онду курсак болгон, не онду кийим болгон деер! Айылга тайгадан једип келер болзон, Монулдайдын кар-сайын чыккан јети кызы күлгө киргилеп калган отургылаар.

— Ада, нени экелдин? — деп, эжиктен кирзе ле, ууй туткулап ийер. Је тайгада жүрген кижиге олорго нени экелип беретен эди. Каа-јаа бөрү туткан малдын сегин экелип берер. Каа-јаа элик адар. Онын эдин бойы да јибей, олорго экелип берер. Айла элик те аттырбас болгон ине. Јүрүм, сыраңай ла эски чанак чылап, чыкырап, өдүп ле јадар. Колхозтын ондолын ла турган кирези жок.

«Бу не жүрүм — деп, Монулдай бир катап бойында ачу сананган. — Олгөнчө иштеп, балдарын азырап болбой жүрген кижиге база кижиге деер бе?»

Ол тушта бир мун тогус жүс төртөн јети жылдын күзиге болгон. Колхоз ас-мас ажын кезип ле согуп, государствого табыштырып койгон. Мал-аш јайлулардан кыштуларга түжүп калган. Удабас ла кыру түжер. Онон тиштери чыкырап, катап ла соок кыш келер. Балдарда кийер де, јир де неме жок.

«Јок, мынайда јадарга јарабас» деп, Монулдай сананган.

...Олөн кадып калган куудан күс. Бу киреде кандый да карануй, ын-шын болуп калган туйук түндер тууларга түжетен.

Мындый ла түндердин бирүзінде минген ады кара-суу болуп терлеп калган кижиге үн-табыш јогынан Терен-Кобы деп јерди төмөн түжүп келеткен. Эки мүзүзине армакчыла күрмей буулайла, тумчугынын үсти јанынан ноктолой тартып койгон күрен чар ары-бери мондолып, јединдирбей, јырааларды, балу аткан айу чылап, јара табарат, јада түжет, мыжылдайт.

Монулдайдын санаазында онын кийининен та кем де сүрүжип, јаба једижип келеткендий. Агашта түнөп отурган кандый да јаан куш чочыганына тилирт эдип учарда, бу ла кийининде ат бышкырып ийгендий, бастыра бойы јимирей берет. Терепчилеп алган чарды сүүртешке онын минип алган кер адынын жүреги тирс-тирс эдип тынаастаарда, кем де кийининде једип келди деп бодойло, армакчызын ыккынып ийди... Чар ары болуп мантабай, алаатып калган тынаастап турды.

Монулдай кайа көрзө, эбире не де жок. Карануй, күски түн.

«Бу мыны ойто божодып ийеин бе?» — деп сананала, адынан түжүп, ол күрен чардын јанына базып келди.

Je онын көзининг алдына очокты эбире отурган, жүстери күл чилеп бороргылап калган балдары ойто ло жүрала берди.

«Жок, не болзо, ол болзын!» — деп, ичинде бек сананала, армакчынын учынан ала койып, кер адына мине сокты.

Онон Терен-Кобыны төмөн түжүп барадала, кенетийин мындый неме санаазына кирди: «Озо жаан уурчылар неме уурдап сойгондо, кулак укпазын деп, сойгон малынын кулагын кезип жажыратан, көс көрбөзін деп, эки көзін, тил болбозын деп, тилин кезип сугатан деген...»

Бу ла ойдө кандый да куш «сы-ы-ыйт» этире сыгырып ийерде, Монулдайдын куйка-бажы жалбырт эткендий, бастыра бойы изип чыкты. «Жок, мыны ары ла ойто агыдып ийер керек» — деп, ойто ло сананды.

— Ада, сен нени экелдин? — деп, жанып ла келзе, ууй туруп ийетен балдарынын үндери угулып, онын бу сагыжын өчүрө басып ийди. — Мени мындый кылык эткен деп, кем де сананбас. Улус меге бүдүп жат.

Онон бир ле көрзө, «Жок, жок, жок!» деп, арканын ортозында жагыскан тың шымыранып турган эмтир.

Эбире ээн. Кер ат тынастайт, күрөң чар мыжылдайт. Канайдар?.. Эрген балдарды неле азыраар? Бу кайткан алтай, кайткан жер! — Тонг калды картошко жакшы чыгатын болзо кайдар...

Ол жүзүн-жүүр санаазынын бажына чыкпай, Терен-Кобынын оозыла кечире барган аралдын ортозыла аккан Кайрунын чакпынду суузынын жарадына једип келди.

Жаан-жаан таштарга согулып, чакпындалып јаткан суунын табыжына не де угулбайт.

«Кайдалык, бир ле болгон!—деп, Монулдай сананды.—Мынча кире экелип алганда, канайдар, бир ле болгон».

Тонг калды ол күрөң чардын эдинен Монулдайдын балдары бир жагыс катап тойо јиген болзо кайдар.

Кулак укпазын деп, күрөң чардын кулагын да кезе согуп, сууга чачкан, тил болбозын деп, онын тилин де кезип суккан, көс көрбөзін деп, чардын эки көзін де уштыйла, јерге көмгөн. Је неме болбогон—эртезинде ле туттуртып алган. Айла чар жылыйганы керегинде табыш деремнеге де јеткелек болгон. Монулдайды јеткерлү керек эдип койгон деп, керек дезе үйн де сеспеген. Байа түнде коркып-үркүп јадып эткен керегин үйине айдарга эптү ой келиштирип отурганча, Монулдайдын Тайгыл деп сары ийди ончозын аайлап койгон. Аралдан Монулдайдын ийди эт тиштенип алган, бастыра бойы кан чыгып келерде, улус көргөн. Тилден жүгүрүк неме бар эмес. Бу керек тургуза ла Упай

өбөгөннүн председатель кызына жеткен. Онон барала, улус көрөр болзо, жырс этире базырып койгон ал-камык эт жаткан. Монулдай деп улус анда да сеспес эди. Же Монулдай уйдын эдин бойынын тонынын үстине катанып турган брезент плащыла жаап, малтазын эжин анда ла артырып койгон болгон.

Онон жаргы, онон он жыл түрме...

— Жууга-чакка өлбөгөн бойың кайттың, кайттың! — деп, Тана улустың ла көзинче ыйлап, жети кызыла кожо артып калган.

Монулдай эткен керегинин жаан уяадын, онын уур түбегин жаңы ла сескендий, оны эдер тушта кирбеген санаазы жаңы ла киргендий болгон. Айландыра туйук кара түн, а ол, Монулдай, бу түннин ортозында бастыра бойы жалбырап тургандый.

— Тфук! Бого кижн база коммунист деп бүдүп жүретен! — деп, колхозтын председатели болуп турган келин түкүргөн.

Монулдай бу ла жаңыс жердин улузынын жүзине, оордын көзине удур көрүп болбой отурган.

— Ол жууда да араланып жүргөн болор! — деп, улустың ортозынан кем де кыйгырган.

Монулдай бажын да өрө көдүрбеген.

— Же жаңыс онойып айтпагар, уулдар, — деп, ол тушта Чакылдайдын чала жобожып калган үни угулган. — Мен фронтто оныла кожо жүргем... билерим...

Жаргы божогон кийининде, Монулдайга калганчы сөс берерде, ол отурган жеринен өрө уур туруп, жаңыс мынайда айткан:

— Бойымнын буруум учун учына жетире отуруп, эзен-амыр жанып келзем, мен ак-чек жүрүмдү кижн болорым! — Онон кайра бурылып жадала, токтой түжүп, бойынын жеринин улузына кандый да саң башка шымырт ошкош, же өдүни үниле айткан:— Жаңыс ла балдарымды кыйыктабагар!

Монулдайды апарарда, Тананы ла онын кыстарын бойынын жеринин улузы тон ло жамандап, кыйнабаган.

— Балдар бурулу эмес — деп, кезик улус сүт эмезе бир эмеш арба, картошко до экелип бергилейтен.

Тана ачу-коронго чек ле бастырып, айылынан да көп чыкпас боло берген. Кандый бир келин нени-нени көктөп берзин деп айбылаарга келгенде, Тана мойнобойтон. Карын, ичинде сүүне беретен: кандый да болзо, бу отургылаган «сокомойлорды» азыраарга керек ине. Ол келген кижиге чайын уруп, айдатан:

— Отуруп, суу-сөл дө болзо,ич.—Онон Монулдай керегинде куучын болбогон до болзо, та ненин де учун эрмекти бойы озо-лоп баштайтан: — Бу ла оосторын ачкылап алала, отургылаган

чойлушкандар учун барбай кайтты... Је оны канайткан неме деер!.. Јууга-чакка џлбџгџн бойы кайтты, кайтты!

Ол џйлџрдџ Танага анчадала айылдаш јаткан Чакылдай ла Умсуур килеп, тын болужатан. Чакылдай отуарар эмес. Кџс је-дип келзе, јангыс уйынын торбогын сойып, эдининг келтегейин чанакка салып, туку аш бџткен колхозторло јоруктан барар. Ол кџп лџ сабазында Туйакту јурттын орустарына барып, этти картошкого толыйтан. Онон келзе, Монулдайдын кыстарын качан да ундыбас. Бир сабат картошколу эмезе арбалу кирип ле келген турар. Айла ол «Балдар бурулу эмес» — деген сџсти база Чакылдай тапкан. Онын ла кийининде џскџ дџ улус, «Балдар бурулу эмес» — дежип, Тананын айылына тудунчакту келетен эди.

... Монулдай џбџгџннинг чайы кайнаган. Оны чыгарып, аяктарга урала, калаштан кезип, байа кайнаткан эликтинг соок эдинен салала, кандый да кџџн-кџч јок џниле кџйџзине айтты: — Отурып ажан, уул. Кичи курсак јибезе, не болотон!..

Монулдай ол тушта он јылды учына јетире отурбаган. Амнистия болордо, џјто јери-јуртына јанып келген. Кичинек јуртта бир биледий јаткан улус ончозы бой-бойларынын угы-тџзинен бери билижер. џдџжип калган тџрџгџндџр. Бой-бойларын онойып јаан кыйыктажар эмес. Монулдай колхозына једип келеле, џјто ло јылкы мал кабыра берген. Ончо ло улусла тџней иштеп, колхозтын јаан ла кичинек иштерин тен-тай бџдџрџжип те јџрзе, је јуунду эштџ јерде Монулдай куучын айтпас, тойлу, аракы-чегендџ јерге чек барбас болуп калган. Бат бу ла џйлџрдџ улус ого «Темир кџс» деп чоло ат адагылап койгон ошкош эди.

Јылдарды ээчий јылдар џткџн. Кичинек колхозтын экономиказы тыгып, улустын јадын-јџрџми де џнжий берген. Анайып јатканча, мындагы колхозты совхозко бириктирип, Кайру јуртты онын фермазы эткилеп койгон. Монулдайдын јети кызы чыдагылап, ончолоры кере-јара џренгилеп барган. џренбегендери эмди ле бу совхозтын фермазында иштегилеп јат. А Монулдай малдаганча ла...

Бир мун тогус јџс алтан бир јыл. Јуукта јангы ла партиянын XXII сџзди џткџн.

Монулдай џбџгџн бу ла Тџгџрик ичинде јылкы мал кабырып турган. џзџк тџшсен, куучын јангыс ла ол сџезд керегинде, улустын санаа-кџџни кандый да кен, кџдџрингилџ:

— Јангы џй келип јат. Је јуу-чак ла болбойтон болзо, јџрџм там јаранар.

Монулдай да узак уйкудан џйгоно чарчагандый боло бер-

ген. Ол түндерле көп сананып, бастыра өткөн уур жолдорун каран-туйук ойто өткөн. Канайда жуунын ойинде кайда да анда, Курск деп городтын жуугында, Россиянын карлу ла канду жаландарынын окопторынын бирүзінде, партийный билет алганын, оны ойто төрөл жерине жанып келип, ооско батпас уятту керек эдип жылытканын эске алынып, жүреги чымылдай берген.

Ол ло жыл, тайгада өткөн уйкузы жок түндердин ле түштердин, канча санаанын кийининде, Монгулдай өзөккө түжүп, партиянын членине ойто кирерге турган күүнин журттын тоомжулу коммунисттерине айткан. Ол озо ло баштап коммунист, пенсионер Мырза өбөгөнгө келген. Мырза өбөгөн мындагы колхозты төзөшкөн, онын баштапкы председатели болгон кижиге. Ол эмди жамылу эмес те болзо, мында жаткан улустын — жамызы. Ол жаргычы эмес те болзо, бу журттын эн чындык ла агару жаргычызы. Монгулдайды угуп, онын көстөрине узак удур көрүп, озогы ойгорлор чылап, бойында нени де терең сананып отура-ла, бөрүгүн уштып, ак чачын алаканыла сыймай тудуп, учында айткан:

—Сенин шүүлтенг чын, Монгулдай. Мен сеге бүдүп турум...

А эмди Монгулдай журттагы партийный бюронын члени. Улус онын жүрүминдеги ол кара көлөткөдий учуралды туку ла качан ундып койгон. Оок-теек уулдар-кыстар оны билбес те болордон маат жок. Бу ла жанында отурган күйүзине Аня айтпаган болзо, ол до билбес болор.

... Күйүлү-кайынду ажангылап алала, жылкыларын барып база катап жоктөп, айландыра жортуп, чуктап койоло, ойто келип, оттын эки жанына жаткылай бердилер.

Витя база ла уйуктабай, ары-бери аңданып, сананып жатты: «Жок, бүгүн ле өзөккө түжер. Барала, Саналов Санаага мал кабырып болбозым, клубтын заведующийи болорго турум деп, жартын айдар. А не? Мен мында совхозтын малыла кожо мал болотом бо? Клубка иштетпезе, кайдалык, жерим дөбөн жана берерим. Божогоны ла ол!»

Кыш бажында таң да кыска — бир ле көрзө, жер жарып келеткен эмитир. Витя Тозыяков туруп, эжиктен чыгарда, Монгулдай өбөгөн кыймык та этпеген. Жаантайын ла ач-амыры жок күйүзүн билбес эмес. Онын кажы ла шылырап, кажы ла чыгып-кирип турганын көрбөгөн бедиге.

«Акыр, чанадан кийеле, бүгүн оны жанып бар кел деп айдар туру. Јнит уул мындый жүрүмдн көргөн эмес, кунуга да берери жолду — деп, Монгулдай ичинде күйүзине килемжилү сананган.— Шыразы канып жат, көрүп ле турум...»

А Витя тышкары чыгала, араайынан счүп-жоголып турган

жылдысту тегерн жаар көрүп, эмеш аланзып турала, «Ах! — деген. — Не болзо, ол болзын» — дейле, жылкы малдын шыйрагыла жыгузын жаап койгон чананы кийип, боочы жаар базып ийген.

Таң там ла кажайып, чадырдын ичи иле жарый берген. «Бу не удай берди?» — деп, Монгулдай өбөгөн күйүзинин кийининен чыкса: не де жок. Же боочы жаар ууланган чананын изин өбөгөн жастыра албады.

— А-а, сен андый кижн бе?! — деп, Монгулдай жагыскан эр-мектенген. — Же бар ла, кач ла.

Монгулдай адын ээртейле, тап ла эткен болзо, оны мынаар бу ла мынаң жаба једип алар эди. Же ол анайда этпеген. «Бойы ла билгей» деп сананала, ойто айылга кирген.

...Кышкы күн кырга жаңы ла отуруп турарда, Витя Тозыяков айылына једин келген. Ол мынаң да эрте келер эди. Эмеш күн ашсын, улус көрбөзін деп, өнөтийин јолдо саадаган.

Өбөгөннн көрүп ийген Аня торт ло билинбес. Куучын эмес куучын, каткы:

— Адам кандый жүрү, а? Андадаар ба? Адам элик атпады ба?.. Бүгүн клубта кино бар: «Анна Каренина».

Тана да сүүне берген. Кандый да болзо, жаңыс күйүзи жаңып келген. Ол, сыраңай ла јалу-јиит јаш келин чилеп, ары-бери базып, печкеге от салып, картошко арчий берди.

А Витя кунукчылду: үйи ле кайын энези оның качып келгенин сеспей јатканын ол билип јат. Монгулдай өбөгөн бойы божоткон болор деп бодогылап јат.

— Балдардын жаңып келгени јакшы! — деп, Тана сүүнет. — А ол кижн алдырышпас. Анайда ла јерге конуп, јерликшип калган...

Тананы эбнре јаткан улус: «Сүрекей илгей кижн» дежер. «Илгей» деген сөсти «кериктенбес, карамданбас» дегени деп, Витя озо баштап билбес болгон. Тана чындап та нени де карамдаарын билбес, јымжак жүректү кижн. Витя кайын энезин оның учун тооп жүретен.

Тана, өбөгөннне көрө, чек башка кылык-јаңду эмеген ине. Кандый бир солун кижн јуртта жүрзе, «Айылга кир» деер. Ол кижн кирип келзе, казан азып, күндүлеер.

— Јок эмес, барда, јн ле, ич ле — деер.

Монгулдай элик аткан күн болзо, келген солун кижини уксын дейтен, та кандый, өбөгөнн айылында болзо, оныла куучынды мынайда баштаар:

— Балдардын адазы, эликтн кем аткан эди?

— Мен ле аттым.

— Кайдан аткан эдин?

— Төгөриктин арказынан.
— Мантап келедерде, аттын ба айса тура түжерде бе?
— Кууктап ийзем, тура түжерде...
— Ок атанар жанынан тийди бе айса камчы жанынан ба?
— Атанар жанынан..
— Элик ол ло турган јерине жыгыла берди бе айса эмеш мантап барала, жыгылды ба?..

Онон Тана байагы солун кижі јаар бурылып, айылчызынын келген јерин, жүрген керегин, эткен ижин сурап угар. Ол кижі тойдым дезе, сыранай болбос.

— А не ас?!. Јок эмес, барда, ји ле, ич ле.

Келген кижиде айыл-јурт, бала-барка јогын билип алза, кыста, эр де кижі болзын, ого мынайда айдар:

— Мынаар бу отурган јетүшке ле мен јети кысту. А сен ажан. Бойдон кижі жаңыс аяк чай ичпейтен. Кийининде кижиге барзан, өбөгөнин јектеп койор.— Ол эр кижі болзо, мынайда айдып, каткыар:— Жаңыс аяк чай ичкен эр кижини эмегени јектеп койотон. Јок эмес, барда, ји ле, ич ле...

Онон ойто өбөгөни Монулдай јаар бурылып, мынайда сураар:

— Балдардын адазы, сен эликти мантадып јадып аткан бедин?

— Аткам ла.

— А камылдылап, жаңыс јерге бир канчузын адып жүрген бедин?..

— Аткам ла.

— Бат, балдардын адазы андый болгон— дейле, чайлап отурган айылчызы јаар көрөр.— А мен кийим көктөбриненг өскө неме билбейтем.

Эмди Тана картошказын јонуп, печкеге казан азып койоло, куучындады:

— Слер экүнин учун бис те санааркап јатканыс. Кыш, тайга... Эки ле болчок кижі. Айна конторого барып, чугаан көдүрип жүрген.

— Чындап, Чакылдайлар анда јеткилеп барды ба? — деп, Аня сурады.— Бүгүн таң алдында атангылаган эди.

— Јо-ок! — деп, Витя алаң кайкады:— Кандый «Чакылдайлар»?..

— Қарыжа берген турун— деп, кайын энези јымжак үниле, кызынан озолоп, јалакай эрмектенди.— Айна слер экүнин учун конторага барып жүрген деп, жаңы ла айттым ине сего. Бат онын кийининде слерге азык-түлүк јетирип, Чакылдай өбөгөнгө баштадып алып, эки комсомол уул анаар барган...

Витя айдар сөзин таппай, алаң кайкап отуруп калды. Эмди канайдар? Улуска не деп айдатан? Тфук! Кайттым деер...

— Же, Вить, отур, ажанып алала, киного барарыс. Улуска эмеш чурана да ойноп берерин... «Кайдын» келди дежи, нөкөрлөрин сүүне берер болбой — деп, Аня нени де сеспей, сөөгөниле андыжып, сүүнчилү каткырат.

— Жок, Аня бүгүн киного барбазыс — деп, Витя эрмектенди.

— А не, арыган ба, амырап алайын деп пе?

Витя үйинин сурагын укпаган неме чилеп, каруу жандырбай, ажанып отурды.

— Бу соокто туку тайгадаң жойу түшкен кижини кинеге барак деп... Эртең де кинелеп тургайаар — деп, Тана күйүзине киледи.

Байагы ла бойынча айдар-тудар сөзин сананып таппай отурган Витя кенете санаазы жарып, күлүмзиренип ийди:

— Же барарга турган болзон, баргайыс, Аня. Жаңыс ла эртең мени эрте ойгос.

— А не? — Аня кабактарын өрсө көдүрүп, ажанып отурган калбагын тарелканын кырына салып, өбөгөнине кайкаганду көрди.

Витя таап алган сүмезине ичинде сүүнип, «Мен транзистор садып аларга түшкөм — деди. — Оноң башка тайгада кунукчылду. Адаңла кожо угуп отуурага база керек ине...»

— Чындап та дезен! — деп, Аня база сүүнө бергендий каткырды. — Канайып сананып тапкан?! Тайгада улуска транзистор керек болбой...

Үйинин «канайып сананып таптын» деген сөстөри, качып келгенин ол сезип ийген болор деп, Витянын жүрегин чочыдып ийди.

Кыш жаңы ла башталган. Витя Тозыяковтын баштапкы кыжы кандый болбой не?..

АДАЛАР

Олор экў областной больницынын психиатрический бөлүгинин жанында тушташкан. Эмди экўлези тышкары чыгып, көксинде түүлип калган уур санааларынан ла жардында ар-жүк болуп жаткан андый ок жүктөн тургуза ла жайымдаларга улу тынгылап, кажызы ла таңкы азып тарттылар. Онын бирүзи карманынан «Казбек» деп папирос чыгарарда, экинчизи мснүн бооколду тыйрык канза чыгарып, ого мынтактап койгон жалбыракту таңкы уруп тартты.

— Слердин уулаардын оорыганы удаган ба? — деп, «Казбек» тартып келеткени араай үнденди.

— Төртинчи жыл шыралап жадым. А слердин?

— Мен экинчи жыл — деп, олордын куучынын кем де угуп ийеринен уйалып па айса жалтанып па турган чылап, Казбегинин ыжын буркурадып, баштапкызы араай шымыранды.

Олор областной больницынын жанындагы койу бүрлү теректердин ортозыла өткөн чичкечек жолло баскылап клеетти. Ылгый ла боро халат кийген оору улус теректердин ортозыла баскылап жүрет. Кезиги мында ок тургузылган отургуштарда жаңыстан ла экиден, үчтөн отурдылар. Бир кезиги агаштардын көлөткөзинде, эптү жерде тургузылган, кыштын салкынына ла жайдын жаңгырына куугарып калган столдорды эбире жуулып, домино ойногылап, тың табыштангылайт. Олордын жанынан өдүп жадала, «Казбек» тартып брааткан кижини үшкүрди.

— Олор оору да болзо, санаалу... Не-немени ондоп жат. А бистий...

— Мен төрт жылдын туркунына же кайда болбодым деер — деп, экинчизи эрмектенди. — Жаңыс Москвада болбодым деерден башка. Барнаулга да, Омск-Томскко до апарып жүргөм.

— А мен Москвада да болгом.

— Же анда нени айдышты? — деп, экинчизи капшай ла сонуркады. — Жазылар дежет пе?..

— Врачтар кайда ла түңей эмей. Жазылар, өдс лө берер дежер... Эмди торт ло чөкбдим! — дейле, ол «Казбегин» такталбаган койу блоннин ортозы жаар түкүрип ийди. — Чындап, слер кажы јердинг эдеер? — деп, та нени де эске алынып ийген чилеп, онызы сонуркап, байа ла бойынча коштой базып келеткен кижиге удур көрүп токтой түшти.

— Мен Кан-Оозы аймактан — деп, онызы табылу үнле каруу јандырды. — Адым Эрмек, Ыбраким Аргучинов... Анда, колхозто, кой кабырып јадым.

— Билерим... Мен слер керегинде көп катап уккам — деп, экинчизи эрмектенди. — Мен журналист Дмитриев Павел Николаевич болорым. Слер керегинде бистинг газетчиктер бичип јат. Јаңыс мен бичибедим ошкош...

Чап-чанкыр каан аяс күнде теректердин бүрлери агылтырым, мөңүн өңдү немедий билдирет. Салкын јок то болзо, агаштын ортозында кандый да аалга шымырт угулат.

Койу теректердин ортозынан олол город жаар келеткен трактка чыгып келерде, автобус туратан јерде улус көп болды. Тозын-тобракты куйултып, машиналар ары-бери чубажат. Бийик чанкыр тенгирден урулып турган күннин чогына гудронло жаап койгон јол билдирбестен тынчып ла јытанып, изү буулап јатты. Олол улустын ортозына бир канча өйгө эрмектешпей турдылар. Онон Павел Николаевич кенетийин Эрмектин јенинен араай силке тартып ийеле, байа эртен тура јазап туруп јүлүп койгон курч ла чөйбөк ээгиле јол кечире турган јаан эмес агаш тура жаар кекип ийди:

— Мынаар бу магазинге кирип чыгаак. — Мынайда айдала, ол ичкери басты. Онын алтамдары јаан, жарындары шыйбык ла узун кижиге болгонын Эрмек кийининен јастыра көрбөди. Сүүри тумчукту ботинказыла јолды јеп-јенгилчек кечире базып, ол јагына једеле, Эрмекти колдорула имдеп, база катап бойына кычырды.

Јолдын тозынына борорып калган уур сопогыла јерге табылу алтап, јаан ла чийүлү маңдайына түүлип калган терди бир колыла арчый тудуп, јаңы танышкан нөкөрининг кийининен Эрмек базып ийди.

Магазиннинг ичинде улус ас. Јунганы удабаган агаш полдын чыгы буулап, олол бойын серүүниле кучактай алды.

— Меге бирүзин ороп берзеер — деп, Павел Николаевич јергеley турган кабак аракыларга узун ээгиле кекиди. Садучы онын бирүзин ала койып, темилип калган колдорула шилди калын боро чаазынга эптү орой тудуп, Дмитриевке берип јадала, сурады: — База не керек?

— Төрт жүс грамм кирези колбаса... Ооктой кезип ийген болзоор, жакшы болор эди.

Садучы узун бычакла колбасаны томыра-томыра кезип жадала, Павел Николаевичтен араай сурады:

— Же уулаардын оорузы кандый, ондолып жат па?

Дмитриев эрмек айтпай, күүн-күч жогынан колыла жагып ийди. Олор, байла, таныш улус болгон ошкош...

Павел Николаевич жүзин эпжок чырчыйтып, колбасаны садучынын колынан алган ла бойынча, кайа бурылып, капшай ла чыгайын деерде, кийин жанында үн угулды:

— А чотожотон кижиге кем?..

— О, калак, ундып ийген турум не! — деп, Павел Николаевич кере карыш болгодый узун ла чичке сабарларлу колдорун капшай ла төш карманына суга салды.

— Кем жок, кем жок, мен чотожып ийейин — деп, садучынын жанына једип келген Эрмек капшайлады. — Мен база аларым.

— Бойсын, бу болор — деп, Павел Николаевич ороп койгон тудунчактарына көргүзип, Эрмектин алдына киреле, акказын төлөп, — Же барак — дейле, эжик јаар ууланды. — Бүгүн выходной кун — деп, кийининен чыгып келген Эрмекке бурылып, Дмитриев та ненин де учун актанат: — Эмди улус ончозы город јаар базарга барып жат. Маймадан чыккан автобустарга кижиге де бачым отурып болбос.

Јайла кожо кичинеере тартылып калган Майманын суузы оок чакпындарыла шыркырап, табылу агат. Онын јарадын јакалай өскөн корбо талдар изүге ээлгилеп калган тургулайт. Қайда да кандый да кушкаштыг кунукчылду сыгырганы угулат.

Павел Николаевич койу өлөң өскөн талдардын ортозына отурып, колбасазын јерге салып, шилдин бөгин ачып, Эрмек јаар сунды:

— Баштагар...

— Оозынан ба?..

— Же, алдырбас! Стакан јокто канайдар...

Эрмек көк шилди он колынын бербек сабарларыла кабыра тудуп, Дмитриев јаар кылчас эдип көрүп салала, оноң ууртап ийеле, чырайын јаман чырчыйтып, калын ла кызыл эрдин ала-каныла бир эмеш ойгө туй тудуп отурала, алдында јаткан колбасадан алып јиди.

Павел Николаевич, ичип билерин пастух кижиге көргүзип турган чылап, шилди јайкап-јайкап ийеле, база бир-эки ууртап, оны талдын төзине јөлөп, ачу аракыга тургуза ла јаштала берген көзин ак сабарларыла јыжа тартып айдат:

— Бис экүлебис ырызы јок адалар болтырыс.

Анча-мынча ой болгон кийининде, Эрмек сурады:

— Слердин балагар жаныс ла ол бо?

— Жок, база бир кызым бар... Сашадан кичинек.

— А мен јети балалу — деп, Эрмек каткырды. — Слер, городской улус, көп балдар азыраар эмеээр.

Олор база бир эмештен ичкилеп ийди.

— Бастыразы шизофренниктер болуп, жүүлө берзе — деп, Павел Николаевич кандый да кыжыран айдала, жанында отурган таларкак жарынду, кичинек кара көстү кижиге жаар калай берген көзиле ченегендү көрөт. — Болор! Менин шырам жеткен.

— Жакшы ла жүргөн уулым болгон — деп, Эрмек нөкөрүнүн коронун ондоп турганын билдирерге айдат. — Та не болгон, та канайткан. Кенетийин ле мынайда берген. Баш ла болзын ого! Арткандары ончозы кыстар ине. Бу уул — эмди төртүнчү жылга барып жат.

— Бис баштап тарый уулыстын оорый бергенин чек билбегенис — деп, Павел Николаевич бойун ойто токтодынып, табылу куучындайт. — База ла кызым чылап сегизинчи класста үренип турган. Бис озо баштап оны географияны коркушту тын сүйүп турган болор деп бодогонус.

Школдон келзе ле, географический карталарды полго жайып ала, үстине эңмектеп, кандый да чийүүлөр эдип турар.

— А бистинг уул кенейте ле отурала, жүзүн-жүзү оңы-бажы билдирбес эрмектер айдып, бодоп ло кожондой берер болгон... Онон бастыра кийимин уштып таштайла, журттын ортозыла «Мен элик, мен элик, мени аткар» — деп жүгүрүп турар. Баш ла бол, оны көргөнчө — көрбөзө торт. — Онон Эрмек жанында турган шилден ууртап, колбасадан жип, уулы керегинде куучынын улалтат: — Эмди Андрей он тогус жашту, жакшы жүргөн болзо, туку качан айылду-журтту болуп калар эди.

— А Саша он сегис жашту. Байа көрдөөр не, узун сынду, чырайы да жараш. Же эмди божогоны ла ол — деп, Павел Николаевич колыла ойто ло күүн-күч жок жанып ийди. — Ох... Бу не жүрүм! Оныла кожо үрөнгөн уулдардын көп сабазы эмди институттарда. Мен оны иностранный тилдин факультетине МГУ-га ийерге санангам.

— Жазылып, жакшы ла жүрөтөн болзо, институт кажы барар ол — деп, Павел Николаевичти Эрмек токунадарга күйүренди.

Онызы койу өлөңдөрдүн ортозынан кандый да куу сыргал-жынды жула тартып, та ненин де учун чичкечек учынан кертте чайнап, көңкөрө көрүп алала, узак санана берди.

Эрмек те ого чаптык этпей, тымый түшти.

Павел Николаевичтин жаан эмес, кандый да капшык бажында

жукачак чачтарын бүгүн ле жаңы парикмахер жараштыра тоорып берген болгодый. Ол кенетийин бажын өрө көдүрүп, Эрмек жаар катап көрсөрдө, удур тийип турган күннинг чокторына эки саамайындагы ак кылдар жалтыража берди:

— А эмди көрүп жадаар ине... божогон!

— Канайып божогон! — деп, Эрмек кайкай берди. Онон эмеш сананып отурала, Павел Николаевичтен сурады: — А слер уулаардын жазыларына бүтпей жадаар ба?

— Жок, торт ло арыдым.

— Же мен эмдиге ле чөкбөй жадым — деп, Эрмек куучындады. — Бу арай ла болзо, чек олуп те калган улусты тындандырып ийбей турарда, киж и канайып иженбейтен эди.

— Онызы андый ла.

— Мен кыжы-жайы тайгалап, койдын кийининен де ээчип жүрзем, база газет-камырды кычырып ла жадым — деп, Кан-Оозынан келген койчы эрмектенди. — Кижининг жүрегин жаңы жүрекле солып, туку Айга жетире учуп тургулаарда, неде не маат жок, канайып иженбес.

— А мен Сашаны жазып аларга болуп, Москванын профес-сорлорына да барып жүрдим — деп, Павел Николаевич көңкөрө көрүп, кандый да чөкмөлдү ле жобош эрмектенди. — Эм-эм торт ло нени эдерин билбей жадым...

— А слердин уулаарды тыштынан көргөндө, кем ле жок кап-кадык киж и ошкош...

— Андый, билбес киж и чын онойып бодоор! — Курсакты кадык кижиден артык жип жат — деп, Павел Николаевич айдып ийеле, бойынын сөзинен бойы кемзинип, ойто өскөртө куучындады. — Кезикте кннганы өрө дө турбай, жадып алала, кычырар ла кычырар.

— А кычырганын оңдоп туру не?

— Же не керегинде кычырдын? — деп сурап турбай... Киж и түженеле, түнде ойгонып, ойто уйуктаганда, түжин канайып ундып койотон эди. Бат ол шак ла андый. — Онон ары Павел Николаевич бу мындый учурал эске алынды: — Сашаны кезикте, эмеш оңдоло бергенде, айылына божодып жат. Бир катап божодып ийерде, ол бистинг газеттин редакторынын кабинетине кирип жүрген болтыр.

— Иш сураар деп сананган туры көөркий...

— Жок, бойынын үлгерлерин көргүскөн. Газетке тургуза ла салзын деп некеген, — Павел Николаевич «Казбегин» катап ла куйдүрөт. — «Адам нени де бичип билбес, онын очерктерин, корреспонденцияларын үзе мен бичип жадым» — деп айткан де-

жет. Кадык бололо, анайып калыраган болзо, мен онын тилин кезер эдим!..

— Слер бичип турараарда, ол база бичирге јат не — деп, Эрмек јымжада ајдат. Ол оног ары бойынын уулы керегинде куучындады. — Табыштанбайтан, јүзүн-јүүрленбейтен болзо, киж и оны айылында ла көрүп јүрер ине. Токунап јатпас ине, не ле болор: кезикте көзине киж и удур көрөринен коркор. Торт ло күйүп, кандалып ла келзе, барганы ла ол. Ат болуп киштеп, бука болуп бустап, јоткондоло берер. — Эрмектин көзине уулы көрүнип келген чилеп, чырайы кандый да чочыдулу боло берди. Ол унчукпай сананып отурала, кенете бойынын үйи керегинде куучындап баштады: — А балдардын энези Эндрейди көрүп ле ийзе, ыйлаар ла ыйлаар. Көөркийдин эки көзин јаш өртөй јип бараткан болор. Балам ла деер, түни-түжи уйуктабас, јалкыбас, чөкөнбөс та кайткан киж и. Онойып ла келзе, «Городко апарар, докторлор јазар, кожо барарым» — деп албаданар. Бойынын ла өзөгине чыккан балазы мынайда берерде, көөркий база канайып көрүп чыдашсын.

— Слердин уулыгар оорыгалактанг озо иштеген бе айса үренген бе? — деп, Павел Николаевич сонуркады.

— Иштейтен, механизатор болотон киж и ине... Ол бир Ийиндеги училищеде ле үренип турала...

— Айса, анда согуш болуп, меези чайкалган болор бо?..

— Та. Кем билер оны. Је үредүчилери ајдар болзо, андый ла неме болбогон дежер. Кем билер оны — деп, Эрмек катап айтты. Бу ла тушта Эрмектин санаазына Эндрейдин јаш тужы эбеле берди.

Јуртты өрө трактор бо, машина ба мантап баратса, оны мынын мынчага көрбөгөн неме чилеп, Эндрей уулчактарды баштап ийеле, онын кийининен ары јүгүрер.

— Сен јаандазан, кем болорын, балам?

— «Тыйактой бойойым!» деер. Айла тракторист эмес не, а «трактор болорым» — деер.

Адазы койлоп јүреле, өзөккө түжүп ле келзе, јуртка кандый машиналу, кандый киж и келип јүргенин, ол машиналардын марказынан, номерлеринен бери ончозын куучындаар. Малчынын балазы, киж и бодозо, мал кийининен баскадый, а ол трактор, машина деер болгон.

— Шизофрениядан оорыган улус — деп, Павел Николаевич Эрмектин санаазын кенетийин бойынын үниле үзе согуп ийди. — Јүрүп-јүрүп, кандый да аалга үн бе айса табыш па угуп ийетен ошкош—деп, Дмитриев јаан боро көзиле чике ле бойынын алды јаар кезе көрүп, та нени де эске алынып ийеле, койчыдан

Павел Николаевич Эрмектин куучуны божой берерде, уур тынып, талдын төзинде жолго койгон шилдин түбүндө шыйтылдап турган кабакты учуна жетире ууртап ийеле, «Бис ырызы жок адалар! — деп, кандый да тунгак ла кородогонду үңиле айдала, он колыла жерге тайанып, бут бажына туруп чыкты. — Са-ша бир катап больницадан канайып та жажынып чыгала, город барып жадарда, машина арай ла болзо өлтүрө басып салбаган... Ары ла ол тушта бир аай...

— Павел Николаевич! — деп, Эрмек, торт ло үстине кенете кандый да казыр ан чурап келген чилеп, чочый ба, коркый ба берди. Ол, байа ла бойынча куучындашкан кижини эмди жаңы ла көрүп ийген чилеп, тазада кайчылап койгон жаан бажын кайкаганду жайкады. — Андый сости кижини коркыбай, оостонг бадырып айдар ба?! Ол мал эмес, кижини, слердин ле балагар ине, Павел Николаевич!

— Мен база кижини, онын учун кижини чилеп жүрөйүн деп! Меге. меге...—деп, Павел Николаевичтин көстөрүнө кайылткан корголжундый уур жаштар сызылып, база нени де айдып болбой, жаан-жаан тынастай берди. — Меге база ырыс керек!

— А ырыс — ол кемге керек жок — деп, Эрмек уур сопогыла талдардын төзиндеги өлгөндү шылырадып, отурган жеринин база өрө турды.

— Же кожо базаак, бистин айылга барып, анда коно береер—деп, Павел Николаевич айдала, жаратты жакалай чөйүлгөн чичкечек жолычакла бойы озо город жаар ууланды.

Эрмек онын кийининин тап эдип базарга жүрөт, кийининин та кем де токтодо тартып ийген чилеп, тура түшти:

— Жакшы болзын, Павел Николаевич, мен база катап уулыма барып жолугатам.

Аргучинов Эрмек жаратты жакалай ырап бараткан Дмитриевтин кийининин бир эмеш көрүп турала, бажын жайкап шымыранды: «Бот, сен кандый кижини, нөкөр журналист...»

Онон ол автобус туратан жер жаар бурыларда, Майма суунун жарадындагы койу талдардын ортозында жаңы ла эки адамдын отурган жери ээн артып калды.

БАЖАЛЫКТАР

Повесттер

Ээлү туулардын сыгындары	3
Ойдин бни	70

Куучындар

Қара-баарчык	184
Қыш башталып турарда	198
Адалар	218

Борис Укачинович Укачин

ГОРНЫЕ ДУХИ

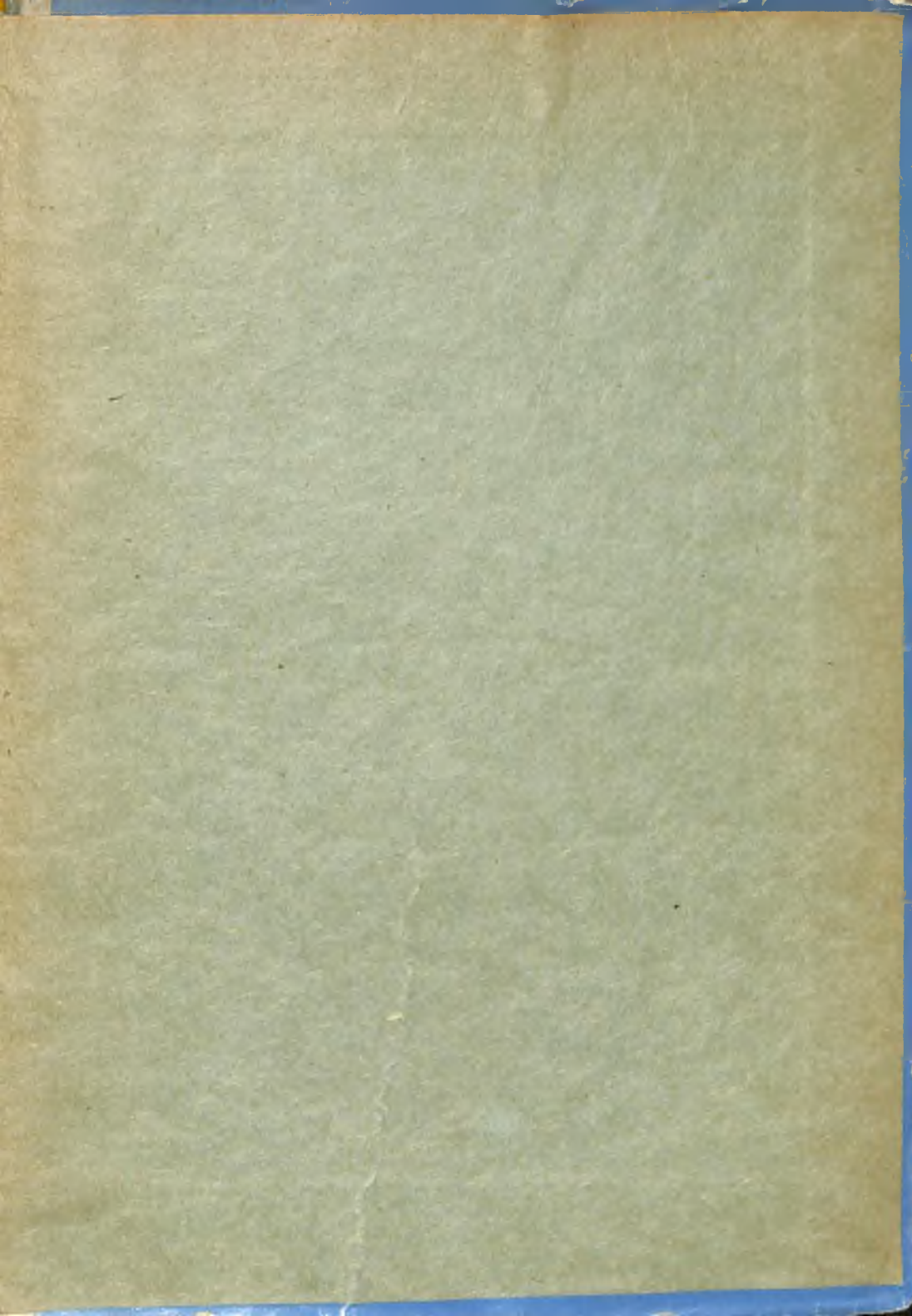
(По темплану «Под Большой медведицей»)
Повести и рассказы

Редактор *З. С. Суразакова*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *М. Г. Шелепова*
Корректоры: *В. И. Качкышева* и *А. А. Боконокова*

Сдано в набор 26/VII-1971 г. Подписано к печати 19/XI-1971 г.
Формат 60X84 1/16. Бумага тип. № 1. Усл. печ. л. 13,25.
Уч.-изд. л. 13, 27. Тираж 2000 экз. АН 10592. Заказ № 3469.
Цена 57 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

57 акча